

5

174786

पण्डितजीवनानन्द
श्रीजीवनानन्दविद्यासागरः कि, ए,
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणम् ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम् ।

श्रीरामचरणतर्कावागीशकृतव्याख्यासमलम्ब्या

, पण्डित कुचपतिना,

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम् ।

तमेव संस्कृतं प्रकाशितम् ।

षष्ठं संस्करणम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

“सिद्धेश्वर यन्त्रे”

मुद्रितम् ।

RMIC LIBRARY	
Acc No.	74786
Class No:	518 515
Date	21.3.95
St. Card	Sy
Res;	Sy
Res. Card	Sy
Res. Card	Sy

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्याविलासः, उदयनचरितं,
उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्षपराम्नामः,
कपूरमञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः,
कुमारसम्भवः कुवलयार्थचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्य-
रावणः, केलिरैवतकं, क्रीडारसातलं, गृहहृत्त्रवाटिकाः, चण्ड-
कौशिकः, चन्द्रकला, क्लितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः,
देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्त्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म-
वती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्प-
माला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्,
बालचरितं, विन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरत-
शास्त्रं, भिष्माटनं, महाभारतं, मायाकापालिकं, मालती-
माधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, मुद्गराक्षसं मेनका-
हितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः रघुवंशः, रङ्गदत्तं,
रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, राम-
चरितं, रामायणं रामाभिनन्दः रामाभ्युदयः, रैवतमदनिका,
लीलामधुकरः, वालिवधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं विलास-
वती, वीरचरितं, वेषीसंहारः, शर्मिष्ठायायातिः, शाकुन्तलं,
शारीरकमौसांसाभाष्यश्याख्यानं, शिशुपालवधः, शृङ्गारतिलकं,
समद्रमयनं, सेतुबन्धः, हयग्रीववधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृत्नामानि ।

अभिनगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्यः,
कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, दण्डी,
धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिकारः, पुरुषोत्तमः, भट्ट हरिः, भोजः,
महिमभट्टः, मुनिः, मुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वक्रोक्ति-
जीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः, व्यक्तिविवेककारः,
श्रीमन्नोचकारः, श्रीवियजरन्मीमांसकः ।

साहित्यदर्पणम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।

अथारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्-
याधिरहिततया वाग्देवतायाः साम्बुख्यमाधत्ते (क) ।

(क) प्रथम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणस्याख्या विमलाख्या विरच्यते ॥

एष प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां प्रकटयितु-
तरणिकां ग्रन्थकदाचदे ग्रन्थः इति । ग्रन्थस्य मन्त्रावास्तविशेषस्य चारम्भे
रम्भप्राज्ञाले वाद्यकृतिरूपस्य चारम्भस्य मन्त्रावास्तविशेषाधिकारस्यवाद्यदियं लक्षणा,
प्रथमं च मन्त्रावास्तविशेषवहितत्वबोधः । किंचित् तु चारम्भे भाविति सती-
त्याहः तन्न तथा सति चारम्भप्राज्ञाल इति पदादिव चारम्भे भाविति सती-
त्याहः अत्र भागभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचारपरम्परापरिप्राप्तस्य
आव्यवहितप्राज्ञालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमन्त्रावास्तविशेषापि चट्टवारा
श्रीजीवानन्दशर्मणोर्व्यवहितत्वबोधोऽकिञ्चित्कर इति वाचं तस्य प्राज्ञास्यैवाव-
यवित्वस्येति । निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकौमुददुरदृष्टाभाववाराः प्रारिप्सितस्य
परिष्कारः परिष्कारः चरमवर्षपर्यन्तामुष्ठानं तत्काली ग्रन्थकृदिति शेषः ।
याः चट्टवराधियाः साव्यवसायानामप्राज्ञादीनि च तदधिकृततया तद्व्यव-
वाग्देवतायाः सरस्वत्याः साम्बुख्यम् चाराधनेन स्वार्थसाधनमनुकूलत्वमाधत्ते
ति । अत्र प्रथममन्त्रविधानं "रामः स्वर्गं वाचते" जीवानन्दी रावट रत्नादिवद्-

शरदिन्दुसुन्दररुचिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु (ख)

आत्मनिकं भेदमुरीकृत्य, अन्यथा अस्मत्कृतं च उक्तमपुरुष एव स्यात् । न च
वृत्तिकारकारिकाकारयोर्वैतसो भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति
प्रतिक्रान्तवृत्तिकारस्य कारिकाया रसनिरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिशक्ति । सा वेदान्तमप्रसिद्धा सङ्घ एन विष्णुना वर्त्तमाना वा
(अकारो विष्णुर्वाह्य इत्येकाक्षरकीवात्) गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि उप-
माना सती तसोऽग्रान्तमपहृत्य विनाशय खिलान् सर्वान्, अर्थान् वाच्यत्वस्याप्यर्थ-
व्यङ्ग्यरूपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमपयुक्तं तदेव प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु ।
यथा सन्ततसिति तम इत्यस्य विशेषणं निविडमिति तदर्थः । सा कीदृशी ? शर-
दिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्देवितिर्यस्याः सा तथा । शरदिन्दुरपि तमः
ध्वान्तं विनाशय अर्थान् वस्तुनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्मयाधिष्ठितत्वव्याख्यापनाय
गिरा देवोत्थनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि
व्युत्पत्तुर्नाम इति प्रकाशयतु । सा कीदृशी ? शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तम रुचिर-
भिलाषी यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् । एतत्पक्षे वाङ्मयाधिष्ठिततयेति अर्थः ।
विशेषणम् । वाङ्मयाधिष्ठितं शून्यकदिति तदर्थः । अवाग्देवताया इति गोपनीय-
देवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोपनीयत्वमागमे सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः
शुद्धं चेतसि वर्त्तमानेत्यनेन सन्ततं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधन-
सङ्गीतं तस्य विज्ञाभावहारा प्रारिषितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विशिष्टं यथा
निष्पापस्य ब्रह्महीनप्रतिरेव सन्ध्यापासनस्य फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्महीन-
प्राप्तः । तदुक्तं, “सन्ध्यामुपानते ये तु निवृतं शंसितव्रताः । विधूतपापस्य यानि
ब्रह्महीनकन्यामयसु” इति । यथा निवर्त्तने इति विज्ञाभावहारित्यर्थः । अभावाच्च
शुद्धाद्यसुखत्याभाषावी अस्वस्य वाच्यः अन्यथाभावापक्षे अन्ययन्वतिरेकावुक्तिधासित्वर्थं
अन्यत्प्रादाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वदेव विशिष्टफलवस्तुनित्यर्थसम्भव
इति सर्वे समससम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्व-
मिति (ग) ।

काव्यरत्नान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादत्याध्यामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न
रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्र-
तीतेव (ङ) । उक्तञ्च—

(ग) प्रकृत्यङ्ग प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्मिन् प्रकृत्यन्वयमाश्रित्यर्थः । काव्याङ्ग-
तया काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया काव्यफलैरेति धान्तेन धनवान् इतिवन्
अभिदे दंतौथा काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वास्यर्थः । यथा दशंपीष्मासाक्षात् प्रया-
जादीनां दशंपीष्मासफलमेव फलवत्त्वं तथास्यापौति भावः । ननु प्रयाजादी-
भानङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथासु प्रकृते तु
शास्त्रस्य काव्यगुणदीवादिज्ञापनापचीयत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारासम्भवात् कथं
तस्याधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु कृतिप्रतान्तरविषयतया
इति अवाशोपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः । ननु अत्र चतुर्वर्गाति-
रिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फलवत्त्वमित्यत्र
वृत्तिः प्रशस्तार्थत्वेनादृक्कटफरपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र
साक्षात् साभिव्यक्तप्रवृत्तभावो विद्यतीति भावः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति ।
चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षा एव फलं सुखाद अनामासात् अल्पधियां सुकुमारमतीनाम्
अपिना परिशतबुद्धीनाञ्च एवकारिण वेदशास्त्रान्यवच्छेदः यत इति काव्यादिस्य
विशेषणम् । एवञ्च प्राचीनसम्प्रतं गौरसकाव्य चतुर्वर्गासाधनत्वात् न निरूपणीय-
मिति फलितम् । तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति
सम्भ्रमसाधारणं रूपम् इतरव्यावर्तकी धर्मः लक्षणात्मिकः निरूप्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति । रामा-
दिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गज्ञानेन विनाज्ञापारिपालनादौ प्रवर्तितव्यं न राव-

“धर्माद्यं कामनीयेषु वै चक्षुष्यं कलासु च ।

करोति कौर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिषेवणमिति ।” (च)

किञ्च । काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्कारायणचरचारविन्दस्त्वादिना । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सव्यगञ्जातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थ-प्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा । कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव । मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात् । मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च (छ) । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

साहित्यत्वावधारितेन परदारुहस्यादौ न प्रवर्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषी तयोर्दृष्टशक्तजनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन । तथाहि काव्यात् विहितकर्मण्य कर्तव्यताज्ञानं ततश्च प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तथादर्थकामी धर्मादर्थश्च कामसंख्यादिकारणात् । विहितकर्मफलत्वात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः । “मुक्ताः कर्मफलत्वात् प्राप्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्” इति कारणात् व्यापारे व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्माद्विजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति । धर्माद्यं कामनीयेषु तदुपायेषु वै चक्षुष्यं विशिष्टज्ञानं कलासु इत्यधीताङ्गिभ्यः प्रष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषेवणं करणं ज्ञानञ्च ।

(छ) ननु काव्यं कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कारणाभावात् धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत्र अहं किञ्चेति काव्यादिति प्राप्त्यन्त-चतुष्टयेनान्देति । तयो गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञानं तद्व्यापार्यर्थः एवञ्च काव्यात्कर्मफलमत आह एक इति एकीऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः सुसप्तवारचितः सव्यक्तं तादृशेण ज्ञातः अत्र वाकारो बोद्धव्यः इत्यादिवाक्येभ्यः । सतुकाव्यकृतिज्ञान्यतरस्याः धर्मसाधनत्वं श्रौतमिति भावः । प्रत्यक्षसिद्धेति धर्मसाधनादिना कौर्त्तिं धर्मप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धेत्यर्थः । कामममिति चेति काव्येति इति शब्दो विषयधीनः तस्य प्राप्तिः । “धर्मादर्थसतः ज्ञानः साध्यत्वं तु कश्चमुन्नतिः” इति कारणात् । एतज्जन्तेति कल्पजन्तेत्यर्थः । धर्मज्ञाननुसन्धानादिव तदधीनोपनिषद्योरर्थकामनी इत्यपि तद्व्यापारो वा लीतिः तयोर्दृष्टशक्तम् ।

नोरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते । परमानन्द-
सन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या-
देव । ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सक्तु वेदशास्त्रेषु काव्येषु
किमिति यत्नः करणाय इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपश-
मनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः
सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ? किञ्च (ज) । काव्य-
स्योपादेयत्वमान्यपुराणेषूप्युक्तम् ।

“नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

यदा धर्मप्रधानं फलं तेन अथकामथीरपि सद्यः अननुसन्धानादपारमाधिं कल्पेन
साध्यत्वानुद्धारयात् । मीचीपथीगिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्
इदतरज्ञानजनकत्वात् ।

(ग) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्तत्सदर्थानुष्ठानं तस्मिन् मीचप्राप्तिरित्य-
न्यासांसिद्धतादवस्थानीवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि साक्षप्राप्तिरित्यभि-
प्रावेणास्वीत्यापनम् । काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेदप्रयत्नमिति चतुर्वर्गेति वेदाः
अग्न्यनुसामायर्वाख्याः शास्त्राणि सामांसादीनि । दुःखादेवेति सुखव्यवच्छेदः
पारथत्यबुद्धीना वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखात् भवति । सुकुमारमतीनास्तु दुःखा-
दापि न भवतीति भावः । परमानन्दसन्दाहः रसास्वादसुखपरम्परा । आपना पार-
थत्यबुद्धिसमुच्चयः । तथा च रसास्वादानाद्यमपि प्रवर्तमानस्य कृत्याकृत्यापदेशप्रत्यक्षसं-
सक्त्वाच्च चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः । ननु चतुर्वर्गार्थे प्रेषावन्तः वेदादीना-
इत्येव किमित्यनाप्तवाक्यं काव्ये प्रवर्तन्तमित्यभिप्रायेण शक्यते नन्विति । तर्हि
काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारे प्रयत्नचतुर्वर्गार्थमुद्यमः । काव्यात् तावत् रसस्वादो
दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदादिभ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्य-
पेक्षया काव्यादर इति सर्वं समीचीनम् । एतदेव लौकिकदृष्टानेन द्रष्टव्यं कटु-
केति । कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं सितशर्करा अतिशुभ्रगुणविकारविशेषः तथा उप-
शमनीयत्वं प्रतिकार्थत्वं । ततश्च काव्यस्य अनानुसन्धानादपि अतिसुखाचारवत्
वेदानुसापकत्वेन प्राप्ताप्यसवंगत्वमिति भावः । काव्यस्य सधीककमुपादेयत्व-
मुपपाद्य वाचनिकं बहुषपादयति किञ्चेति ।

‘कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभमिति’ ॥ (भ.)

त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च विष्णुपुराणे ॥

“काव्यालापाय ये केचिन्नीतकाम्यखिलानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैत विष्णोरंशा महात्मन इति” ॥ (उ)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-
धेयश्च प्रदर्शितम् । (उ)

तत् किंस्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् “तद-
दीर्घी शब्दार्थी सगुणावनलङ्घनी पुनः ज्ञाप्यते” । एतच्चिन्त्यम्
(ङ) । तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(भ) नरत्नमिति । लोके जयति नरत्नं मानवजन्म दुर्लभम् अस्तीत्यल-
क्षोनिधमशाने तस्याधिगमादिति भावः । तत्र नरत्ने क्विदा शस्त्रज्ञानं सुदुर्लभा
अतिदुष्पादा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचयित्वं दुर्लभं दुष्पा-
धम् । यदि कोऽपि विद्वान् कश्चित् एकं वी वा श्रीकौ रचयितुं शक्नोति किन्तु
काव्यधर्मं प्रवेतुं नैव्याह शक्नोति । शक्तिः सामर्थ्यं काव्यरचयन्नेषु इति
भावः । सुदुर्लभा अतिदुरापेत्यर्थः । ततश्च बहुतरपुष्पसापेक्षता काव्यशक्तिरिति
फलितम् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति । तद्यथा वर्गः धर्मार्थकामा इत्यर्थः तस्य साधनं
लाभीपाय इत्यर्थः नाट्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति पूर्वोक्तान्वेति ।

(उ) पुनश्च काव्यस्वीपादियलमात्रे यपुराणप्रामाण्यात् द्रष्टव्यं काव्यालापाय
इति । ये केचिन् काव्यालापः सरसशब्दार्थव्याहाराः अखिलानि समयाश्च
भीतकानि चञ्चीतयः विद्यन्ते इति श्लेषः एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदमयस्य महात्मनः
विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः ।

(ङ) तेन हेतुना अतुर्बर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अनिषेधक फलं यत्नस्यै
अतुर्बर्गफलप्राप्तिरित्यनेन अनिहितं अकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्ध-
शून्यं प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावकम् इति ।

(ङ) तदिति । अदीर्घी वक्ष्यमाचदीवर्जिता सगुणी वक्ष्यमाचदुष्-
फलमिति ज्ञापि पुनः अनलङ्घनी अलङ्कारयन्त्री वा अच्युटाच्युदारी इत्यर्थः

“न्यङ्कारो अयमेव मे यद्वयंस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यथैव निवृत्तिं राक्षसकुलं जीवन्महो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गधामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः । (४)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्
प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्यामिर्ल-

शब्दस्य अर्थस्य तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः । केचित्तु शब्दार्थो-
भयपर्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तत्र, तथा सति शब्दभावप्रत्यक्षत्वे काव्यं ग्रन्थोमिति
न प्रयुज्येत व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वाग्रप्रत्यक्षस्य कारणत्वात् । एतत्
सत्यमिति यावत् चिन्त्यं विचार्यं दूष्यमिति यावत् ।

(३) न्यङ्कार इति । रावणोक्तिरियम् । मे मम यत् अरयः शत्रवः वर्चने
इति शेषः अयमेव अरिसहाय एव न्यङ्कारः निङ्कारः विघ्नोकाधिपतेर्विजितसर्पारिः
शत्रुसहायस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय न्यङ्कारत्वेन आरोपः । तत्रापि तेषु
अरिषु सत्स्वपि अशौ रामः तापसः तपस्त्रिभञ्जकस्य मम अरिरयमिति द्वितीयो
न्यङ्कार इति शेषः । हेवातिशयाख्यापनाय रामस्य अदःशब्देन निर्देशं न तु
नास्वेति बोध्यम् । सोऽपि तस्माविधोऽपि अत्रैव लङ्कायामिव न तु दूरे इति शेषः
राक्षसकुलं निवृत्तिं न तु निवृत्तं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि हि त्रि राक्षसान् नाश-
यति येन चर्मा स्वादिति भावः । रावणः जीवति अहो आश्चर्यम् एतादृशपरि-
भवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः । प्रबोधितवता प्रवृद्धेन बुधिर बोधने
इत्यस्य भीवादिकस्य रूपमिदम् । यदा प्रबोधितं प्रबोधनमस्यास्तीति तथोक्तेन
जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम् ? न किमपि कार्यं साधितमिति भावः । शक्र-
जितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः धिक् धिक् इन्द्रजेतापि न किमपि
कार्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि इत्यर्थः । स्वर्ग एव धामटिका चन्द्रयानः
अस्माकं टीप्रत्ययः । तस्मा विवृणुष्वनेन उवा चच्छूनैः बलदपितैः इत्यर्थः एभिः
भुजैः बाहुभिः विभ्रत्या इति शेषः किम् ? निष्पृथीजना इमे बाहुव इत्यर्थः ।
शार्ङ्गविभ्रीकृतं इत, सुव्याञ्चैर्यदि नः सजौ सतसनाः शार्ङ्गविभ्रीकृतमिति
सचर्षात् ।

(४) विधेयाविमर्शति । विधेयस्य साध्यस्य अपिमतः अप्राप्त्येन निर्देशः

अश्लेषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टो न पुनः सर्वोऽपीरि
चेत् ? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनि
स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाण
काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च कश्चिदेवांशं
काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किं तर्हि । सर्वमेव
काव्यम् । तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्थानपक्षकत्वे तेषां
दोषत्वमपि नाङ्गोक्रियते । अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्व-
व्यवस्थापि न स्यात् (ए) । यदुक्तं ध्वनिज्ञता ।

स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य न्यङ्कारस्य अनुवाद्य-
मनुक्तेव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तनयेन रचनावेपरोत्यात् अप्राधान्यं निर्देशः तथा
स्वर्गोद्यानाटकेत्यत्र इत्यात् ' विधेयं समासे गुणोभावात् अनुवादताप्रतीतिकर इति
शिविधी विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः । इष्टापत्तौ दीषमाह प्रत्युति । प्रत्युत वेप-
रोत्ये ध्वनिनेन बाध्यार्थादाधिक्यमत्काव्यव्यङ्ग्यवत्तया बाध्यातिशयनि व्यङ्गे ध्वनि-
कात् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्मिक्ता ।
अत्र ईशान्यास्तावमानेन रूपस्य निवेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्व-
मवगन्तव्यम् । तथादुक्तदोषसङ्घेऽप्यकाव्यत्वाङ्गाकारात् अस्यापिः लक्ष्ये लक्षणा-
गमनरूपा लक्ष्यस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दीषः । अंशाभ्याम् उभयतः दृष्टादृष्ट-
भावाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यङ्कार इति पद्यम् । श्रुतिदुष्टादयः
आदिशब्दात् अणुत्वादिपद्यम् । तथाहि तमेवार्थमवगच्छ इत्यर्थः । काव्यात्म-
भूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मता प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य
ग्रहणारादिदृष्टस्य अनपक्षकत्वे अपक्षकभावात्कले तेषां श्रुतिदुष्टत्वादानां (दीषत्व-
मपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते) । ननु दोषाः सर्वदेव दोषावहाः ते कदाचित् न
दोषावहा इति कथमित्याशङ्क्य अन्वयेति । अन्यथा वेपरोत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः
अनुसंस्कारादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्धारणं
न स्यात् न भवेत् । रसोपक्षकत्वमानेषु श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति यथा
तु रसोपक्षकत्वमिति अत्र उक्तमस्ति तदा ते न दोषाः । तथात् तं अनित्यदोषाः ।
अनुसंस्कारादयस्तु सर्वदेव रसनपक्षकत्वमिति तं नित्यदोषा इति, भावः । अथ तु

“श्रुतिदुष्टादयो दीषा अनित्या धी च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्वेव शृङ्गारे ते ह्येव इत्युदाहृताः” ॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात् । सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषहोषो शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तोर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सन्धवे ईषहोषाविति चेत् एतदपि काव्य-लक्षणेषुवाच्यम् । रत्नादिलक्षणे कौटानुवेधादिपरिहारवत् । न हि कौटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहृत्युभोशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुं तद्वद्वत् श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (ख) । उक्तञ्च ।

विधेयाविमर्शदोषः रसापकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयतीति नास्तीति कतिपयैः फलि-
तम् । उक्तमर्थे प्रमाणेन द्रढयति अदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति । यी च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका
दीषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यङ्ग्यप्रधाने शृङ्गारे एव ह्येवाः त्याज्या इति उदाहृताः
उक्त एवकारो ध्वन्यवच्छेदकः तेन रीद्वीरादिरसैः उक्तस्य वक्तुः श्रुतिकटादिकं
गुण एव एतच्च उच्यते स्फुटीकृतं प्रसङ्गता ।

(ख) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दीषा इति दीषसामान्यलक्षणप्राप्तये
परम्परया रसदूषकत्वं त्वयामि वाच्यमत बाह्य किञ्चैकमिति । एवं श्रुतिकटादीनां
परम्परया दीषत्वानुकारे काव्य भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम्
अवेष्टाफली निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः । एकान्तमन्यताम् । ननु यदि सर्वत्रैव
दीषः सम्भवंति तदा ईषहोषो शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह
ननु ईषदर्थे नञ इति । यदि निपुणतरकविणा निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते
तदा तस्मात्किञ्चिदङ्गमिति तर्हीति नञ ईषदर्थस्वीकारे द्रव्यार्थः । सति सम्भवे
इति तस्य उदीषाणां लक्षणे ईषहोषादिके शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थेकरथे सम्भवेदीष-
रहितताविषयः सम्भवति इति एतद्वदवति एतदपोति नञावहीवरश्चितत्वमपीत्यर्थः
रसादीति चादिपदेन गुणार्थादिबह्वचं कौटानुवेधादीत्यदिपदेन मञ्जुनलादिपरि-
पद्यः परिच्छेदोः रश्चितम् । उदाहृतं विवक्ष्यम् प्रकृतमुपपादयति । न हीति । ध्वन्यं

“कौटानुविहरत्नाविधाधाराद्येन काव्यता ।

दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥ (द)

किञ्च । शब्दार्थयोः सगुणत्व-विशेषणमनुपपन्नम् गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादिसद्वात्मनः” इत्यादिना तन्नैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभि-
व्यञ्जकत्वेन उपधारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम् तथा हि तयोः काव्यस्वरूपत्वेन ऽ अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेद् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत् कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् । गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्यैव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति । न हि प्राणिमन्तो देशः इति वक्तव्यं “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

रत्नादेः रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहृत्य व्यापनोऽयत्तुम् ईशाः समर्थाः । उपादेयतार-
तम्यम् अतुल्यताद वैलक्षण्यमपकर्षमिति यत्तत् तत्र च काव्ये वतमाना अपि
श्रुतिप्रदादयः काव्यस्य काव्यत्व व्याहृत्य नेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमैव कर्तुं
मित्यनेनान्वयः ।

(द) अत्रार्थं प्रमाथमुपदेशयति उक्तमिति । कौटानुविहरत्नादिनाम्, य रत्नादिः
तस्य साधारण्येन साव्येन यत्र स्फुटः, सुव्यक्तः रसादीनाम् आरपटन रसाभासादयो
रुच्यन्ते । अनुगमः उपालम्भः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गाङ्गता अव्यक्तेति
पाठे अदुष्टेषु इति तथैवाहः । तथाचीक्याव्याप्तितादवश्यमेषाम् बोध्यम् ।

(ध) इयम् अदीर्घाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं
दूषयति किञ्चेति । न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेत्येव तदवस्थानस्य
स्वयं ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रातिपादि तत्त्वाविति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन
रसादिरत्नात्मकत्वेन उपधारतः प्रत्ययस्या उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति
शेषः । तदन्वयेति तस्य रस एव अन्वयः तस्यैव तत्त्वात्वा व्यतिरेकः तदन्वये तस्य-

स्वप्नको शब्दार्थो काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत् ?
 न । गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वापि काव्ये उत्कर्षमात्रा-
 धायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध) । उक्तं हि “काव्यस्य
 शब्दार्थो शरीरं रसादिबाह्या गुणाः शौर्यादिवद् दोषाः काण-
 त्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्नानविशेषवत् अलङ्काराः कटक-
 कुण्डलादिवदिति” । एतेन “अनलङ्कृती पुनः क्वापीति”
 यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य ह्यर्थः “मर्वत मालङ्कारौ क्वचित्
 तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थो काव्यमिति” । तत्र मालङ्कार-
 शब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन
 “वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति” वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि
 परास्तम् । वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिद-
 स्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम् ।

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः ।

ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रीढाः कदम्बानिलाः ।

सत्त्वा तथीरनुविधायित्वात् सद्वसनावशात्तित्वात् । अयं भावः यत्र यत्र गृहीयन्ति
 तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रक्षी नास्ति तत्र तत्र गृही नास्तीति
 व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति गुरुवत्त्वस्य स्रगुणत्वस्य अन्यधानुपपत्तेः विना
 रससंस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्भाविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वम्
 उत्कर्षमात्रजनकम् । स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपे लक्षणं तत्र च प्रायकत्वं
 साधकत्वम् ।

(न) उक्तमिति । इत्यादिप्रित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्ति-
 भाषीदयभाषसम्बिभावस्यवकलादीनां, यद्वचम् । गुणाः माधुर्योऽजःपसादाख्याः
 वक्ष्यमाणाः । इन्द्रियाः युतिदृष्टत्वादयः । रीतयः त्रैलोक्यीक्रीपाञ्चालीकाटीपञ्च-
 तसः । अलङ्काराः अनुपासोपमादयः । एतेन प्रत्येकमाद्यैतुना पराक्तं निर-
 क्तम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः । एतेन उक्त-
 यैतुना वक्रोक्तिः वक्राः विचित्राः कृत्तिः-वैचित्र्यमित्यर्थः ।

सा चेवास्मि तद्यपि तत्र सुरतस्यापारलोलाविधी
 रिवारोधास वेतसोतद्वतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥ (प)

(प) य इति । रिवारोरे कृतक्रीडतया तत् स्थान प्रति अस्तुकाया नायिकाया
 अक्रियम् । यः कौमारं इरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव
 वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य पत्न्यः सता प्रतिपादिता । अयमपि तत्तद्रति-
 कारचमसीत्यत आह ता एवेति । ता एव वासु तत्र क्रीडितं तद्वजातीय इत्यर्थः ।
 अश्रीष्टिताभिर्बिन्दुसिताभिः मालतीभिः पुष्पतश्चविभवेः सुरभवः सौरभवाङ्मनः
 प्रमत्तम् जडं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूलो वङ्गन् वागुरित्यादौ वङ्गघातोर्गमनाद्यंता
 प्रसिद्धा । वायुगमनस्य प्राशस्यं मान्यम् । कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवासवः सेने
 तस्यैव सद्भावादिति भावः । केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाता वनानिलानां
 प्रौढत्वेन घनवङ्गभूतानां मान्योपलभात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढा इति व्याचक्रुः ।
 तत्र, तद्यत्वे कदम्बपर्यन्तानुषावनस्य निष्पृथीजनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव
 तदर्शलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्धलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं
 व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्धलाभाय तस्य सार्धकत्वात् यथा रमणीकमनोय-
 कपोलकले परिपीतपटीरसेरलसः । अयमन्वति पञ्चमरानुचरो नवनीपवनीधुवनः
 धवनः ॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः । अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्धलाभिर्ऽपि विलक्षण-
 सौगन्धलाभाय कदम्बसम्बन्धदर्शनम् । सा चेव तदवस्थैव अस्मि भवामि वर्ये
 इत्यर्थः । तथापि तादृशसामयौसर्त्तुऽपि सुरतस्यापारलोलाविधी निधुवनव्यापा-
 रविधानार्थं रीवायाः नमदायाः रोधसि तटे वेतसोतद्वतले चेतः चित्तं समुत्क-
 ण्ठते तत्रैव विद्वर्तुमभिलषतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् । एतत् अस्तुटा-
 लकारत्वस्य अदाहरणं चित्तं चित्तार्थं दूष्यमित्यर्थः । अत्र हीति विभावना विना
 हेतुं काश्चिन्निरूप्या विशेषोक्तिः सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य
 साध्यां निरूपितस्य इत्यर्थः सन्देहसङ्करालकारस्य किमत्र विभावना भवति वा
 विशेषोक्तिरित्येषरूपस्य अलङ्कारस्य अस्तुत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि अलङ्कारायाः, पद्याद्य-
 भावरूपकारणं विनापि अलङ्काररूपकार्यलक्षणात् किमियं विभाषणा, वा अलङ्कार-
 भावस्य कारणस्य पत्यादिः सर्वेऽपि फलरूपस्य अलङ्कारभावस्य अलक्षणात् विशेषो-
 क्तिरिति अन्वेषः अस्तु तत्राप्रतिभाति । केचित् तु रिवारोरे कृतक्रीडतयाः नायि-
 कायाः सन्देहे अस्तीं प्रयुक्तिरियं यः कौमारो अनूदानस्यायां इरतीति कौमारहरः

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावनाविशीरोक्तिमूलकस्य सन्देह-
सङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन—

“अदीपं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कौत्सिं प्रीतिञ्च विन्दति” ॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमयास्तम् । यन्तु ध्वनि-
कारिणीत्वात् “काव्यस्यात्मा ध्वनि”रिति तत् किं बल्ललङ्कार-
रसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादि-
रूपमात्रो वा ? तत्र नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः । द्वितीय-
श्लेत् शोमिति ब्रूमः (व) । ननु यदि रसादिमात्ररूप एव
ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

‘अत्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइं मह णिमज्जहिंस” ॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहारः ? इति चेन्न
अत्रापि रसाभासवत्तयेव ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं

कार इत्यर्थः स एव हि वरः बिलक्षणरतिसमर्थतया अभिमत इत्यर्थः एवञ्चान्न रसस्य
प्रधानत्वान्नालङ्कारतति काव्यप्रकाशकारीकौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरूप-
पतिगोचरत्वेन रसाभासस्त्रीषु सम्भवादिन्याहुः तत्र व्यञ्जकाभावाद्युपपत्तेरभावात्
वस्तुवैशिव्यमिव व्यञ्जकमिति चेन्न वस्तुसाहचर्येणैव प्रमाणाभावात् प्रसृत स एव
हि वर इत्यनेन उपपत्तिरतिरत्यन्तासम्भवितमुक्तम् । एतेन अज्ञेन हेतुना ।

(फ) अदीपमिति । अदीपं दीपयत्य' गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कृतं
साधुलङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कौत्सिं यमः प्रीतिम् आनन्दञ्च
विन्दति सभते । इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्दोषस्य सगुणालङ्कारस्य
काव्यस्य प्रवक्ष्यता न तु सदीपादिः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् ।

(व) ध्वनिकारीत्वात् इत्येवमिति दर्शयति । काव्यस्य आत्मा स्वरूपाभावकी-
र्णवैशेष्यः ध्वनिः व्यङ्ग्यरूपीऽर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ तद्व्यङ्ग्यविक्रियः कष्टे
मित्यस्यवचनाग्रियः । गुणवत् कृत्रिभावेऽपि कः कृत्वति सुदुर्गुरित्यादौ इत्यर्थः
अत्र किञ्चिद्गुणवत्कृतकस्य व्यङ्ग्यम् । शोमिति कौत्सीनि इत्यर्थः ।

व्यक्तिविशेषादिवाच्यत्वं “काव्यस्यात्मनि ध्वनि रसा-
दिरूपे न कश्चिद्विनतिः” इति ध्वनिकारिवाच्युक्तम् । “न
दि-करीदितिद्वयसमत्वविर्वाहस्यात्मत्वम्; इतिहासादेरेव-तत्-
त्विहेः” इत्यादि । ननु तर्हि प्रवन्त्यान्तर्ध्वनिना केवामपि
नीरसपदानां पद्यत्वात् काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवन्-
त्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसैतेषां रसवत्त-
त्त्वीकारात् । यत्, नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकस्यार्थसङ्ग्राहाद्
दोषाभावादस्य इतरसङ्ग्राहाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्त्वाव्य-
वन्धतास्याद् गौड एव (घ) । यत्, वामनेनोक्तं “रीतिरात्मा
काव्यस्य” इति तत्र, रीतेः सङ्गटनाविशेषत्वात् । सङ्गटनायाश्च
अवयवसंख्यानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्विभक्तत्वात् (र) ! यच्च
ध्वनिकारिणीकृतम् ।

“अर्थः सङ्गदयस्त्रास्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानास्थौ तस्य भेदावुभौ स्यती” ॥ इति ।

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनः” इति स्वयमन-

(घ) विनतिः विरोधः । इतिहासं नीरसप्रबन्धः तन्नामस्य विर्वाहश्च रचनेन
अन्यत्वात्; आत्मनः स्वभाषककविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थेति यावत् इतिहासादेः
भारतादेः । तत्त्वित्तेः काव्यपदप्राप्तिवित्तेः । तर्हि रसवत् एव काव्यत्वस्वीकारे,
पद्यरसादिगुणस्यार्थं पद्यं नद्यच्च मित्रञ्च तत् त्रिष्वेव व्यवस्थितमित्यनेन नयानामपि
काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपदानां स्वव्यञ्जकप्रतिपादकत्वसङ्गत्वेन रसवत्त-
व्यति साधः ।

(र) आत्मनीकं रूपवति वसिति । काव्यस्य आत्मा रीतिः वैदर्भादिः । तत्र
सङ्गटनाविशेषत्वात् रचनाभिदत्त्वात् सङ्गटनाया रचनाविशेषकं च अवयवसंख्यान-
रूपत्वात् च अयानां काव्यत्वरीत्यां प्रत्यार्थां संख्यानं समुचितकालेषु त्वयः
तन्नाम् ।

विरोधादेवापाक्षम् (क) । तत् किं पुनः काव्यम् ? इत्युच्यते ।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया
जीवनाधायकीऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् ।
रसत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा—

“शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः

निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ष्यं पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डसखीं

सज्जानम्मुखी प्रियेष हसता बाला चिरं चुम्बिता” ॥ (ब)

(क) पुनश्च भनिकारीकं दूषयति यच्चेति । सद्गदयानां सामाजिकानां
शाब्दः प्रशंसनीयः यः चर्यः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः चात्मत्वेन निर्वर्तः तस्य
चर्यस्य वाच्यप्रतीयमानाण्यौ चभिधेयव्यङ्ग्यमानौ उभौ भेदो कर्तव्यो कथ्यते
इति । तत्र तबीवाच्यप्रतीयमानयोर्मध्य वाच्यस्य चाभिधेयस्य चर्यस्य चात्मत्वं स्वपा-
थासक्तत्वं काव्यस्वात्मा भनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधात् विसं-
वादात् एव अपाक्षं निराकृतम् । य एकात्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा व्यव-
स्थापयति सा तस्य वचने चास्तीति भावः ।

(ब) तत् तज्जान उक्तमतानां सदोपल्लादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति
कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति । रसात्मकं वाक्यं काव्यम् । रथ्यते चास्वाद्यते इति
व्युत्पत्त्या रसगृह्येन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते । रसमुदाहरति
तच्चेति । शून्यमिति । वासगृहं शून्यं सख्यादिरचितं विलोक्य इहा बाला नवीदा
वधूः शयनात् प्रत्यायाः किञ्चित् श्वत् पूर्वाङ्गमिति भावः । शनैः शनैः निःशब्धं
यथा तथा सत्याव निद्राव्याजं हसनिद्रामुपागतस्य सख्यं निद्रितस्य पत्युः
मुखं सुचिरं बहुवचं निर्वर्ष्यं इहा विश्रब्धं निःशब्धं यथा तथा परिचुम्ब्य जात-
पुलकां सखीमांसां गण्डसखीं पत्युरिति प्रियः बालीक्य इहा सज्जाना नवः मुखं
सज्जाः तादृशी सती हसता प्रियेष पत्या चिरं चुम्बिता । अत्र शब्दाः किञ्चि-

अत्र हि संशोभन्मृगाशास्त्री रसः । भावो यथा महापात्र-
राघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“यस्त्रालीयत शस्त्रसोन्न जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधौशः पदे रोदसी ।

क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाशौ प्रलम्बासुरो-
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कश्चिदस्मै नमः” ॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श) । रसाभासो यथा ।

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपी प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्यर्धनिमोलिताक्षीं मृगोमकण्डूयत कृष्णसारः” ॥

इत्यानं प्रियजागरणे भठिठि संवरणार्थम् उत्पाने शनैस्व आनरश्चैतुश्चानुपत्यर्थे
विश्वस्वत् निद्रानिषयार्थे वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(श) भावमुदाहरति भावी यथेत्यादि । यस्य शस्त्रः मत्स्यत्वक् तस्य सोमि
एकदंष्ट्रे जलधिः समुद्रः अलीयत क्षीनीऽभूत् । एतेन नौनावतारो दर्शितः । पृष्ठे
जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्ववान्नेति । एतेन कूर्मावतारः प्रीकृतः । दंष्ट्रायां
दशने धरणी पृथ्वी । एतेन वराहावतारः सूचितः । नखे दितिसुताधौशः
द्विरस्त्रकशिपुः । एतेन वृसिंहावतारः कथितः । पदे रोदसी खाशापृथिव्यौ
अत्रालीयतानिति वचनविपरिणामो नीद्वयः । एतेन वामनावतार उक्तः । क्रोधे
क्षत्राणां राजन्यानां नखः । एतेन भार्गवावतारः प्रकटितः । शरे दशमुखः रावणः ।
एतेन रामावतारः सूचितः । पाशौ भुजे प्रलम्बः नाम चसुरः । एतेन कलावतारः
कथितः । ध्याने विश्वं जगत् । एतेन बीहावतारः प्रीकृतः । अशौ तल्लक्षरे अधार्मि-
काणां त्रेष्णानां कुलम् । एतेन कण्ठावतारः कथितः । कश्चिदस्मै अतिवचनीय-
स्वस्वपाय अर्थो देवाय इति श्लेषः नमः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र भगवान्
परमात्मा विषयो यस्त्राशास्त्री रतिः अनुरागः भावः भावमस्वस्वपायः शृङ्गारित्वः
प्रधानानि देवादिविषया रतिश्चदनुवर्त्तमानः स्वावी च भाव इत्यभिधीयते इति
पश्यन्नाद्यन्तम् ।

अत्र हि सभोगशृङ्गारस्य तिर्यग्बिषयत्वाद्दसाभासः । एव-
मन्यत् (घ) ।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते ।

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारे-
णैव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो
मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः
काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः
(स) । गुणादयः किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते ।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररौतयः ॥ ५ ॥

(घ) रसाभासमुदाहरति रसाभासी यथेत्यादि । मधु इति । वी रेफौ यस्य
वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या हिरिफौ भ्रमरः स्त्री प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः अनुवर्तमानः
अनुसरन् सीवमान इति यावत् कुमुममेव एकमहितीयं पात्रं तस्मिन् मधु पपी ।
कृष्णसारः श्वगविशेषश्च श्वश्रेण प्रियस्पर्शसुखेन निमीलितार्चीं मुद्रितनयनां नृगीम्
अकण्ठयत गात्रकण्ठयनेन सिधेवे इत्यर्थः । उपेन्द्रवज्राहतम् । रसाभासः अनौचित्य-
प्रवृत्तौ रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तमप्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्यग्ज्ञातिगतत्वेन अनुत्तम-
प्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमिति बीध्यम् । “अनौचित्यप्रवृत्तौ आभासी रसभावधीः”
इति वक्ष्यमाणवचनात् । अन्यत् भावाभासादिकमित्यर्थः ।

(स) ननु दोषार्था काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहार्यत्वेऽपि तत्स्वरूपज्ञानस्य
आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति दोषा इति । तस्य रसस्य अपकर्षकाः लक्ष-
यितारः । व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां निर्वेदादीनाम्
आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिचयः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः स्वशब्देन संप्रतिपादक-
शब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथनम् इत्यर्थः तत्प्रवृत्तयः ।

गुणाः शौर्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् ।
रीतयोऽवयवसंख्यानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण
तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका
उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र
गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च “गुणाभिव्यञ्जकाः
शब्दाः रसस्योत्कर्षकाः” इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् ।
एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (६)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्ण-
धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्यकविस्तृत्तिरत्नाकरा-
ष्टादशभाषावारविलासिनोभुजङ्गसान्धि-
विग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकवि-
राजकृती साहित्यदर्पणे काव्य-
स्वरूपनिरूपणं नाम
प्रथमः परिच्छेदः ।

(६) गुणादीनाह उत्कर्षेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षण्य रसोद्दी-
पनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्कर्षणं
रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति पल्लिकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर
महाचार्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणप्रथम
परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

—३—

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् धीग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥६॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वक्रिणा सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च त्र्योतुर्जिज्ञासास्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्धयिच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनास्तरोच्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोद्घातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्धागुक्त्वचिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः । प्रकृतञ्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमुदाहारः । धीग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुप्तिङन्तानि पदानि तेषामर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं सहाय इत्यर्थः तत्रैतत्तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निष्पत्त्यां पदार्थानाम् एकतरङ्गिण् अपरपदाङ्गीभव्यः धीग्यता इति क्लृप्तम् । आकाङ्क्षा विद्यमानस्य वक्रिकरणकत्वस्य सीकाङ्क्षीयेन केनचित् सम्बन्धेन सहायवशात् वक्रिणा सिञ्चतीत्यादीर्वाक्यत्वप्रसङ्गौ तद्विरहस्य तात्पर्यविषयीभूतेति सम्बन्धिशेषणमवगतव्यम् । धीग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति वक्रि-चस्येत्यादि । एतदभावे निरुक्तधीग्यताविरहे इत्यर्थः । आकाङ्क्षानाह आकाङ्क्षी-त्यादि । प्रतीतिः पदार्थोपस्थितिः पर्यवसानम् अन्वयबीधजनकत्वेनेच्छाविरहः तविरहः तदभावः । गन्धवमाकाङ्क्षापदस्य अभावबीधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत्र आह स-थेति । त्र्योतुः जिज्ञासास्वरूपः ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न तु चमिरिक्त इति भावः । वक्रिणा सिञ्चतीत्यादी पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख) । उक्तम् ।

पदार्थेन अन्वयवीक्षणने त्रीतुरिच्छासम्भवेऽपि वीच्यताविरहात् वाक्यत्वमिति वीध्यं प्रतिप्रत्यवसानञ्च कश्चित् स्वाभाविकत्वेन कश्चिन्नितान्वयवीचक्षणकत्वेन भवति तत्राद्यमाह निराकाङ्क्षेत्यादि । अत्र गौरव इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयवीचीऽध्यत्यत्र इति त्रीतुरिच्छाविरही जायते । अत्र अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहदपयोग्यतासद्भावेऽपि न वाक्यत्वमिति वीध्यम् । द्वितीयं यथा, विमलं जलं नदाः कच्छे नद्विवसरतीति अत्र नदा इति पदार्थोपस्थितेऽंशमिति पदार्थेनान्वयवीची सति सिद्धे कच्छे इत्यनेन त्रीतुरन्वयवीचेच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयीच्छया प्रयुज्यते तदा नदा इति काकाचिमोलकन्यायादनुवङ्गाहा कच्छे इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीतवक्तृतात्वं व्यञ्ज्य त्रीतुरुभयान्वयवीचेच्छानभवतीति ध्येयम् । आसत्तिनाह आसत्तिरित्याह । बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च काखबाहुत्वेन प्रकृतानुपयोगि-पदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्राद्यमाह बुद्धीति वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनात्-रेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सङ्गतिः सन्धेक्षणम् । द्वितीयं यथा, विरिर्मुक्तं नद्विर्नामिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम् । ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्मार्यधर्मो कथं पदीयधर्मत्वं लभेति इत्याशङ्काह अनेति । आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्मार्यधर्मत्वे यथाज्ञानम् आत्मधर्मत्वे चापि पदीयधर्मत्वं उपचारात् परम्परया इत्यर्थः । परम्परा आत्र स्वजनजनकत्वसम्बन्धस्त्रायीपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा वीध्या । आसत्ते-रपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात् एवैव रीतिरनुसरणीयिति ध्येयम् ।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति । वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः महावा-क्यम् । वीच्यताद्येनापि महावाक्यत्वस्वीकारे अच्युता गृह्यतां मननं वर्तते इत्येतयोः निश्चयवदसति गृहीतं मुक्तं इत्येतयोः तथा निश्चयिनीहरितयोः अच्युता गृह्यतां घटी वर्तते इत्येतयोरेपि महावाक्यत्वं सादित्यत आह वीच्यतेत्यादि ।

174788

“सार्थबोधप्रसादानामुक्ताङ्गित्वमपेक्षितम् ॥”

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संक्षेपं ज्ञायत” इति ॥

तत्र वाक्यं यथा । “शून् वासुदेवमित्यादि” । महा-
वाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादि (अ) । पदो-
च्यो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदसङ्घटनमित्यत आह ।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥६॥

यथा घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः
अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः । एकैति साक्षाद्गामेकपद-
वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति कवचटपानाम् । वर्णा इति
बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र ।

(न) उक्तार्थे प्रभाषेन द्रवति सार्थेति । सार्थबोधेन समाप्तानां निरा-
काङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वमपेक्षया गुणप्रधानसहावेनाकाङ्क्षाया पुनः संक्षेप
एकाक्षरप्रतिपादकत्वेन निखिला एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते । सार्थबोध-
समाप्तत्वं पदोच्यस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून् वासुदेवं विधीक्ष्य इत्यादिनाम-
स्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम् । वाक्याणां गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादिकत्वे
तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामध्ये कत्वमिति भावः ।

(घ) पदगिरूपे प्रसङ्गसङ्कतिमुपपादयति पदोच्य इत्यदि । वर्णाः संक्षेप-
रूपरूपाः प्रयोगार्हा ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विवक्षितम् । कवचं जालीं बहु-
क्षीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा इति
प्रातिपदिकस्य नाशः एतदुपलक्ष्यं धातोरपि तथापि केवलज्ञापनीवित्यादिति
बोध्यम् । वाक्यमहावाक्यीति व्यवच्छेद इत्यनेनाप्यत्रः एवमवेऽपि । क्वीरन्ति-
सार्थबोधकत्वात् विच्छिन्नाकारेण विच्छेद्यविधेयाकारितिरिक्तमेवकारमिन्द्र-
मिप्राथेदं लक्ष्यम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव कारकी क्वीरं प्रवक्षिते-
त्युपादानं व्यर्थं ज्ञातम् । साक्षाद्गामेति साक्षाद्गामात् अन्यवकीयमानात्साक्षात् पदो-
च्यो वदामां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । ज्ञातम् प्रयोगार्हानामुक्तानां
सङ्घटनस्य अनन्वितैकार्थबोधकत्वेऽपि न प्रवक्षितमिति भावः । तत्र प्रयोगार्थवत्-
पदोच्यवचनमुक्ताङ्गावाक्याभिरत आह वर्णा इति । अत्र वाक्याङ्गित्वमपेक्षितम्

कर्त्री वाच्यश्च कर्त्तव्यश्च व्यस्तश्चेति विधा मतः ॥१०॥

यथा ज्ञानपमाह ।

वाच्योऽर्थाभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्ष्यत्वा मतः ।

अङ्गी व्यञ्जनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधायाः । तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादभिधयाः
ऽभिधा । उत्तमवृत्तेन मध्यमवृत्तमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते

नोपकलं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीव' कमलनिष्वाद्यन्विताद्येनोपकलं घटनि-
त्यादिः क्वं पदत्वम् ? "न च शक्तिमत्पदम्" इति मतामुदादि च घटं घटित्वं पदम्
अभिव्यक्तं पदम्, अत्रहीः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वयतायमीपकत्वमभिव्यक्तमिति
नाय, तथा सति घटनिष्वादिः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न वेदापत्तिः, एव सति
यस्य वाक्यत्वं विधीक्यत्वादि यद् वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं स्यात्, तन्न तथा-
त्रिषवाक्यसमुदायत्वेन मद्वावाक्यतयेवीदाहर्तुमुचितत्वात् । न च प्रत्ययार्थांतरात्ता-
तन्वितेकार्थेनोपकलं' निवृत्तबोधानिति वाच्यं तथापि अनेदसम्बन्धेन नोपस्थाप्यन्ती-
त्यादिबोधनीयत्वमित्यादिपदेषु मुख्यार्थांशितबोधकेषु साधुचित्तत्वे चादि-
पदेषु च अन्वयान्तरमुद्धारत्वात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे बोधीदधी वृत्तौत्यादी पदत्व-
कृष्टत्वादीवीदाहरेणसङ्गतं स्यात् न अंतरपदार्थनिरपेक्षं सदनितं तद्विभक्तमित-
मिह निवृत्तबोधानिति वाच्यं तथात्वे यामं नष्कत्वादिपदसमुदायस्य कर्त्तव्यत्वापेक्षा-
न्वितबोधकत्वस्य पदत्वावरोः । एवमेवेति न सङ्गच्छते घटी घटा इत्यादिविचयना-
त्तादिपदेषु अनेकार्थेनोपकलनान्वयान्तरैः । न चेवेति एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं
इत्येवमिदं वाक्यं इत्यादी वृत्तपदस्यैवोपस्थापके पुन्यवन्नापिति पदे च अन्वयान्-
तरेवस्यात् अपिच पदघटकानां वाचता वचानामनन्वितेकार्थेनोपकलनमुत्तं केषा-
न्वितं अत्र नायः सुन्दरस्य देवदत्तस्य वृत्तमित्यादी विशेषवचनान्तरनभूतत्वात्
सुन्दरस्यैवादिपदे अन्वयान्तरैः । तापि विधीयः, वृत्तिना सिचंतीत्यादी अङ्गीकृतमित्ये-
कार्थेनोपकलनात्तावदपि प्रत्येकं तेषाल्लक्षणवादित्यन्वयान्तरैः । एवम् पदत्वत्वमेव
वाच्यं अन्वयान्तरैः सति तत्रोपपन्नमुक्तिः पदम् । वृत्तमेव केषुचनन्वयान्तरैः, अत्र-
तावत्त्वमेव विधिः केषुत्यादी पूर्ववैवर्धनं राजदत्तेत्यादी अन्वयान्तरैः प्रकृतिरन्व-
येन बोधकत्वोपस्थापनीयत्वमित्येव । समोदायवत्स्य पदत्वास्वीकारे नोपस्था-
पित्वमित्येव अन्वयान्तरैः ।

तं यवानयनप्रद्वेषमुपलभ्य वासोऽस्य वाक्यस्य “साक्षादिमन्-
पिच्छानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अन्तरस्य “मा
वधानं अश्वमानय” इत्यादावावाचीहाराभ्यां गोशब्दस्य
“साक्षादिमन्मर्थः” प्राप्तयनशब्दस्य च “वाहरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति (६) । क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिव्या-
हारात् (च) । यथा—

(६) कीदृशताघटकपदार्थानाञ्च अर्थ इति पदवृत्तिपाठ इत्यर्थः । एषा वाच्य-
शब्दस्य व्यङ्ग्यानामित्यर्थः । अभिधया शीघ्रः अभिधाजन्यबीधविषय इत्यर्थः अर्थबीध-
शब्दस्य शीघ्रताञ्च कारकत्वमिह विषयविषयिणीरभेदीपचाराद् बोध्यम् । कारकतु
तद्गतिज्ञानसैव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्यः अर्थबीधे सङ्कारिण्यः इत्यर्थः ।
तत्र अभिधादिव मध्ये सङ्केतितार्थस्य कीदृश्याकारणादिनिवृत्तस्य इत्यर्थः न तु
सङ्केतसङ्घटिवयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधया अभिन्नत्वेन आत्मानुयवापत्तेः ।
सङ्केतसङ्घटोपामान् व्यवहारादीनाञ्च उच्येति । उच्यते इत्येव प्रतीयकप्रवीण्यभाव-
प्रकृत्याय इत्यर्थोदत्तमध्यमत्वकल्पनं बोध्यम् उच्यते इत्येव सङ्केतयङ्गता इति
भावः । उच्यते इति वाच्यः अन्वयसङ्केत इति भावः अथ वाक्यस्य नामानये-
त्यर्थः प्रथमं ज्ञातव्यत्वात् प्राक् प्रतिपद्यते बुध्यते । आवापोहाराभ्याम् अन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तथापि मां वधानेत्यत्र गोपदं साक्षादिसत्यदार्थबीधः प्राप्तयपदव्यतिरेकीया-
चरणपदार्थबीधभावश्च । तथा अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण साक्षादिमन्मन्मर्थ-
बीधाभारः आनयपदसत्त्वेन वाहरणपदार्थबीधश्चेति अन्वयव्यतिरेकी-
सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं वा च चतिरिक्तोव न तु अन्वयव्यतिरेकी-
इतीत्यदिच्छाकवा । ईश्वरमगच्यतां मानरादीनामपि शब्दबीधदर्शनात् अतिप्रस-
ङ्गाच्च । अतएव प्राधानिकसङ्केतितानां नेत्रसैवादिपदानामपि सङ्केतः सङ्केत-
नात् “अश्वीअन्वयमस्ये मित्त नामञ्चैवं कुर्यात्” इति शास्त्रात् सामान्यसङ्केतसङ्केतसङ्केत-
बीधसङ्केतितत्वमिति वाच्यं, तत्र तथामनिसम्भवेऽपि शाब्दिकसङ्केतितत्व-
विव्याप्तिपदानां सङ्केतासङ्कृतिप्रसङ्गात् तस्यास्य पदार्थेषु वैशिष्ट्यं तत्र सन्वय-
कल्पते, घटपदादिभिर्बीधमनिसादिप्रतीतिप्रकाशितं साम्यहायिकाः ।

(च) क्वचित् इति । प्रसिद्धस्य सङ्केतसङ्केतस्य पदस्य सङ्केतसङ्केतस्य
क्वचित् इत्यर्थः सनीवीचारितत्वादिति वाच्यं प्रेषावतिः अन्वय-
कीदृशताघटकपदार्थानाञ्च अर्थ इति पदवृत्तिपाठ इत्यर्थः ।

“इह प्रभिवक्तमखोदरे मधुमि मधुकरः पिवति” इत्यत्र (ङ) ।

क्वचिदासोपदेशात् । यथा “अयमक्षशब्दवाच्यः” इत्यत्र ।

तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्तौ शब्दस्य ग्रन्थान्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम ।

सङ्केतो वृद्धते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥१२॥

जातिगोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणे विशेषाभ्यन्तरेः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयैर्बन्धः कृष्णागवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनी हरिहरडित्यडवित्यादयः । क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः । एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरौभूत-
व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज) । एष्वेव हि

एकपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्दधानः प्रसिद्धपदानवयोन्यपदाकैः कृत्स्नवद्भिः भवतीति भावः । एवञ्च अशक्यार्थधीग्यतासत्त्वेऽपि वस्तुतात्पर्यविशेषणान् हेतु-
कल्पनात् तत्र शक्तिवहः सङ्केतसवधारयतीति धीव्यम् । एवमथेऽपि ।

(ङ) इदंति । इह अस्मिन् प्रभिवक्तमखोदरे विवक्षितवद्ममध्ये मधुकरः भनरः मधुमि पिवति । अत्र कमलमधु पिवति इत्येवां पदानामन्वयधीग्यार्थव्यञ्जनात् मधुकरपदस्य भनर एव शक्तिवहः । अस्मिकादौ तादृशधीग्यतासत्त्वेऽपि वस्तुता-
त्पर्यविशेषणानाभावात् न शक्तिवहः । कमलाभ्यन्तरे भनर एव पिवतीति जानता कुत्रेव कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो वृद्धते ।

(ज) क्वचिदासोपदेशादिति । भासस्य विश्वासस्य प्रामाणिकस्य इत्यर्थः उप-
देशान् वृत्तान् एतदुपलक्षणं व्याकरणादयोऽपि शक्तिवहीपाशा द्रष्टव्याः । तदुक्तं,
शक्तिवहं व्याकरणीयमात्रकोषाज्ञवाक्याद् व्यवहारतश्च । साप्रिभ्यतः सिद्धपदस्य
हस्ता वाक्यस्य शेषादिहतेनैवकीति । वाक्यादिशब्दानां दशाद्यप्येषु शक्तिवहः
व्याकरणात् । वीसहस्रपिण्डसंज्ञान् वीसहस्री नवस्यपदवाच्य इत्यदिदिसंज्ञान्तरे-
कादौ अर्थं नवस्य इत्युक्तमाह । विनायके विद्यारण्यदेशान्तरव्यतिरिक्तं एति
कीनात् । पादमात्रादिषु क्वाडनं सङ्केतकं सन्देहात् । वाक्यस्य शेषाद् अवा-
यवसङ्गच्छन्वन्ति, इत्यादौ कोपान्तं वीसहस्रदे भाकप्रत्ययं चिपीवीयादौ सङ्करा-
नेऽवयवस्य । किं चिद्विद्यारण्यं - नवमात्रवाक्यसङ्गच्छन्वन्ति परपकारः अवाक्यसङ्गीतान्

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्घेतो गृह्यते न व्यक्ती । आनन्वय्यभिचार-
दोषापातात् (अ) ।

दीर्घशुक्लशरव्यञ्जनामानिति विभक्तिपत्नी वसन्ती सर्वश्याना जायते पद्मसातनम् ।
कीदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कश्चिन्नवाचिनः । यथाच माकीडनुवाचस्मि, ननुकुर्वी
वितस इति वाक्यशेषवचनैर्द्विपरीधनी केष्वप्रतीतिः अतिरिच वेदविच्छेदा ईशा
इत्याचार्यप्रवीणादीन् दीर्घशुक्लादी शक्तिपङ्क इति । अस्तिः कविलवीजक्यः अन्तार-
विशेष इत्यादी विवृतम् ।

(अ) आनन्वय्यभिचारदीपमसङ्गच्छया व्यक्तिशक्तिवादनद्वयाय उपाधिभक्ति-
वादानाङ्क सङ्घेते इति । द्रव्यसंज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी चाधुनिकी
च । तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया छिन्नकवित्यादिः । गोपिच्छादिषु गीम्यत्वादिषु ।
छिन्नः नित्यः एतन्नते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भावतिरोभावेषु सप्ततिविनाशप्र-
तीतिविषयत्वम् । वस्तुधर्मो द्रव्यमात्रवर्तः । विग्रहाधानहेतुत्वमुपपादयति । एतु
साध्यरूपवस्तुधर्मेण । एतु एव जात्यादिषु चतुर्गुणमध्ये उपाधिदुर्धर्मेण जातिगुणक्रियासु
इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायामिव सङ्घेतयङ्कः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाशावा-
दव्यक्तेराद्येपपच इत्याहुः तत्र संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन
भित्तकया विरुद्धदीवदवमसङ्गात् एवञ्च छिन्नकवित्यादिकं व्यक्तिसङ्घपनेन न तु पदा-
धानरक्षिति ध्येयम् आनन्वयेति नामाभ्यक्तिषु नामाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्व-
दीयः । ननु इष्टव्यक्तिषु एव शक्तिपङ्कः न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुर्वी गौरवमित्याहु
व्यभिचारिति सङ्घेतयङ्ककाले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबीधस्य कार्यस्य सत्तात् इष्टव्यक्ति-
सङ्घेतयङ्कककारणस्य अस्त्याद व्यभिचारदीय इति भीष्मं कार्यस्य कारणभाववद्-
वृत्तित्वं व्यभिचार इति उक्तत्वात् । ननु गुणद्रव्यक्रियायां प्रतिव्यक्तिभित्तत्वेन आन-
न्वय्यभिचाराभ्यां कार्यं शक्तिपङ्क इति चेन्न तन्नते गुणादीनामपि जातिवर्दीकत्वमेव
भेदप्रतीतिषु आन्यभेदादीपचारिकीति । एतदसङ्गमानाश्च अथे जातावेव अस्ति-
रिति वदन्ति यथा काव्यमकाम्नी सङ्घेतितचतुर्भेदोः जात्यादिजातिदिव वेति । एतन्नते
ज्जादी बीत्यादिदिव गृह्यादी शक्तत्वादिः पाकादी पाकत्वादिः छिन्नादी छिन्नत्व-
दिजातिदिदिदिद्वित्यादीनां प्रत्ययस्याकार्यभित्तत्वेन भित्तत्वाङ्गीकारान् तद्वद्विद्विद्व-
त्वादिशक्तिशक्तीकारः । एतच्च गृह्यत्वादिशक्तत्वात् एतादिगुणस्य एकशेषः
शक्त्यादिपरत्वे तु सचचेवेति संशयम् । ननुकार्योः सङ्घेतककाराङ्गीकारे भित्तैव
अस्तिथाः एवमेव चोपचक्तिविशेषे इति आनन्वय्यं नामाशक्तिकालीः गोपिच्छादिना

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थवाधि तदयुक्तो बसन्त्योऽर्थः प्रतीयते ।

श्लोः प्रयोगनादासौ लक्षणाशक्तिरुपिता १३ (अ)

अथ-प्रवादिषु इति शेषे नवादीराशेषेण लक्षणां बहुत्र व्यक्तमनाभावात् न
आत्मा व्यतिराचिद्यते । यथा क्रियते इत्यादी कर्ता कुर्व इत्यादी कर्मणादि ।
आशेषो न अनुमानं व्याप्तादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवान् किन्तु अरंभमेव
गीत्यादिप्रकारकगवादिप्रकारकानादेव गीत्यादिष्विष्टप्रभ्यानुपपत्तेः अतएवोक्तं
जातिवृत्तं पदं व्यक्तमेवा अनुभावरति आरवति चेति जातिवृत्तानुपाधिप्रसक्तित्वार्थः ।

(अ) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः ।
मुख्यार्थवाधि इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य वाधि अन्ययानुपपत्तियर्थे अत्र मुख्यार्थ-
सम्बन्धेयौ इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अयावकत्वात् उक्तस्य सम्बन्धानुप-
पत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति तदयुक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थसम्बन्धिनि लक्षणा
नास्येति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतान्त्रिकेदकातिरिक्तबोधिः मुख्यार्थ-
भिन्न इत्यर्थस्तु न मनीरमः प्रयोगनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकायामुपादानलक्ष-
णानां रामोऽस्मि सर्वे सर्वे इत्यादि बस्यनाशानां स्वार्थस्यैव दुःखसद्वृत्तत्वेन बोधि-
कायां रामशब्दलक्षणायां व्याप्तायावकत्वाच्च अतएव कदली कदलीत्यादि अर्था-
न्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणांमूलकभेदेदाहरणमपि उक्तं चते । अत्र द्वितीयकदल्यादि-
पदानां पीनकत्वात् कदलीत्यादिना अन्यसमसममानानां प्रीतत्वादिना कदलीत्यादि-
पदमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणासौकारात् । एवं पञ्चितकदवः कदवोऽन्वे
कदवस्तु केवल कदव इत्येव द्वितीयकपिपदस्य काव्यजन्यसाम्यपूजाप्रातिभासित्वेन
कद्वेदीपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणाः लक्ष-
णमि प्रकृतावच्छेदकघटितनिमित्तधर्मस्यापि प्रकृतावच्छेदनातिरिक्तत्वसौकारात्
यथा त्वामस्मि वञ्चि इत्यादी । कदिः प्रसिद्धः सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्यैः ज्ञानान्
अथाचकशब्दः सप्रयोगक इति सामान्यतः प्रयोगनादानाद् वा प्रयोगजनक विशेष-
कृतमनु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव अवतीति तत्र-हेतुलमुपपन्नं प्रयोगनादितुष्टि-
पक्षकरीत्यर्थः । अत्र प्रयोगबोधिर्मुख्यार्थसम्बन्धसम्बन्धवदीर्घलक्षणादित्यादेव
प्रसिद्धवदीर्घकारकत्वः अदनपीसु लक्षणादिप्रसिद्धादिन प्रयोगमेवेति विशेषप्रमाणाय
प्रसिद्धविनयता-अवधानेन-च शेषां निर्देशः । वक्तृताभ्यां हि लक्षणा उक्तं अस्मा-

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
 किञ्चिद्विद्वेषे स्वाधेऽसम्भवं ध्वजं चोद्यते इति वा स्वसमुद्धान्
 सुवसादीन् प्रसन्नो भवति इत्यादि । “गङ्गायाः घोषः” इत्यादौ
 गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवं
 लक्ष्यं ग्रामीण्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा
 शब्दस्यार्पिता स्थाभाविकोत्तरा ईश्वरानुभाविता वा शक्ति-
 लक्षणा नाम । पूर्वज हेतु रूढि प्रसिद्धिरिव । उत्तरज
 “गङ्गातटे घोषः” इति प्रतीकादनादलभ्यस्य शीतत्वपावन-
 त्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुः विनापि यस्य
 कश्चित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् ।
 “रूढेः प्रयोजनाद्वापीति” (८) । केचित् तु “कर्मणि
 कुशलः” इति रूढावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः “कुशं

शब्दानुस्मार्थसम्बन्धी बोध्य इति वक्तुरिच्छाविवक्ष्यम् । हेतवस्तु तस्या एव
 बोधनाः । एवञ्च निवृत्तहेतुव्ययज्ञानविवयोभूय लक्षण्या मुख्याधेऽसम्बन्धी
 प्रत्याप्यते इति भावः । मुख्याधेऽसम्बन्धिविरोधिन्या व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविवय
 त्वाभावाद्भातिव्याप्तिः ।

(८) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि । साहसिकत्वं धैर्यमधर्मः तस्य ध्वजेतने देशे
 शब्दस्यानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवं साहसिकाद्यन्वययोग्यमर्थ-
 मभिधातुमशक्नुमन् इत्यर्थः । प्रकृते घोषवासादौ असम्भवं अनिधातुमशक्नुवन् ।
 किञ्चिदनिधां स्थाभाविकं व्यापारं क्वन्ति तन्मतमनाहृत्य लक्षणाया देलक्षणाया
 स्थाभाविकेतरिति । अन्ये तु ईश्वरेश्वाविषयत्वकृपामाहुस्तत्र ईश्वरानुभाविता ईश्वरेश
 शक्त्यापितेत्वर्थः । इत्यादीन्मन्वक्तुमिर्षयेति वाच्यम् । प्रतीकादयतीति प्रतीकादनं
 वाच्यं तस्मान् । शब्दस्य मुख्याधेऽसम्भवं तदिति वाच्यम् इत्यर्थः तीरस्थ विप्र-
 कृताद्यगतशीतलाद्येधेवाः शक्तिरूपेण शीतलादीराधिक्यमनातिशयः । एवंच
 कलिङ्गीतिऽतिपावनेऽतीरे वीर्यं इति व्यञ्जनाजम्बवीधी साहसिकशब्दप्रयोजक्यं प्रवी-
 र्जन्मिति भावः । कलिङ्गे तु शक्ति इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अर्थकितः
 हेतुप्रतीकादयतीति । यथा, कलिङ्गे ईश्वरानुभावे मुखं सुमुखः । तीरशरीरेति

जाति" इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुश्रवाहिरूपो मुख्याऽर्थः प्रकृते-
ऽसम्भवं विभेदकत्वसाधर्म्यसम्भवात्प्रतिष्ठितं दृशरूपमर्थं
वीक्षयति । तदन्वये न मन्यन्ते । कुश्रवाहिरूपार्थस्य व्युत्-
पत्तिलभ्यत्वेऽपि दृशरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् । अन्यद्दि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य
मुख्यार्थत्वे "गौः श्रेते" इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् । "गनेर्डीः"
इति गमधातोर्धोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य गयनकाले
ऽपि प्रयोगात् (ठ) ।

निर्मितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादीषतया वक्ष्यते । सा च कविप्रयोगानुसृत्यात्
प्रकृतलक्षणास्य लक्ष्या न भवतीत्यव्याप्तिवारणाय चरमहेतुव्यमुपन्यस्तं तदेव दर्शयति
हेतुनिमित्तं रुद्रिप्रयोजनयोः न्यतरमित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यार्थसम्बन्धनः लक्षणे लक्ष-
णायाम् ।

(ठ) जाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रतिपाद्यः ।
प्रकृते कर्मणोऽन्येनान्वये च सम्भवं यो ग्यतामलभमानः । दृशरूपस्यैव इत्येवकारिण्य
कुश्रवाहिरूपवच्छेदः । अत्र हेतुमाह अन्यदिति व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीती प्रकारीभूतो
धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सङ्केतयति प्रकारीभूतो कर्मः ।
प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गीत्वजातिः । शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमेव
प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः । पाचकादिशब्दस्य ह्योरेकसत्त्वंऽपि गवादिशब्दस्य
व्यभिचारात् प्रकृते तु कुश्रवाहिरूपव्युत्पत्तिनिमित्तसन्नेकपदार्थघटितत्वेन गुह्यत्वात्
तदपेक्ष्यं लघुना दृशत्वरूपाख्योपाधिनेव सङ्केतयति । अतु रुद्रिवत् व्युत्पत्तिरपि
पदाद्योपस्थापिकेति रुद्रिविषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वनालामिति चेन्न रुद्र्या
प्रतिपक्षायाः व्युत्पत्तेः पदाद्योपस्थापकत्वात्सम्भवात् । तदुक्तं भट्टेः सम्बन्धिका सती
रुद्रिभवेद् वीनापकारिणी । कल्पनीया । तु लभते आत्मानं यीगवाधत इति । लब्धात्मिका
अनितपदाद्योपस्थापिका कीचपरम्परप्रसिद्धा सती सम्बन्धिसिद्धा वीनापकारिणी
व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिपक्षिका कल्पनीया लक्षणप्रतिसम्बन्धमिरिदानोक्तमैकवाक्य-
नीया आत्मानं पक्षार्थोपास्मति न लभते न जनवति । वीगवाधतः वीने वाधनात्
रुद्रेणैवः पदाद्योपस्थापकत्वस्य न लक्षणप्रपेक्ष्यं न तयोक्तस्यैव पदाद्योपस्थापक-
त्वस्य लक्षणप्रतीतिः प्राक्तः । मुखाद्योपस्थापकत्वोपादेः पदाद्योपस्थापकत्वस्य लक्षणप्रतीतिः

मुख्यार्थस्येतराद्येषोऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा । “खेतो धावति” ।

प्रयोजने यथा । “कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि खेता-
दिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः
कर्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः
पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्भूदः । उत्तरत्र
कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते (ड) ।

174786

लक्षणे मुख्यार्थबाध इति भावः । यदि पुनः उपादिप्रत्ययानां व्युत्पत्तेः प्राग्वक्त-
कल्पते तदा निषङ्गे साधकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापरिदोषो द्रष्टव्यः षोऽन्तकर्म-
णोति षीधातीर्षकप्रत्ययनियमस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति ।

(ड) लक्षणायां विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति । वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थो
घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबीजाय यथा
इत्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकारितिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपा-
दानलक्षणा स्यात् । संज्ञाबीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थसापीत्यर्थः उपादानान्
प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । एषा उपादानलक्षणा । यथा
उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नामो लक्षणा उपादानं लक्षणस्य
इत्युक्त्वा यद्वैव सा द्विषेति काव्यप्रकाशे तन्नामप्रसिद्धा । अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन
तात्पर्यविषयौभूती वाक्यार्थो बाधः । अन्यथा इदमनर्थकं द्विषीतीत्यात्मानं द्वि-
गमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थे कदाचन्यवोधस्य मुख्यार्थोऽपि विनापि सम्भावनातिः तात्पर्य-
विषयस्य द्विविधविभिन्नीभयनिष्ठगमनकर्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटकी च उभयान्वयः
तदुच्यते मुख्यार्थसाक्षेपो युज्यते । कदाचि कदाचिन्वादानुपादानलक्षणासंबन्ध-
शक्यतावच्छेदकारितिरिति अत्र कश्चित् मुख्यार्थे एव धर्मान्वये च प्र-
सिद्धीतिर्विषयः

अर्पणं स्वस्य वाक्प्राज्ञं परस्मान्ब्रह्मसिद्धये ।

उपलक्षणस्यैतुत्यादिषां लक्षणस्यैतुत्यादिषां ॥ १५ ॥ (ठ)

रुद्धिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा । “कश्चिद्गुरुः साहसिकः”
“गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थ-
स्यसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपलक्षणं बहु तच्च किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

कदलीत्यादौ द्वितीयकदलीपदं शैल्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । क्वचित् सु-
ख्यार्थसहितस्य धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेभ्यो रस्यतामन्नमित्यत्र काकपक्षिनामोप-
घातकत्वेन काककुक्षुरमाजारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावान् रुद्धिः । क्वचिषो
यान्तीत्यादौ क्वचिसाधेवादिश्लेन क्वचिषसहितस्य प्रतीयन्ते क्वचिषा वाङ्मयमत्र
प्रयोजनम् । क्वचिच्च सुख्यार्थविशिष्टः प्रतीयते यथा श्वेती धावति कुन्ताः प्रविश-
न्तीति । ननु काकेभ्यो रस्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेव नास्तीति कथं लक्षणा
इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य सुख्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाहान्वयानुपपत्तिरित्यस्य
विवक्षणात् काकेभ्यो रस्यतामन्नमित्यादौ काककुक्षुरमाजारावासादन्नचथावयव
काकत्वरूपशक्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाहः स्फुट एवमन्वयापि अनयोर्हीति स्वस्य
सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आनिष्यन्ते स्वसम्बन्धकपदैः प्रत्याप्यन्ते । सुख्यार्थस्यो-
पयोगस्यावयवानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्वज्ञानेन च सम्भवति । अत्रेदमवश्यं श्वेती
धावतीत्यादावितरासेपेऽपि गुणतया क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्मी-
प्रलक्षणात्प्रत्ययैव बोधः । यद्यः प्रविशन्तीत्यादौ यष्टीनां क्रियासम्भवात् विशेषण-
तया बोधः । क्वचित्स्वरूपकर्तृत्वपक्षे उभयश्लेन तद्विधात् श्वेतीरूपोपलक्षणत्वेन
प्रकारत्वमिति । प्रयोजनं प्रयोजनौभूतज्ञानविवक्षः । अस्याः संज्ञानरनाह इत्यनेनेति
अजङ्गत् स्वार्थो यां सा । नां वज्ञौवादित्यादौ नीपादानलक्षणादाहर्तव्या रुद्धि-
प्रयोजनाभावात् किन्वासेपादिषु तत्र अन्तेर्लक्षणम् । न चात्र प्रयोजनप्राचुर्यरूपा रुद्धि-
स्तीति वाच्यं सत्यावैविनिसीकेश शब्दार्थे प्रयोजनार्थं शब्दस्य सत्यार्थे प्रयोजनप्राचुर्यं
परस्मान्ब्रह्मसिद्धये अन्वयात्प्राज्ञं परस्मान्ब्रह्मसिद्धये इति प्राचीनप्रवादविलक्षणः ज्ञान् ।
अन्वयस्यैतुत्यादिषु अन्वयात्प्राज्ञं परस्मान्ब्रह्मसिद्धये अर्पणमिति । वाक्यार्थे परस्मैव सुख्यार्थेभिरलक्षेन

विदप्रतीकमिति उवाच ।

सुखितमासकं ततः यदर्थं प्रसन्नम्" (ब) ।

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्यसिद्धये उपलक्षणस्यः
शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रति-
पादनाभ्युत्थार्थबाधः । वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः । फलमप्युप-
कारातिशयः । इयमेव "जहत्सार्था" इत्युच्यते (त) ।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वाक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिगोर्षस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

अन्यसिद्धये सख चर्षं सार्थपरित्याज इत्यर्थः यदा भवतीति शेषः उपलक्षण-
हेतुत्वात् सुखप्रार्थानिवन्निष्ठाः प्रतीतेः एवा लक्षणलक्षणा ।

(ब) उपलक्षणमिति । उ उवाच ! भवता वद उपलक्षणं तत्र तस्मिन् उपकारिणश्च
इत्यर्थः क्लृप्तमुच्यते, लक्षणे, परन्तु चर्षं सुजनता सीजन्यं प्रथिता प्रकटिता सदा
इंद्रशमीक सीजन्यमिति भावः विद्वत्सु सुबन्तं ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः
अरदां वक्षराणां शतम् अस्मकं मिष्ट । अन्वनापकारिणं प्रत्युक्तिरियम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे बहूनामप्यर्थसिद्धये इति
भावः उपलक्षादेवः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थे परित्यज्य विपरीतमर्थमपलक्षादिषु लक्ष-
वन्तीत्यर्थः फलं प्रवीजनमपकारातिशयः । जहत्सार्थेति जहत् सार्थां यां सा ।

(थ) इत्थं लक्षणायां द्वी भेदादुक्ता पुनश्चौ द्विधा योजयति आरोपेति । ताः
पूर्वाक्ताश्चतुर्भेदा इति प्रतीकमाभ्याम् अपादाणीयलक्षणाभावेति भावः । आरोपः
आद्यार्थाभिदप्रतीतिः अर्थवसानं विहासिदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं विद्वत् शेष
आरोपा इति हेतुकं उपादानलक्षणा आरोपा इति हेतुका लक्षणलक्षणा आरोपा
फलहेतुका उपादानलक्षणा आरोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना इति-
हेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना इति हेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना लक्ष-
णेत्तुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा प्रत्येकं विद्वत् शेष
इत्यर्थः ।

साहस्येतरसम्बन्धाः शुद्धाक्षाः सकला अपि ।

साहस्य्यात्तु मता गौण्येन जोडुशभेदिताः १८ (न

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । साहस्येतरसम्बन्धी
 कार्यकारणभावादयः । अत्र यद्वाचां पूर्वोदाहरणान्येव
 रुढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । "एतानि
 तैलानि हेमन्ते सुखानि" । अत्र तैलशब्दस्ति लभयकोरूप
 मुख्यार्थमुपादायैव सार्वपादिके हेतु वर्तते । प्रयोजने यथा
 राजकुमारिषु तत्सदृशेषु गच्छन्तु "एते राजकुमारा गच्छन्ति"
 रुढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा । "तैलानि
 हेमन्ते सुखानि" । प्रयोजने यथा । "राजकुमार
 गच्छन्ति" । रुढी लक्षणा लक्षणा सारोपा गौणी यथा
 "नन्दः कर्मणोः शोचयति" (प्र) यथाजि. ३. ग. ५
 "नदीवाहिकः" (प्र) । रुढी लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम् । इसीऽयमित्यस्य प्राच्युं प्रयीनात् इदिरित्यवकथ्यम् । तथासा-
 वित्यत्र तत्कार्त्तनेपुञ्जातिप्रथः प्रयोजनम् । इन्द्रार्थासु इन्द्रारथनाथे निर्मितासु
 श्वेषासु लक्षणाविवेषे । इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदाहरणानि यथा
 वेदी भावति हृतमानयैवादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्द्विधत्वाच्च साहस्येति । ताः
 सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा साहस्येतरसम्बन्धाः साहस्यनिवृत्तसम्बन्धवत्त्वेत्
 यथाः साहस्य्यात् तु साहस्यसम्बन्धवदीनात् तु गौण्यः जताः कथिताः तेन
 हेतुना लक्षणाः कीदृशभेदिताः । साहस्यसम्बन्धवत्त्वः अही तदन्वसम्बन्धवत्त्व
 अष्टविधत्वः ।

(प्र) राजा नौकेन्द्रः कश्चनं शीघ्रवतीति । शीघ्रवति अक्षरानि निर्दिष्ट
 सरोवरीत्वः । अत्र हीच्छासदृशविवेकः कश्चनकवदाकश्चनमुखायः शीघ्रतासम्बन्धात्
 दुःखदन्तेषु कश्चनकश्चनवती लक्षणा वर्तते । अतः तु अक्षरवती च कश्चनम् इत्य-
 मिधानं तन् निरुद्धलक्षणाया साहस्यं न लक्षितव्या इति विधानम् ।

यथा । “राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा ।
“गौर्जल्पति” ।

अथ कीचिदाहुः “गोशब्दचारिणी गुणाः जायमान्वा-
दयो लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्षाभिधाने
निमित्तोभवन्ति” । तदयुक्तम् । गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाही-
कार्षमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनः च । अभि-
प्राया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुक्त्याभावात् । अन्ये पुन-
रशब्देन “वाहीकार्षो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसङ्घचारि-
णसजात्येन वाहीकार्षार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते” । तदपि
न्ये न मन्यन्ते । तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्षः प्रतीयते
वा ? । आद्येऽपि गोशब्दादेव वा तद्व्यञ्जिताद्वा गुणात् ।
विनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः । वाहीकार्षेऽस्यासङ्केतित-
त्वात् । न द्वितीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्देऽन्वये
प्रवेशासम्भवात् । शब्देऽस्माकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्व्यते । न
द्वितीयः । यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्षो न प्रतीयते तदास्य
वाहीकस्य सामानाधिकरस्यसमसस्य सं स्यात् । तस्मादत्र
गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमसम्भ-
मानोऽन्नत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्षं लक्षयति । वाहीक-
स्यान्नत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (व) । इयञ्च गुणयो-

(क) गौर्वाहीक इति वाहीकः इत्येवाहकः । अत्र अन्नत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धः
अन्नत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।

(व) अत्र कीचिदाहुः इत्यादि । गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः । अत्र गौर्जल्पनस्य अ-
न्वयमात्-मुखाङ्गस्यैव । गोशब्दचारिणः गोस्वादिभिः जाय' कण्ठ' नाम्नाम् अघाटनं
तत्र अन्वयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते अथवा प्रतिपाद्यन्ते । ते च गुणाः गोशब्दस्य
वाहीकार्षस्य अभिधाने निमित्तत्वात् अतिशयबोधने निमित्तोभवन्ति इति शक्त-
त्वात् नवशक्तिव्यञ्जितः । अत्राहुः इति शब्दः अत्राहुः अथवा अत्राहुः इति शब्दः ।

गात् “गौषी” इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचाराभिन्नात् शक्त ।
 उपचारो हि नामात्मन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशय-
 मङ्गिका भेदप्रतीतिस्वरसम्पन्नम् । अथा अस्मिन्मात्रकयोः
 शुक्लप्रत्ययेस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः । अतस्मदेवमादिषु शुभैक
 लक्षणा ।

व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्तुः फललक्षणा ॥ १६ ॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिता स्ताः प्रयोजनरूप-
 व्यङ्ग्यस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
 गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः । यथा ।
 “उपज्ञतं बहु तच्चेति” । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः ।
 यथा ।

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

भावः । विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यः व्यापाराभाव इति न्यायादिति
 भावः । यत्र श्लेषादावस्य नियमस्य व्यभिचारी दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया
 प्रसिद्धादनादिति चेन्न तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु
 प्रसङ्गं गौशब्देन पशुमानवोपसतस्यान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्थप्रतीतिरिति श्येवम् ।
 स्वार्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोलस्येत्यर्थः सङ्घारिषी वै गुणाः काव्यमान्यादयः
 तत्त्वान्नास्तेन तत्त्वमानजातित्वेन वाहीकार्थगुणाः काव्यमान्यादय इति भावः
 लक्ष्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते । लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात्
 गुणात् काव्यमान्यादेरित्यर्थः । अविनाभावः आक्षेपः तद्वश्या तेनेत्यर्थः । अवि-
 नाभावस्य अक्षेपस्य अर्थस्य शब्दे अन्वये शब्दबीधे इत्यर्थः प्रवेशादन्वयात्
 शब्दप्रतिपादानानिव शब्दबीधो भवतीति भावः । शब्दोऽन्वयबोधविषयी वाक्याद-
 र्था शब्देनेव न तु आक्षेपेति भावः । प्रपूर्यते । सामानाधिकरण्यात् अनेदा-
 न्य इत्यर्थः । समतमाभिन्नास्ति तस्यादिति अस्मत्समर्था दीपकवक्रितत्वात्प्रत्ययः ।
 इत्या इत्या अभिधया इत्यर्थः ।

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति" इति लक्षणे ।
आविष्कारात्प्रियवशाभिधेयवत् स्मृष्टं प्रतीयते (भ) ।

अभिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥२०॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगत-
त्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः (म) ।

क्रमेणोदाहरति ।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलितवियतो विस्रह्लासा घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सद्ये
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हहा देवि ! धीरा भव ॥"

(भ) गीषी लक्षणा उक्ता तदव्युत्पत्तिमाह इत्येति । गुणयोगात् वार्त्तं
लक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तदयोगात् तत्सहाबादित्यर्थः । पूर्वा च स
दृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारानिश्चयात् सादृश्याधीनारीपायोगात् यद्वा
विशकनितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्त्रयगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव । यथा,
अग्निमात्रकयोः अग्निः मायवकः नवीपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः । तयोः साम्यतं
फललक्षणायाः अपनभेदं दर्शयति व्यङ्गास्येति । उपदिशतीत्यादि । त्रीपरिचया-
च्छब्दा अपि भवत्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्थम् । तदयमर्थः जडाः
अनभिज्ञा अपि त्रीपरिचयात् सम्यत्संयोगात् विदग्धचरितानां विश्वव्यवहाराणां
अभिज्ञा भवन्ति । कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि स्त्रीत्वाविलासादीनि उप-
दिशति । अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उपदेशस्य अचिंतने यौवनमदे च स-
म्भवात् सुखार्थवाचः तस्मात् उपदेशशब्देन आविष्काररूपवर्णी लक्ष्यते इति भावः ।
तदेवं फललक्षणा अटभेदाः षोडशभेदा भवन्ति रुद्रिलक्षणास्तु अटभेदा इति
सिद्धित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा दीध्याः ।

(म) पुनर्धर्म फललक्षणाभिदसाह चर्मीति । एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः षोडश-
भेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वाविंशद्भेदाः । तदेवं फललक्षणा
द्वाविंशद्भेदाः रुद्रिलक्षणायास्तौ सिद्धित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः लक्षणा वीक्ष्याः ।

अत्रात्यन्तदुःखसङ्घिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्णे तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” । इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु
शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ॥

तदेवं लक्षणाभेदाच्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशत्लक्षणाभेदाः ।
किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । “गङ्गायां
घोषः” । वाक्यगतत्वेन यथा । “उपप्लवतं बहु तत्र” इति ।
एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) चिन्नेति । सीताविरहिणी रामशोक्तिरियम् । चिन्धा श्यामला च या
स्तिः तथा लिप्तम् आच्छादितं वियत् अन्तरीचं, “विद्यद् विष्णुपदं वापि पुंस्याका-
नन्दावसी” इत्यमरः । येः तथोक्ताः वेङ्गन्यः चरन्यः बलाकाः वक्रपङ्क्तयः येषु
दृशाः घना मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः साम्बुकाणाः तथा पयोदसुहृदां
गौराणां कलाः मधुरास्मुटाः आनन्दकीकाः आनन्दजनितकीकारवाः कामं यथेष्टम्
विश्रान्तमित्यर्थः सन्तु वर्णनाम् अस्मि अङ्गं दृढम् अत्यर्थं कठोरहृदयः कठिनात्मा
रामः सर्वे सङ्घे, सीटुं शक्नोमीत्यर्थः । वैदेही जानकी तु कथं भविष्यति केन प्रका-
रेण स्यास्यति इत्यर्थः इहा इति खेदसूचकमव्ययं इहा देवि । सीते ॥ बीरा धैर्य-
शालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नीलकण्ठिता भव इति भावः । शार्ङ्गविक्री-
डितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसङ्घिष्णुरामे धर्मिणि लक्ष्णे तस्यैव अतिशयः धैर्या-
द्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सङ्घे इत्युक्तमपुत्रवस्यैव वृत्तत्वेन रामस्य आभे-
दुपसंभय उपादानम् अत्यन्तदुःखसङ्घिष्णुरामप्रतिपादानार्थमत एव अत्र सुस्थार्थवाधा-
दुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारिणेत्यर्थः बुधैः विद्विः
चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पञ्च सर्वासामिह शब्दं दर्शयति पदेति । ताः चत्वारिंशद्भेदा अपि
लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भवन्तीति
शेषः । तदेवं मिलित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्त्रभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च २३(व)

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिष्वपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम (व) । तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥ २४(ष)

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्ति ते ।

एकवार्थेऽन्यधौ हेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ २५(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणातिरूपणात् परमिच्छेदः ।
विरतास्त्रिति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु विरतासु
यया इत्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्याद्यैः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य
अर्थादिकस्य च वृत्तिव्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(ख) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि बल्य तादृशः यः
व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यास्तथोक्ता ।

(घ) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थेति । संयोगाद्यैरनन्तरौक्तेः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः
द्वौ नष्टौ वेत्यर्थः अर्थः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकस्मिन् अर्थे नियन्ति
नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यधौ हेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धौ हेतुः बोधोपायः यः
व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अधिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं
आस्ति तत्र यावत् एवार्थं वाच्यं इति बोध्यम् । अथसमभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दाद् विप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।’

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ॥ इति । (ह)

सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति वियोगेन तमेव । “भौमार्जुनी” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनी” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्त्राणुं वन्दे” इति स्त्राणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयिता सुखम्” इति सुखं साम्प्रत्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । (स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (ख) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियमितमर्थं नीचचित्वा उपचीत्वायां पर्यालोचनेन अपराधप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः ।

(ह) संयोग इति संयोगः सङ्गः, विप्रयोगः विधीयः, साहचर्यं सहकारित्वं विरोधिता वेरम्, अर्थः प्रयोजनम्, “अर्थोऽभिधेयैरेकसुप्रयोजननिष्ठतित्त्वं” इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः, लिङ्गं चिह्नम्, अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं, सामर्थ्यं नियतशक्तिः, औचित्यौ औचित्यं, देशः नियमितं स्थानं, कालः निर्दिष्टसमयः, व्यक्तिः पुंस्त्रादिवं, तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः, शब्दार्थस्य अगवच्छेदे अतिवर्तारथे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(ख) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । विधीयेत शङ्खचक्रपरि-

“स्वरोऽपि काक्कादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रदेव उदा-
त्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेष-
प्रतीतिक्रदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेव” इति । तत्र स्वराः
काक्कादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रस्थापयन्ति
न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् ।
किञ्च । यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमा-
भावादनियन्त्रतयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं
वाच्यं तदा तथाविधस्थले शेषानङ्गीकारप्रसङ्गः । न च तथा ।

कारेणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिषेचे अभिषया बीषयति न तु इन्द्रादिकमित्येवकार-
स्यार्थः । साहचर्यमुदाहरति भीमेति । अजुं नः पार्यः पृथापुत्रः धनञ्जयः न तु
कार्ष्णीवीर्यादिः । विरोधितामुदाहरति कर्णंजुं नाविति । कर्णः सुतपुत्रः तेनैव
सहाजुं नस्य सततं चैरित्वादिति भावः न तु अर्षन्दिद्यादिः । अर्थमुदाहरति
स्थाणुमिति । शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु शाखापङ्कवादि-
ह्वीनं शुक्लतरुकाण्डम् । प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति । अत्र राज्ञ एव प्रकृतत्वं न तु
कस्यचित् देवताविशेषस्य । लिङ्गमुदाहरति कुपित इति । कीपचिङ्गस्य चेतनधर्म-
त्वात् मकरध्वजो नात्र समुद्र इति भावः । अन्यशब्दसन्निधिमुदाहरति देव इति ।
अत्र पुरारिशब्दसन्निध्यात् देवशब्दः शिवमेवाभिषेचे न तु अन्यं कञ्चनेति बीध्यम् ।
सामर्थ्यमुदाहरति मधुनेति । वसन्त्येव कोकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः
मद्यविशेषमभिषेचे इति भावः । औचित्यमुदाहरति यातु इति । अत्र मुखशब्दः
औचित्यात् साधुष्यमेव न तु वदनादिकमभिषेचे इति बीध्यम् । देशमुदाहरति
विभातीति । शशी न तु कर्पूरादिरिति शेषः । कालमुदाहरति निशीति । वज्रिनं
तु सूर्यः तस्य निशि अदृशं नादिति भावः । व्यक्तिमुदाहरति भातीति । अत्र रथा-
ङ्गशब्दः नपुंसकलिङ्गेन चक्रवेदाभिषेचे न तु चक्रवाकादिति भावः । स्वरस्त्विति
विशेषप्रतीतिक्रत् विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिक्रत् बोधकः यथा इन्द्रशत्रुवि-
वर्धस्त्वेषादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुयंस्त्विति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः इन्द्र एव
शासनकर्त्ता इत्येवेत्येवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासीय-
स्वराप्रयोगात् इत्यस्य इन्द्रत्वमित्यादि ।

अतएवाहुः “श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गं स्वरो न गण्यत इति च नयः” इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क) । आदिशब्दाद् “एतावन्मात्रस्तनो” इत्यादौ हस्तादिषेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाया-कारत्वम् । एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्द-स्यान्यार्थकुक्षिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्ग-महाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजं सम्मौलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्ब्रतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेश्जतेक्ष्णो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः” ॥ (ख)

(क) उदात्तादिरूपः सच्चैरुदात्तः नीचेरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः । सुनेः भरतस्य पाठीक्तदिशा पाठीक्तरीत्या यथा हास्यशङ्कारयोः स्वरितीदात्तं वौररीद्राद-भृतेषु उदात्तस्वरितं करुणवीभक्तभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति । ‘काव्य-मार्गं काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यालोषो कटाक्षनिक्षे-पेष दृष्टिपातेन ।

(ख) अभिधामूलामदाहरति दुर्गेति । दुर्गेः प्राकारपरिष्ठादिभिः अलङ्कितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संयामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भिक्षापि संयामनातनीतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भिक्षा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः । तेजसा कान्या सौन्दर्य्येणेत्यर्थः मन-सिजं कामं सम्मौलयन् सङ्कोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः । प्रोद्यत् प्रकषेण उद्यत् राजकं राजसमूहं खाति गृह्णाति वशीकरीतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् इतः परिहतः न चक्षेत्रेषु अत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईदृशं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणय-न्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः अश्वरी यस्य तस्मिन् इरे इत्यर्थः गाढां महतो कृष्णिम् अनुराधं अतिमिति यावन् धारयन् शिवीपासक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीना-

अत्र प्रकारेणाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उमानास्त्री
महादेवी तद्वल्लभभानुदेववृत्तिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव
गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणाभूलामाह ।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।

यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया २६(घ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधयायां
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया
शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणाभूला व्यञ्जना ।

क्रम्य विभूतिभिः सम्पन्निः भूषिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तद्याविषः उभावल्लभः तदाख्यां
राजविशेषः वा उमानास्त्री महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति श्रीभते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थशब्दानां
पर्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्वथा दुर्गया पार्वत्या लङ्कितः
अर्द्धाङ्गत्वेन आक्रान्तः वियुक्तः शरीरं यस्य तक्षीकः, तेजसा तृतीयनयनीत्येन
वक्रितेत्यर्थः मनसिजनं मदनं सम्मालयन् दृष्टुं प्रोद्यन्तौ भाले विराजन्ती राजकला
अम्बुकला यस्य तादृशः, गृहीतगरिमा विष्वम्बरत्वादिति भावः, भोगिमिः मुजङ्गः
विष्वक् स्रवतः इतः पद्मगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां ईशेन राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम्
अलङ्कृतमित्यर्थः ईक्षणं तृतीयनेवमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ द्विमादौ
गादां महतीं हविं प्रीतिं धारयन् अग्ररत्वादिति भावः, गां वषमाक्रम्य विभूतिभिः
भक्तभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति
इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणाभूलामुदाहरति लक्षणाभूलेति । यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाच्च
इत्यर्थः लक्षणाभूला ज्ञानवतीति शेषः उपास्यते आश्रिते स्वीक्रियते इति यावत् यत्
तु प्रथोक्तं बोधा प्रत्याय्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्नात् ।

साहित्यदर्पणम् ।

एवं शब्दीं व्यञ्जनासुजा शार्थीं व्यञ्जनामाह ।
 वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
 प्रस्तावदेशकालानां काकोश्लेष्टादिकस्य च ॥
 वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा २७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-
 वैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा

धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः

केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” ॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्”
 इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा ।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) शार्थीं व्यञ्जनामाह वक्तिति । वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते स
 बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यं तयोः प्रस्तावः
 प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा श्लेष्टादिकस्य
 वैशिष्ट्यात् वैशिष्ट्यात् या इतिः अन्वम् अर्थं बोधयेत् प्रत्याययेत् सा अर्थसम्भवा
 शार्थीं व्यञ्जनेति शेषः ।

(च) काल इति । कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः कुपितः
 धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरिश्रमापहारकाः समीराः वायवः वहन्ति वञ्जु-
 लानाम् अश्लीकानां कुञ्जेन लतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनीषा इयं केलीवनी
 क्रीडाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं कथय । अत्र
 वक्तुः कामुमलं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य
 कालस्य च कामोद्दीपकत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् । वाक्यवैशिष्ट्याऽपि एतदुदाहरणं
 बोध्यम् ।

नेत्रे दूरमनश्चने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्यान्नातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” ॥ (छ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् ।

तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा ।

“उभ्र शिञ्जल ! शिष्यंदा भिसिषीपत्तन्नि रेहृद् बलाभा ।

शिञ्जलमरगभ्रभाभ्रणपरिष्ठिन्ना संखसुत्तिब्ब” (ज) ॥

अत्र बलाकाया निष्यन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य
विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्न-

(छ) निःशेषेति । उपपत्तिमानेतुं, प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याश्चिदुक्ति-
रियम् । रे मिथ्यावादिनि ! मम प्रयत्नेनापि स नायात इति कृपाभाषिणि !
वान्धवजनस्य सादृश्यस्य अज्ञातः अविदितः पीडानमः, क्लेशानुभवः यथा तत्कम्बुधौ ।
दूति ! त्वमितो मत्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य अधमस्य
अन्तिक समीपं गता ? यत् तव स्नततटं निःशेषं यथा तथा च्युतं चन्दनं यस्मान्
तादृशं विशिष्टावगाहनेन चालनादिति भावः एव मन्यव । अधरः निःशेषः
निःशेषेण स्रष्टः खालितः रागी लौहित्यं यस्मान् तद्योक्तः, नेत्रे, नयने दूरम्
अत्यर्धम् अमञ्जने कम्बुखरचिते, इयं तन्वी शीषा तनुः पुलकिता लोमाश्रिता
सर्वमेतत् स्नानफलभाषाततः अभिधया प्रतिपाद्यते । किन्तु बीडव्यायाः दूत्या
वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यनया प्रतीयते । यदि च निःशेषच्युत-
चन्दनमित्यादिः स्नानकार्यस्य तथापि स्नाने स्नततटस्यैव निःशेषच्युतचन्दनत्वं न किन्तु
सर्वस्यैवाङ्गस्य, अपरस्यैव निःशेषं एरागत्वं न किन्तु शीठस्यापि, नेत्रधीरत्वममसङ्गतत्वं
न अपि तु अमञ्जनमेव, ततश्चेतत् चुम्बनस्यैव फलमिति दूत्या वैश्लेष्यमिति
बोध्यम् ।

(ज) उभ्र इति । उह्र, शिञ्जल ! शिष्यन्दा विधिनीपत्रे राजते बलाका ।
निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशक्तिरिवेति संखतम् । हे शिञ्जल ! चल्-
नाचम । निःशेषाद् इत्यर्थः निर्मलमरकतभाजने खण्डमरकतमणिषाम् परि-

कामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं
प्रयोजकम् (भ) ।

भिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ज)
एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

“ गुरुपरतन्त्रतया वत ! दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिङ्गुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ” ॥ (ट)
अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ।
चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

सङ्केतकालमेनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

स्थिता अङ्गप्रतिरिव अङ्गकपालनिव विसिनीवने इयं बलाका वक्री मिथुन्दा राजते
ऊह पश्य ।

(भ) प्रयोजकं द्वितीयव्यङ्ग्यायाः कारणमित्यर्थः ।

(ज) भिन्नैति । भिन्नः शीकङ्कादिभिर्विभक्तोक्तः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः
विदग्धैः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्यप्रबन्धेभ्यः ।

(ट) गुरुर्भिति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः । गुरुणां पित्रादीनां
परतन्त्रतया पराधीनतया वत खेदि दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उच्यतः प्रवृत्तः,
अलिङ्गुलैः धमरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनीषुरे इत्यर्थः । सुरभिसमये वसन्ते
अ एष्यति न आगमिष्यति ? अथि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया अतुरया कथाचित् आम्निषा विटम् उपपत्तिं
सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने मनी बन्धु-तादृशं कः सङ्केतसमयः ? इति जिज्ञासु-
मित्यर्थः । ज्ञात्वा विदित्वा इसदभ्यां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आज्ञृतः अभिवाद्यः
कञ्चिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं इसस्य मीढाकमलं निमीलितं सङ्कोचितम् ।

कदाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां (ङ)
वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥२६(ङ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि
अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,
“कालो मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा, “निःशेष-
शुतचन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य, “सुषु शिञ्ज-
लेत्यादि” । प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण) ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥३०॥(त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं
तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

(ङ) व्यस्येति । व्यस्तानां वक्त्रादीनां प्रत्येकस्यैत्यर्थः समस्तानां निखिताना-
न्मित्यर्थः ।

(ट) त्रैविध्यादिति । इयं व्यञ्जना आधीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानां
त्रैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना व्यङ्ग्यव्यञ्जना
य मता ।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति । प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्थपरिच्छेदे इति
शेषः ।

(त) शब्देति । अर्थःशब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यञ्ज-
नया बोधयति । शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तथाभूतः सन् व्यनक्ति प्रकाश-
यति तत् तथात् एकास्य अर्थान्तरस्यैत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता सह-
कारित्वं सहायत्वमित्यर्थः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यञ्जको व्यञ्जकस्तथा ॥३१॥ (१)

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः ।
व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः प्रदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्बोधकं परे ३२ (द)

अभिधया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य
पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम वृत्तिस्तदर्थञ्च
तात्पर्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां
मतम् (ध) ।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम

द्वितीयः पारच्छेदः ।

(प्र) अभिधेति । शब्दोऽपि अभिधादिवयम् अभिधा लक्षणा व्यञ्जनावयमिति व्यर्थः
तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्देशिण्यात् तद्देशिवयात् वाचकः लक्षकः व्यञ्जक
इति त्रिविधो मतः कथितः ।

(द) सप्रति प्राचीननैयायिकमतोक्तां तात्पर्याख्यामाह तात्पर्याख्यामिति ।
पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थं सप्तमी ।
तात्पर्याख्यां तात्पर्यनाम्नो वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य प्रात्पर्याथस्य बोधकं
वाक्यञ्च परे प्राचीनः नैयायिकः आहुः वदन्ति नव्यास्तु इमां संसर्गमन्यादानाहुः ।

(ध) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम् उप-
लक्ष्यन्तीतत् लक्षणञ्च वा च प्रतिपादितानाम् प्रदानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं वदन्तीति
प्राचीनानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथममेव स्वसम्बन्धं
पदार्थम् अभिधया लक्षणञ्च वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्यवृत्तिरुक्तीकृतं
दृष्टव्यम् ।

इति पृच्छितकृतपतिश्राद्धे, ए, उपपत्तिवारिणा श्रीजीवः ।

महाचार्येण विरचिता विमल्लाख्या साहित्यः ? इति जिज्ञासु-

द्वितीयपरिच्छेदस्याख्या समाप्ता । वाक्यतः अभिधयाः

सौख्यं सञ्जीवितम् ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानभावरूपत्वात् न इत्यगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्ती-
कृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
तोचनकारैः, “रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्
अवच्यार इति” अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे
ऽनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
विपादनार्थं ततश्च ह्रासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं, “रसावस्थः परं भावः स्थायितां पति-
व्यति” इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणान्तरम् अथ काव्यलक्षणघटकः इत्यर्थः । विभावेनेति ।
विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः रतिज्ञासादिरूपः
स्थायिभावः सचेतसाम् सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति रसरूपेण परिचरति
इत्यर्थः । रत्यादीनां कादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्याद्यर्थभावनया सामाजिक-
भावः । अथपि विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण इत्यादिना
शब्दः ।

(त) शब्देति । ‘निरूपितं’ तदपि तेषाम् अनुभावरूपत्वात् न इत्यगुक्तिः ।
‘रसादीनां परियङ्गः’ यथा दुग्धमस्त्रधीमिन् दधि-
नया बोधयति । शब्द-
इतिः विभावादीयोगेन सामाजिकानां रसरूपेण
यति तत् तस्मात् एतस्य
परिणतः प्राप्ति इत्यर्थः कदाचन परिचरति विभावा-
कारत्वं सञ्चार्यत्वमित्यर्थः ।

अथ स्वरूपकथनगर्भं चास्वादप्रकारः कथ्यते (ख) ।
 सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
 वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसङ्घोदरः ॥
 लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
 स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ॥ (ग)
 रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥३४॥

अथ स तथा । अन्व्याहृतादिलात् ज्ञानस्य परनिपाती वा बोध्यः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह गन्विति । दीपेन यथा पूर्वसिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रमाणयति तदुक्तमिति । औदनमिति औदनम् अन्नं न खलु औदनं पच्यते अपि तु तच्छुल एव पक्वान्नस्यैव औदनत्वात् किन्तु औदनं पचतीति यथा व्यङ्गियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः । यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिर्न रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एक रसः स च काव्यार्थभावनासमुद्भवस्तत्त्वेषामनुभूयमान एव तच्चास्वादस्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम् । रसावस्थ इति रसे अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदकौमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, रत्यादिः स्थायितं व्यापकत्वमित्यर्थः प्रतिपद्यते लभते । स्थायी रत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः ।

(ख) किं स्वरूपी रसः कथं वा अस्य चास्वाद इत्याह अस्विति । अस्य रसस्य स्वरूपं लक्ष्यं तस्य लक्षणं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः चास्वादप्रकारः अनुभवविशेषः कथ्यते निरूप्यते ।

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति । सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् चैवित् न तु संहरिति भावः प्रमादभिः विदग्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्नकाशः स्वेन चात्मना प्रकाशते इति स्वप्नकाशः न तु कीडप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः आनन्दसंबन्धितज्ञानमयः वेद्यान्तरस्य अन्वयस्य अन्वयस्य अन्वयेन मूल्यः रसास्वादकाले अन्वयज्ञानसासङ्गतादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः चास्वादस्य स्वाकारकारस्य सङ्घोदरः सद्भ्रमः परमात्मज्ञानकाली अपरज्ञानसाधायादिति भावः । लोकोत्तरः अस्वीकृतः यस्मत्कारः चित्तविज्ञासः स एक प्राणः जीवन्मूर्त्ती यस्य

इत्युक्तप्रकारी वाङ्मनियविमुखतापादकः कस्यनास्तरो
 र्मः-सत्त्वं तस्योद्देकः रजस्यमसी अभिभूवाविर्भावः । अत्र
 हेतुस्यत्राविधासौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् अखण्ड
 त्वेक एवाथं विभावादिरत्वादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
 अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या ।
 चन्मय इति स्वरूपाथं मयट् । चमत्कारचित्तविस्ताररूपो
 विस्मयापरचर्यायः । तस्याणत्वञ्च अस्मद्दृष्टप्रपितामहसङ्गदय-
 तीष्टीनरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
 र्मदत्तः स्वग्रन्थे ।

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गतो रसः ॥

उदशः नायकादीनां नायकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सत्त्वान् अथ
 सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अथम् उक्तस्वरूपो रसः स्थाकारवत्
 दिङ्मत् अभिन्नत्वेन आस्नायते अनुभूयते यथा आत्मनीऽभिन्नीऽपि देहः अहं
 मूलः अहं क्लम इत्यादिमेदील्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नायकादिनिष्ठतया
 मनीऽपि रामोऽहं सौताविषयकारतिमानिव्येवनात्मनिष्ठतया आस्नायते चटादि-
 ाने जातेऽहं वेद्यि इति यथा ज्ञाहृज्ञानमेदः प्रतीयते तथात्र वेति भावः ।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज इति । अनुत्कृष्टं मनीषमविशेषः रजः निरुष्ट-
 नीषमविशेषः तमः ताभ्याम् अखण्डं अग्ररहितं मनः, मानसी धर्मविशेष इत्यर्थः ।
 अरसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं उच्यते कथ्यते इति एवम् उक्तप्रकारः
 अितरूपः वाङ्मन्यः लौकिकीभ्यः मयीभ्यः वीर्येभ्यः या विमुखता वैमुख्यं ताम्
 ापादयति आनन्दमिति इति तथीकः अस्मिन् सति वाङ्मन्यं न निष्ठतीरित भावः ।
 अत्र अनिर्दिष्टरूपः आत्मरः मानसः धर्मः गुणविशेषः । उद्देकः अत्र सत्त्वोद्देके
 अर्थः । विभावादीति अर्थ रजः विभावादिभिः सङ्ग वः रत्यादिः तस्य प्रकाशी
 न तादृशः सुखचमत्कारः अलौकिकं सुखम् आत्मा स्वरूपं यत्र तदाविशः यद्यदि
 भावादीनां प्रत्येकस्य अस्मत्त्वमपि तत्रापि- अन्वृष्टावन्वाकवत्तया अत्र अखण्ड-
 मिति वीथ्यम् । अत्र अखण्डत्वे

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति ॥” (ङ)

कैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं, “पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्” इति (च) । यद्यपि “स्वादः काव्याद्यंशभेदादात्मानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तदिशा रसस्वादा-
नतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि “रसः स्वाद्यते” इति काल्पनिकं भेदमुपरीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः । तदुक्तं, रस-
मानतामावसारत्वात् प्रकाशशरीरादन्यः (ज) एवं हि रसः”
इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा-
ज्ञेयाः । मनु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जना-
याश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ) । ततश्च ।

(ङ) रसे इति । सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्त्रिरांशः प्राञ्च इति भावः, “सारी बले स्त्रिरांशे च” इत्यमरः । अनुभूयते तत् चमत्कारसा-
रत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विषयप्राचले स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वोऽपी-
त्यर्थः प्रथमायाश्चप्रत्ययः । रसः अद्भुतः । अद्भुत इति सामान्यं रसमावसंशेति
भावः । अर्थात् रत्याद्यंशस्थानुभूयमानत्वे यथास्वं शृङ्गारादिव्यपदेशः तस्थानुभव-
नुत्पत्तौ च अद्भुतव्यपदेश इति बोध्यम् ।

(च) पुण्यवन्त इति । पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योगिवत् योगिन इव
रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यत्र रससन्ततिं
परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादिभूतौ परमात्मनो रससंज्ञया चिह्न-
खितत्वादिति भावः । प्रमिष्वन्ति अनुभवन्ति ।

(छ) स्वाद् इति । काव्याद्यंश संभेदात् परिशीलनात् चात्मनः स्वस्य आनन्द-
समुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वाद्ः काव्याद्यंशपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद् इति
फलितार्थः । काल्पनिकम् आरोपितम् । उपरीकृत्य अङ्गीकृत्य ।

(ज) रसमानतेति । रसमानता आस्वादसम्भावसारत्वात् प्रकाशशरीरात्
अनुभवरूपात् अनन्यः अभिन्नः ।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादन्य एवेति कथनेन इत्यर्थः ।

(ञ) यच्चिन्ति एतावता अज्ञेयत्वं च ज्ञानविषयत्वम् । द्वयोरिति व्यञ्जनप्रयत्नी

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धे ऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इत्युक्तदिशा घटप्रदोषवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम् । अतएवाहुः । विलक्षण एवायं कृतिप्रसिद्धेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसःदीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट) । ननु तर्हि

रस इति स्थितिः । यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा उभोः स्तुल्यतेति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः ।

(ट) स्वज्ञानेनेति । सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वस्य ज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकरणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अथवा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः । अर्थ भावः जनको हेतुः अस्मिन् वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति । इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदोषवत् यथा घट प्रदीपो व्यङ्ग्यता तद्वत् व्यञ्जकी व्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यता अतस्तथाः पार्थक्यं सिद्धत्वमेव न तु एकरूपत्वमिति भावः । अतएव उक्तात् विसवादादेवेत्यर्थः । आनन्दयन्ति अभिनवगुणमतानुसारिण इति शेषः । कृतिः करणं प्रसिद्धिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तद्विषयेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुभावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः । अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणता कृतिप्रसिद्धिभिरा व्यपदेशाः संज्ञाः उक्तव्यापारस्येति भावः । अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधादिविलक्षणातात्पर्याख्येभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने ज्ञानेने ग्रहिलैः प्रयासिभिः । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमातेत् तथापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन टादिज्ञानं व्यज्यते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यज्यते इति व्यञ्जनाया वक्तृतात्पर्यरूपविशेषरूपत्वा रसस्य आनन्दविशेषस्य पार्थक्यमेव सिद्धे ऽर्थे इति तु प्रायिकं कश्चित् विशिष्टार्थानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालमनसं विष्टं ज्ञात्वा विदग्धया । इत्ये-

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते ।
करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणां तत्र केवलम् ॥३५॥

आदिशब्दाद्बीभक्षभक्षानकादयः । तथापि असहृदयानां
सुखमुद्रणाय पद्मान्तरमुच्यते ।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मत्तः ।

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते । करुणा-
दिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड) ।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् । ननु कथं दुःखकार-
णोभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ।

हेतुत्वं शोकहर्षादिर्मतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपौति का क्षतिः ३७ [ठ

वार्पिताकृत लीलापत्रं निर्मूलतमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रच्छन्नकामुकं प्रति
पद्मनिमीलनेनैव कदाचित् व्यज्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालत्वेन असिद्धत्वेऽपि
व्यञ्जनाप्रसङ्गमिति सुधीर्भिर्बिम्बाव्यम् ।

(ठ) नन्दिति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वं इत्यर्थः ।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति । अन्वाम् अनुपपत्तिम् अर्थीकृतकृतानित्यर्थः ।

(ठ) हेतुत्वमिति । लोकः परापरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात् स्वभ-
वात् शोकहर्षादिः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः अनवासादिभ्यः लौकिका-
स्तत्कालीनिष्ठाः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवचनवादी एतस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
श्यापारवत्तया कारणशब्दाच्चत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दावाच्चत्वं भजन्ते (ण) । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव
इव सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणैभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोक एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्योः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य
काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते
इत्युच्यते ।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामौदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (थ)
जायते इत्याह ।

जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ३९ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विल-
क्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद-
भवति इति अत्र का सति; ? हानिः ?

(ण) त एव हीत्यादि । त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः काव्य-
नाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं
त्यादिवासादाहुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्दाच्चत्वं
तारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः
शास्त्रत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः स्थितिः ।

(त) अश्रु इति । चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वान् अश्रुपातादयः आवि-
र्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवलितमेवेति भावः ।

(थ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः ।

(द) नैति । रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते रत्यादि-

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छोचिद्यजरग्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीयं न स्याद् यद्रागिणामपि (न) केषाञ्चिद्-सोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्ते च ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्वासादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुट्ट्याश्मसन्निभाः ॥ (घ) इति ।

ननु कथं समादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सौतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणौ कृतिः ।
तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४० (ब)

वासनाधत्त एव रसमास्वादयन्ति नाथे इति भावः । वासना-संस्कारविशेषः ।

(घ) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(घ) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सङ्घट्टयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तना-न्तरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुडां भित्तिः वा अश्म तस्-न्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

(फ) नन्विति । रामादीनां रत्यादिः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणौ कृतिः साधारणौकरणम् उच्यते इति शेषः तद्व्यापारेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येण यस्य रामस्य वा हनुमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतर-नादयः समुद्रलङ्घनादयो वा चासन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः ?
इत्युच्यते ।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥(भ)

रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥४३॥[म

रत्यादेरपि आत्मगतत्वेन प्रतीतौ संभ्यानां व्रीडतङ्कादि-
भवेत् परगतत्वेन तु अस्यतापातः (घ) । विभावादयोऽपि
प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह ।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्त्रादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥[र

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभवादीनाम्
इत्युच्यते ।

(भ) उत्साहादीति । विभावादेः साधारणीकरणव्यापारवशात् नृणामपि
साधारण्याभिमानतः रामस्य मन च साधारणीऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति तात्कालिक-
ज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां सम्यक् उदयः न
दुष्यति ।

(म) साधारण्येनेति । रत्यादिः सीताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत्
समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदङ्गमपि सीताविषयकरतिमानित्यादि-
प्रतीयते ज्ञायते सामाजिकेरिति शेषः ।

(घ) आत्मगतत्वेनेति आत्ममाननिष्ठत्वेन । परमतत्वेन नायकमात्मगतत्वेन
इत्यर्थः अस्यतापातः वैरस्यभावापातः ।

(र) परस्येति । तस्य परस्य आस्त्रादे आस्त्रादक्षणे इत्यर्थः विभावादेः
आत्मत्वनीहीपनादेः परस्य न परस्य इति, मन इति न ममेति च परिच्छेदः अप-
धीधः च विद्यते न भवति ।

विभावनादिव्यापारमलौकिकामुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ [ल]

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्नादेर्विशेषेण आस्तादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य रत्नादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व) । विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं यथाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।

कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोक्तः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ४५ [श]

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ल) विभावेनेति । अलौकिकं तत्तज्ज्ञोकावृत्ति, विभावनादिव्यापारम् उपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यविवेचितानां सौतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सङ्गद्यमानम् आस्तादाङ्कुरादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः ।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्तादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् स्वरूपेण आविर्भावः तत्रयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य स्वरूपेण आस्तादयोग्यता नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम् । तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्नादेः चारणं प्रसारणं विसृतिरिति भावः ।

(श) कारणमिति । ते विभावाद्याः लोक्तः लोकिनिष्ठा इत्यर्थः कारणकार्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्यानि सञ्चारिणः सहकारिणः अपि एतस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः कृतव एव मताः यथावामिष एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः ।

(ष) पूर्वं कारणसम्पन्नः पश्चात् कार्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः । तम् कथं रसास्वादे विभावादीनां यौगपद्यामित्याह नमिति । एकाः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः अङ्कुरं विभावाद्यवितरत्वादेरनुभवस्य दीर्घपर्यव्ययगमादिति भावः ।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः संबलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ [स]

यथा खण्डमरिचादीनां सम्भ्रं लनादपूर्वं इव कश्चिदास्मादः
प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्भ्रं लनादिहापि तथैत्यर्थः ।
ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तात्
कथम् एकस्य इयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते ।

सद्भावश्च द्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।

भटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥४७॥ [ह]

अनन्यसमाक्षेपश्च प्रकारणादिवशात् यथा ।

“दीर्घाच्चं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्घितं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वं प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदप्राङ्मुखी

(स) प्रतीयमान इति । विभावादिः प्रथमं रसोदकीर्णात् प्रागित्यर्थः प्रतीय-
मानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादकारणम् उच्यते । ततः पश्चात् रसोदकीर्णकाले सम्भि-
लितः मित्यतः सर्वः विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंबलितरत्यादिरित्यर्थः
प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः आस्वाद्यमानः सन् सचेतसां
सान्नायिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिषयेदित्यर्थः ।

(ह) सद्भाव इति । विभावादिः द्वयीः एकस्य वा सद्भावः सत्वावैश्वः येन यदि
भवेत् तदा भटिति औन्नत्यं अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येका वा समाक्षेपे
अध्याहारो दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसम्भारिरत्यादयो न सन्ति
तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावी सः सम्भारिरत्यादयः न सन्ति तत्र विभा-
वध्याहारः यत्र अनुभावसम्भारिषी सः तत्रापि अन्येकां पूर्ववत् समाक्षेपः एवं
संबन्धः ।

हृन्दो नत्तं यितुर्थयैव मनसः सृष्टं तथास्मा वयुः" ॥ (ख)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकासृष्ट-
विभावमात्रवर्णने सञ्चारिणा-मौक्तिकादीना-सनुभावानाञ्च
नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽपि ज्ञानम्
(क) । "अनुकार्यं गतो रसः" (ख) इति वदतः प्रत्याह ।

पारिमित्याङ्गीकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥४८८॥

(ख) उदाहरति दौर्घाचमिति । मालविकाया वर्णनमिदम् । नर्पयितुः
अपलयितुः कामस्नेहयर्थः मनसः यथैव यादृश एव हृन्दः अभिप्रायः, "हृन्दोऽभिप्राये
आश्रयः" इत्यमरः । अस्मा मालविकाया वयुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं
द्वीर्वे चास्यते अक्षिणौ यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं बाहू
भुजौ अंसयोः स्तनयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविडौ घनौ उन्नतौ सग्नौ
अत्र तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अल्पायतनं पाञ्च प्रसृष्टे लिप्ते इव तत्रत्यानामस्यु-
मलस्यत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिमितः विवस्त्रिवेष्टनेन परिमित इत्यर्थः ।
अचनं नितम्बि नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणौ उदया उन्नताया अङ्गुल्यः
यवोत्सायाभूतौ । शार्दूलविक्रीडितं हस्तम् ।

(क) अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे इत्यर्थः । यथा, परिषदितम्बालीकानामङ्ग-
प्रशंसः कथमपि परिवारप्रायेणाभिः क्रियासु । कलयति च चिन्तांशोर्निष्कलङ्कस्य
लक्ष्मीमस्मिन्वकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥" अत्र नायिकायाः सन्धीगयङ्कारस्य
आलम्बविविभावो नायकः तत्रैटादिकमुद्दीपनविधावः तयोः समाक्षेपो द्रष्टव्य इति ।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्यं इति । अनुकार्यः नाय-
कादिः । तद्वत्तः तन्निष्ठः न तु सामाजिकवर्णनरिति भावः ।

(ग) पारिमित्यादिति । पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्यमात्रमन-
त्वेन अस्यत्वात् अस्य तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः कौकिल्यत्वात्
तत्तन्नीकनिष्ठत्वात् अस्य तु अङ्गीकिकत्वमिति भावः समुदायतया वाक्यस्य
द्वन्द्वभावेः अदिपदेशे अत्रचपरिषदः प्रतिकूलतया यदि अनुकार्यमनसः एव, रसः
तदा सामाजिकः कथं चाप्यदमनमत्रचक्षेपुः अग्रा भवेयुः तेषामतीव्ररसासादा

सीतादर्शनादिजो रामादिरत्नाद्युद्धो धो हि परिमितो
 तैकिको नायकाद्यदर्शनदेः सास्तरायस्य । तस्मात् कथं
 रसरूपतामियात् । रसस्य एतद्वर्त्मकत्वात् (घ) अनुकट्टं गत-
 त्वञ्च यस्य (ङ) निरस्यति ।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४६॥ (च)

किञ्च,

काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५०॥ (छ)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो
 दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गच्छति ।

अयं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥५१॥ (ज)

प्रत्याशाविरहादिति भावः अनुकार्यस्य गायकादेः रत्नाद्युद्धोः नायिकादिविषयक
 इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् उक्तविधिनात् पारिमित्यादिरित्यर्थः
 विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटवृत्तत्वस्यास्य निराकरोति अनुकर्त्तिति । अनुकर्त्ता नटः तद्वतः
 तस्य भावः तत् ।

(च) शिष्येति । नर्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेशवद्वयम् अभावः
 पुनः पुनरनुशीलनं तत्प्रभृतिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुष्यतां दर्शयन्
 नायकेन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सत्त्वदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादी न
 आदिश्वस्यस्वाङ्गश्चिद्येति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावेन काव्यार्थस्य
 परिशीलनेन स्वभयवाक्यार्थं भवति सभवत् रसास्वादमाप्रीतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वसत्तायां पूर्वनुक्तं तद्विषयधर्ममस्यैवैव द्रव्यमिति नाय-
 कित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा जन्मज्ञानविषयः स्वसत्तायां
 स्वस्य रसस्य स्वसत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतिः ज्ञानस्य अन्वयविचारतः विषयवि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सकपि कदाचिदज्ञातो भवति ।
न ह्ययं तथा । प्रतीतिसन्दर्श चभावात् ।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (भ)

यदि रसः कार्य्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव
स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकास्ते विभावादयो न प्रतीयेरन्
(ज) । कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि
चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति । रसस्य
च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञान-
कारणकत्वमित्यभिप्रायः ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ॥ ५३ ॥ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भवि-
ष्यन् । साक्षादानन्दमयस्वरूपाशरूपत्वात् (ठ) । कार्य्यज्ञाप्य-
विलक्षणभावात् नो वर्त्तमानोऽपि (ड) ।

त्यर्थः अन्तेऽं तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तास्ति अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति
ज्ञाप्यलक्षणाद्योगादिति भावः ।

(भ) यस्मादिति । यस्मात् एव रसः विभावादिसमूह एव आलम्बनम्
चात्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्य्यः ।

(ज) विभावादीति । विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः । न प्रतीयेरन्
न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः ।

(ट) नो इति । अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वसंवेदने इत्यर्थः उज्झितः
परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले असंवेदिकत्वे अस्य रसस्य भावः सत्ता न विद्यते ।
नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः ।

(ड) नापीति । अविच्छेदवस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वरूपाशरूपत्वात् तस्मात् न
हि भविष्यन् साक्षादावच्छेदं विवरीतुं ज्ञानीतीति भावः ।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संबोधात्वाद्दपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यति ।

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहाद् न च ।

सविकल्पकसंबोधः ॥५४॥ (ठ)

सविकल्पकज्ञानसंबोधानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु
सस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।

तोच्चस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात्॥५५॥(ण)

(ठ) कार्यज्ञाद्यधीर्विलक्षणभावात् विलक्षणत्वात् कार्यत्वाभावात् प्राप्यत्वा-
त्वाच्च इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ वचनानां अपि न वचनानन्तस्य कार्यज्ञानान्यतरविषयनिय-
मादिति भावः ।

(ठ) विभावादीति । निर्गोति विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः यस्य
तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्बन्धानवगाहीत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः परामर्शः
अन्तर्जनं विषयः यस्य तस्य भावः तथात् तत्रा सचेतसां सहस्रयानां स्फुटं पर-
मानन्दमयत्वेन संबोधात्वात् अथवात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं न इत्ये
निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यपदार्थं बोधयतीति भावः । अयं तु
रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंबलितज्ञानमयोऽपीति भावः । तथा अभि-
लापः वचनं तस्य संसर्गः शब्दत्वः तदधीन्यत्वविरहात् वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः सवि-
कल्पकज्ञानस्य सम्बन्धावगाहिन इत्यर्थः न संबोधः । सविकल्पकज्ञानमगम्यानां हि
वचनमन्वत्त्वमिति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षाद्गुणभवेद्योग्यत्वमित्यर्थः तस्य रसस्य
प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि प्रतीक्ष्यवस्तुनः साक्षात्कारी भवतीति
भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्दः साध्यायसूचकैः सम्भवात्
कथ्यते न हि शब्दप्रमाणावगम्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथं कौटिल्यः मन्त्रम् । एकप्रशुतादृष्टपूर्वमिहोपण-
प्रकारस्तेत्याह ।

तस्मादसौकिकः सत्यं वेदाः सद्दयैरयम् ॥५६॥(त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे ? इत्याह—

प्रमाणं चर्षणैवान्न स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥५७॥(थ)

चर्षणा आस्तादनम् । तच्च “स्तादः काव्यार्थसम्भेदादा-
ज्ञानन्दसमुद्भवः” इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्य-
स्तत् कथं महर्षिणा “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः” इति लक्ष्यं कृतम् ? इत्युच्यते—

निष्पत्त्या चर्षणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥५८॥(द)

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्षणस्यापि न कार्यत्वं तथापि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते (ध) ।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥५९॥(न)

(त) तस्मादिति उक्तविधीयादित्यर्थः अयं रसः सद्दयैः सामकिकैः असौकिकः
असौक्यसिद्धः जनहितवच्च इत्यर्थः सत्यं तत्तत् वेदाः ।

(थ) प्रमाणमिति । स्वाभिन्ने चर्षणास्वरूपे अत्र रसे चर्षणा आस्ताद एव
विदुषां प्रमाणं मतम् ।

(द) निष्पत्त्येति । चर्षणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परया
आश्रयणात्कालसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः ।

(न) कादाचित्कतया अविभाषितरीभावात् कादाचित्कभक्त्या उपचरितेन
आरोपितेन कार्यत्वेन कल्पितकार्यत्वेन न तु वास्तव्येति भावः कार्यत्वं उप-
चर्यते आरोप्यते । अस्तुतस्तु चर्षणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस आस्ताद्यते तदैव
चर्षणानिष्पत्तिः यदा कास्ताद्यते न निष्पत्तिः इति अविभाषितरीभावात् चर्षणा-
दस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ज्ञेयम् ।

तस्य रसस्य । आदिशब्दादखण्डत्वादि । ननु यदि
मिलिता रत्नादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽख-
ण्डत्वम् ? इत्याह—

त्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

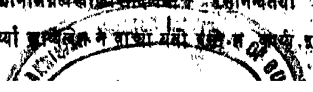
।तोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ॥६०॥ (प)

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदैवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत् । न च तथा, तादात्म्याङ्गीकारात् ।
प्रदुक्तम् । “यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्य्या तथापि
ज्ञादाचित्ततया कार्य्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासना-
रिण्णतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः” इति । “सुखादि-
ज्ञादात्म्याङ्गीकारे च आत्माकीं सिद्धान्तशय्यामाधश्य दिव्य-
र्षिसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः” इति च । “अभिन्नोऽपि स
।मात्रा वासनोपनौतरत्यादितादात्म्यगोचरोक्तः” इति च ।
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गोक्ततामुपरि वेदान्तिभिरेव निपा-
नीयो दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् । रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति । तस्य रसस्य अवाच्यत्वादकम् अभिधादिव्यापारा-
शत्वं व्यञ्जनरूपेण व्यञ्जनानिरूपणप्रसावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः वक्ष्य
शयिष्यामि ।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्ते प्रमाणयति रत्यादिरिति । यस्मात्
त्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् ज्ञानसंबन्धितज्ञान-
।राधा एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम्
खण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्डञ्च
पतीति भावः ।

(क) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः । अतिरिक्तं सिद्धम् ।
।तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वस्योक्ततामुपरि ॥६०॥ इमानन्यतया रसानभिन्नत्व
र्षिसा आसादः न कार्य्या इत्येतेषु न तादात्म्यं सिद्धं इति भावः ।

द्वि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव
रसतामापद्यन्ते (फ) । तदुक्तम् ।

“विभावा अनुभावाश्च सांत्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डग्रो यान्धखण्डताम्” ॥ (ब)

इति । “परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्म-
तत्त्ववद्देदितव्य इति च” । अथ के ते विभावानुभावव्यभि-
चारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ।

कादाचित्कतया आधिर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिदभवतया काश्चैतन्मुपकृत्या आरीप्य
संदिक्तास्मिन् चर्चयामये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना संस्कार
विशेषः तस्याः परिष्काररूपे आधिभूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि रसेऽपीत्यर्थः व्यव-
हारकार्यत्वेन इति शेषः । एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञानमयत्वञ्च प्रतिपन्नमिति
बोधं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन चमत्कारपरिग्रहः यदि
मानन्दमयः चमत्कारमयी वा रस इति अङ्गीकरोषि तदेत्यर्थः । आत्माकीम्
अस्मत्सम्बन्धिनीम् आलङ्कारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तशय्यां चरमसम्पत्तिमिति भावः
अधिश्य आश्रित्य दिव्यवर्षसदृशं मानवानाम्निनेन बत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य
षण्चदशकत्रिंशत्संख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत् सदृशं यावत् प्रमोदनिद्रां सुख
सम्पन्नं उपेयाः लभन् चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः । अस्मत्सिद्धान्ताश्रयेण न कीऽपि वादी
त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरियमिति भावः । प्रमादा प्रमथा भावप्रधानो
निर्देशः । अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नोऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारिण उरगीता
उपस्थापिता या रत्यादिः तदेव गीचरीकृतः, तस्या विषयीकृतः वासनीपपादिता-
नन्दचिदात्मक इति फलितम् । वेदान्तिभिः ब्रह्ममीमांसा वेदान्ततदनुसारिभिरि-
त्यर्थः वेदान्तमते ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः । तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्न-
त्वादेव इत्यर्थः । रत्यादयः आदिरदेन विभावानुभावसञ्चारिणः गृह्यन्ते । प्रथमं
रसतापनेः प्रागित्यर्थः । रसताम् आपद्यन्ते प्राप्र, यन्ति रसरूपेण परिष्कृत्यतीत्यर्थः
अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्णः एकरूप इति यावत् ।

(ब) उक्तमर्थे प्रमात्वेन द्रढवति तदुक्तमिति । विभावाः अनुभावाः सात्त्विकाः
व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसोत्पत्तेः प्राक् अखण्डः विभिन्नलेशैः प्रतीयमानाः
बोधविषयीकृतमात्माः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति ।

रत्याद्युद्धोधका लोके विभावाः काव्यनाव्ययोः ६१ (भ)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्धोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाव्ये च निवेशिताः सन्तः “विभाव्यन्ते आस्त्रादाङ्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते” ॥ (म)

इति । तद्भेदावाह ।

प्रालम्बनोद्घोषनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ६२ (य)

सष्टम् । तत्र—

प्रालम्बनं नायकादिस्तमालम्बा रसोद्गमात् ॥ ६३ ॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः । अत्र यो यस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते । तत्र नायकः ।

यागौ कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयोवनोत्साहो ।

(भ) रत्यादीति । लोके तत्तत्कालकालित्वदशायां ये रत्यादीनामुद्धोधका उद्धोधकारणानि सीतादयः काव्यनाव्ययोः निवेशिता इति शेषः, विभावा उच्यन्ते इति शेषः ।

(म) शब्देति । शब्दोपहितरूपान् काव्यनाव्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्व्यंजनानाम् उद्धोधकविषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनानिप्रायेचीकानिः प्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते सप्तदश इति शेषः ।

(य) आलम्बनेति । तस्य विभावस्य आलम्बनोद्घोषनाख्यौ उभौ भेदौ कृती प्रालम्बनम् आलम्बः नायकादिः, तं नायकादिनालम्बन्य रसस्य उद्गमः उद्गमे भवतीति शेषः ।

दक्षोऽमुरक्तलीकस्तेजोबैदग्धशीलवान्नेता ॥६४ (र)

दक्षः क्षिप्रकारी । शीलं सद्वृत्तम् । प्रबन्धादिगुण-
सम्पन्नो नेता नायको भवति । तद्भेदानाह ।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्यष्टम् । अत्र धीरोदात्तः—

अविकल्पनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतःकथितः ॥६६

अविकल्पनोऽनात्मज्ञाघाकरः । महासत्त्वो हर्षशोकाद्यन-
भिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गी-
कृतनिर्वाहकः । यथा रामयुधिष्ठिरादिः । (ल) अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥६७(व)

यथा भीमसेनादिः । अथ धीरललितः—

(र) त्यागीति । त्यागी दानशीलः, कृतो कृतकार्यः, कुलीनः सत्कुलीत्यत्रः,
सुशीलः सप्तद्विमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्यं, यौवनं तारुण्यम्, उत्साहः
तद्वान्, दक्षः कार्यकुशलः, अमुरक्तलीकः लीकरञ्जकः, तेजोबैदग्धशीलवान्
तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः ।

(ल) अविकल्पन इति । अविकल्पनः आत्मज्ञाघावर्जितः, क्षमावान् शक्तौ
क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरगगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि कार्यादि-
चल इत्यर्थः ।

(व) मायापर इति । मायापरः क्लृप्तनिरतः, प्रचण्डः अहङ्कारः
मनीष्यभिमानः, दर्पः आत्मगौरवं, अदभूयिष्ठः प्रायेण तद्विधिष्य इत्यर्थः । अन्यत्
स्यष्टम् ।

नञ्चितो बहुवचिर्गणकत्वात्तौ धीरसहितः स्यात् ६८

कला मृत्वादिका । यथा रत्नत्ववादी वस्त्ररत्नादिः । (प्र)

अथ धीरप्रशान्तः—

।।मान्यसुखैर्भूयान्द्विजादिको धीरप्रशान्तःस्यात् ६९

यथा मालतीमाधवादी माधवादिः (प्र) । एषाञ्च मृत्कारि-
रूपत्वे (स) भेदानाह ।

।भिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठ-
त्वेन षोडशप्रकारो नायकः ।

।षु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ७१

इयोल्लिखतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुष्यानुरागो दक्षिण-
नायकः । यथा ।

“जाता तिष्ठति कुन्तलीश्वरसुता वारीऽङ्गराजससुः

यूतैः रात्रिरियं जिता कामलया देवो प्रसाद्याद्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विवाः स्मितं नाडिकाः” ॥ (ह)

(प्र) निश्चित इति । निश्चितः चित्तारहितः, अदुः क्षीणचिन्तः, चिन्त-
लापरः इत्यगोतादिनिरतः ।

(ध) सामान्येति । सामान्यसुखैः त्यागो जतीत्यादिसामान्यनामसुखैः इत्यर्थः
।यान् मपुरः प्रायशः पूर्वं इत्यर्थः ।

(स) मृत्कारिरूपत्वे मृत्कारिनामरूपत्वे इत्यर्थः ।

(ह) जातिः । कुन्तलीश्वरसुता कुन्तलाः जीवनपरिधिवाः शिवानीश्वरः
।जा तस्य सुता जाता अतुजाता तिष्ठति वर्धते अशशंभवा इति भावः ।
।ङ्गराजससुः अङ्गानां राज्ञः अङ्गराजः तस्य कस्य अजिन्याः वारः निश्चितं-

कृतागा अपि निःशङ्कसर्जितोऽपि न लज्जितः

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२ (ब)

यथा मम ।

“शोणं वीक्ष्यं मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः

पादेन प्रहृतं तथा सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।

किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाप्यं त्यजन्त्याः सखे !

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः” ॥ (क)

अनुकूल एकनिर्भरः

॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

द्विषसः कर्मलया कयाचित् राजपत्न्या द्यतेः राज्ञा सङ्घे द्यूतक्रोडनैरित्यर्थः इयम्
अपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अथ च देवी महाराज्ञी प्रसाद्या
अनुनेया देवेनेति श्रेयः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्यं मया अन्तः
पुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या मद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञापिते निवेदिते
सति देवेन महाराजेन अप्रतिपत्तिमूढमनसा इतिकर्तव्यविमूढचित्तेन दिवा
नाङ्किकाः व्याज्ज स्थितं सुषीमिति श्रेयः । शार्ङ्गखिक्कीकृतं इत्यम् ।

(ब) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः, सर्जितः
निर्भक्षितोऽपि न लज्जितः न सकुचित इत्यर्थः, दृष्टः दीवी यस्य तादृशोऽपि
मिथ्यावाक् स्वभावाद्दीनाङ्गनिर्भर इति भावणशाल इत्यर्थः । अन्यत् स्यात् ।

(क) शोणमिति । प्रवासे सखायं प्रति कथयिदुक्तरियम् । हे सखे ! अहं
शोणं रक्तं मद्पराधादिति भावः मुखं तस्या इति श्रेयः वीक्ष्य विचुम्बितुं समीपं
यातः, ततः अनन्तरं तथा मत्कान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि पादप्रहारो इति
इत्यर्थः । सपदि तत्कथात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे वसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित्
विधातुं कर्तुमक्षमतया वाप्यं अमुं त्यजन्त्याः वामभ्रुवः सुन्दर्याः मण्डियाया
इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि जनसि ध्यातः चिन्तितः सन् कौतुकम् आनन्दं
वितनुते विचारयति शार्ङ्गखिक्कीकृतं इत्यम् ।

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाद्यत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५॥ (घ)

सर्वेषामुत्तमोद्भयभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहा-
यानाह ।

दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्त-
रीकैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दनामा सहायो
भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः (ङ) । अथ शृङ्गार-
सहायाः—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविद्रूपकाद्याः स्युः ।

भक्ता नर्मसुनिपुणाः कुपितबधूमानभञ्जनाःशुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया इत्यनारचितश्रवणेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेराविष्कृतभङ्गं वेत्
कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरचमित्यर्थः क्व कुत आचये ? कथयामि ?
शुभापि तत्कथनस्थानं न क्वमे इति भावः घृतमधुमयेन तव बहुवचोवपेव विवेच
आचूर्णकरी मे सखी किमपि न गथयति न चरुधारयति किं कार्यं कर्तव्यं किम-
कर्तव्यमिति न शिचिमीतीति भावः । कस्याचित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या नायक
प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिचोदत्तं, हसैवद्वैशिक्रान्ना यमनसभक्षा मः शिखरिचोदि
तत्तचयान् ।

(घ) एषामिति । एषां नायकानां श्रीकृष्णभेदानाम् अर्धशतशोभाकमले
उत्तमा त्रैविध्यात् त्रिदशानाम् चत्वारिंशत् त्रिंशत् अष्टौ च अर्धशतशोभाकमले
नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरिति । सस्य नायकस्य दूरानुवर्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रासङ्गि-
प्रसङ्गमेव चत्वारिंशत् इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकस्य गुणम-
नर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दी नाम सहायः कथाः ।

सादिवाच्यः स्वस्वकारकजन्तान्मुखिकमान्त्रिकादयः ।

तत्र विटः (च) ।

सम्भोगहीनसम्पद्

विटस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः ।

वेशोपचारकुशलौ

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥७८॥ (क)

चेटः प्रसिद्ध एव ।

सुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकरःकलहरतिविद्रूपकःस्यात् स्वकर्मज्ञः७९(ज)

स्वकर्म भोजनादि । अर्थचिन्तने सहायमाह ।

न्तौ स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्वावापादयः ॥८०॥ (झ)

(च) ग्रहणस्येति । भक्ताः अगुरताः नमंसु परिहासादिषु । यद्वाः मर्दोपाः ।

(क) सम्भोगेति । सम्भोगेन सम्बन्ध् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनः जटाः सम्पदः यस्य तादृशः । धूर्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कामिषुक्तः । वेशेषु व्याजानाश्रयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता, मधुरः शीरञ्जनकृत, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदास्त्रः, यज्ञारः सहायः भवेदिति शेषः ।

(ज) कुसुमेति । कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मज्ञा, वपुषा शरीरेण, वेशेन परिच्छेदेन, तथा भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकाणां हास्यकृत, कश्चि रतिः अगुरागी यस्य तादृशः, स्वकर्म विना कर्म भोजनं जानातीति वषाभूतः, यज्ञारः सहायः, विद्रूपकः स्यात् ।

(झ) सन्तौ वि । अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारौ सन्तौ सहायः स्यात् । मीः कार्यार्थि तन्वावापादयः सन्तः स्वराष्ट्रकर्तव्यम्, वापायः परराष्ट्रकर्तव्यम्, विपदेन दृष्टनिवृत्तिदृष्टविपादनादर्थो ग्रहणे ।

यस्य अत्र सहायकव्ययप्रकारे "मन्वी सञ्चोभयश्चापि सखा
तस्यार्थचिन्तने" इति केनचिद्वाक्येण कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचि-
न्तनोपायलक्षणप्रकारेण लक्षितव्यं, न तु सहायकव्ययप्रकारेण
नायकस्य । "अर्थचिन्तने मन्वी सहायः" इत्युक्तेऽपि नाय-
कस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदपि उक्तं "मन्विषा ललितः
शेषा मन्विस्त्रायत्तसिद्धयः" इति तदपि स्वलक्षणव्ययनेनैव
लक्षितस्य धीरललितस्य मन्विमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गता-
र्थम् (ज) । न च अर्थचिन्तने तस्य मन्वी सहायः, किन्तु स्वय-
मेव निष्पादकः, तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । अथान्तःपुरस-
हायाः । तद्वदवरोधे ।

वामनप्रण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ।

मद्मूर्खताभिमानौ दुष्कलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभ्राता(ट)राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

॥ ८१ ॥

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र प्रण्डवामनकिरातकुब्जादयो
यथा रत्नावल्याम् ।

“मष्टं वर्षवैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्

(ज) मन्विषिति । ललितः धीरललितः मन्विषा चायत्तसिद्धिरिति शेषः ।
शेषाः धीरीदासादयः मन्विस्त्रायत्तसिद्धयः मन्विषु खेषु च आद्यता सिद्धिर्येषः तेषा-
भूताः मन्विस्त्रिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः । खेषिति । निम्निकां सदुरनिम्नमित्यादि
धीरललितलक्षणविधिप्रतिष्ठेण तस्यार्थचिन्तनाद्यभावेनैव मन्विस्त्रायत्तार्थचिन्ति-
स्तुटा एव प्रतिभाषते इति भावः । मताये कताये पुनश्चैव-कथनं व्यस-
निति भावः ।

(ट) मदीति । अष्टं-महासिति आनन्तम्, मन्विस्त्रायत्तम् वा । अनूढायाः
अविज्ञाचिन्तनाः अचिन्तायाः उपपन्नया इत्यर्थः अस्तु धीरः ।

शक्तः कञ्चुकिक्कुक्कस्य विद्यति त्रासादयं कामनः ।

पर्यन्ताग्रभिभिर्निजस्य सहस्रं नाम्नः किरातेः-सतं

कुम्भा नीचस्यैव यान्ति शनकैराकेचपायद्विनः" ॥ (ठ)

शकारो ऋच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
प्राप्तव्याः । अथ दण्डसहायाः ।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च

॥८२॥

दृष्टनिग्रहो दण्डः सष्टम् (ड) । अथ धर्मसहायाः ।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मैः ८३

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ड) । तत्र च ।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः

॥८४॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

(ठ) नष्टमिति मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु भगवत्त्वादित्यर्थः तेषां लज्जाम्
अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योज्यं सर्ववरेः क्रीडैः नष्टं पलायितम् अर्थं वामनः
खर्वाकृतिः पुरुषः कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य वारचस्य अन्तः अन्तरे विद्यति,
पर्यन्ताग्रभिभिः नगरप्राक्तवर्तिभिः किरातेः व्याधेः नाम्नः किरं पर्यन्तम् अन्तर्नीति
स्नानान्मुत्पत्तिरित्यर्थः सहस्रम् अचितं कृतं पर्यन्ताग्रस्य कृतमित्यर्थः । कुम्भाः
पात्रे चपायद्विनः आत्मनः ईष्यं दर्शनम् आत्मरुत्ने इति तद्योक्ताः सन्तः नीचतवेव
नतभावेनैव शनकैः सन्दं सन्दं यान्ति नच्छन्ति । सन्दुहाया वाकरकिर्मी वक्षन्-
निहन् । शार्ङ्गविनीकृतं इत्यम् ।

(ड) दण्डेषु इति । दण्डेषु दृष्टमित्यदभ्यापारिषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः प्राट-
विकाः धर्मधारिणः सामन्ताः अधीनस्थाः सैनिकाद्याः सहायाः सवन्तीति शेषः ।

(ठ) ऋत्विगिति । ऋत्वे धर्मकार्ये ऋत्विगः पुरोहितविशेषाः पुरीषस्य
पुरीषिकाः ब्रह्मविदः ब्रह्मविदः तपसाः वापसाः एते ऋत्वे सहायाः स्युः
अवेयुः ।

मध्ये विटविदूषको ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ८५ (ए)
आद्यशब्दात् तास्त्वलिकगान्धिकादयः । अथ प्रसङ्गाद्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह ।

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यस्यापि तथाविधाः ८६ (त)
तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र ।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः ८७ (य)
उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥ ८८ (द)

(अ) उच्यते इति । पीठमर्दायाः पूर्वीकाः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति शेषः
विटविदूषको मध्ये सहायो तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः परिकीर्तिताः
कविताः ।

(त) दूतं निर्वाक्येति निसृष्टार्थ इति । कार्यप्रेष्यः कार्येषु प्रेष्यः नियोज्यः
दूतः । स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः । दूत्यस्य तथाविधाः
निसृष्टार्थाः, मितार्थाः तथा सन्देशहारिकैत्यर्थः ।

(य) निसृष्टार्थेमाह उभयोरिति । उभयोः भावम् आश्रयम् । उन्नीय उदाहृत्य
स्वयम् उत्तरं सिद्धान्तं वदति कार्यस्य सुस्निष्टं सुसङ्गतं कुर्वन्ति स निसृष्टार्थः स्मृतः
कवितः ।

(द) मितार्थेति । मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी अथ च
कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः । यावद्भाषितं प्रमुखा यावत् कथितं सन्देशं हरतीति
सन्देशहारकः ।

अथ सास्त्रिकनायकगुणाः ।

।भा विलासो माधुर्यं गाभीर्यं धैर्यं तीक्ष्णं ।

लितोदायं मित्यष्टौ सस्वजाः पौरुषा गुणाः ८६ (ध

तत्र ।

रता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

।चे घृणाऽधिके स्पृहा यतः शोभेति तां विदुः ६० (न

तचानुरागिता यथा ।

“अहमेव मतो महोपतेः

इति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशते-

व्यभवन्नास्य विमानना ज्ञप्तिम्” ॥ (प)

एवमन्यचापि । अथ विलासः ।

।रा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ८१ (फ

(ध) सस्वगुणान् गुणानां सास्त्रिका इति । श्रीमा इति स्पष्टम् ।

(त) श्रीमामाह श्रूतेति । श्रूता शौर्यं, दक्षता चिप्रकारिता, सत्यं सत्य-
प्रथं, महोत्साहः कार्येषु उत्साहातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नीचे
दुर्बले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके बलीयसि स्पृहा जिगीषा, एते गुणाः यतः
।।त् भवन्ति तां श्रीमां विदुः ।

(प) अनुरागितायामुदाहरति । अहमिति । अजराजगुणवर्धनमिदम् । प्रक-
। प्रजापु सर्वो जनः अहमेव महोपतेः अजस्य मतः सद्यत इति अचिन्तयत् ।
मस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति । उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु मदीयमु-
। इव अस्मि अजस्य ज्ञप्तिम् ज्ञानि जने इत्यर्थः विमानना न ज्ञप्तिम् । सुन्दरी-
।म्, अनुजीवीति श्री जनी पुत्रीः समरा श्री यदि सुन्दरी सदेति तदनुभवान् ।

(फ) धीरेति । (विलासे इति दृष्टिर्गतिः, वचिः चित्रा मनीषा, वचुः वचनं
। ज्ञप्तिम्, वचनानुसन्धिः, भवति ।

वधा ।

“इष्टिस्तुभीकृतान्ममदत्तस्यसदतः

धीरोद्भवा नमस्यस्मीव गतिर्भरिषीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः

वीरो रसः किमयसेत्युत दर्प एवः” ॥ (ब)

सङ्घोभेष्वप्यनुद्दे गो माधुर्यं परिकीर्तितम् ६२ (भ)

अङ्गमुदाहरणम् (म) ।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ६३ (य)

(ब) विद्यासमुदाहरति । इष्टिरिति । कुमस्य संवामभूमौ उद्भवात्मनः
दृष्टा रामस्य सविस्मयवचननिदम् । इष्टिः कुमसेति श्रेयः तथोक्ततः तथैवत् तुच्छी-
कृतः जननस्य निजजन्तमित्यर्थः सत्स्य प्राचिनः सारः वसं यथा तादृशी, वधा
धीरोद्भवा धीरा उद्भवा च नतिः परिद्रो पृथ्वी नमयतीव । अयं कुमः कौमार-
केऽपि गिरिवत् पर्यंत इव गुरुतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? उत अथवा
एव दर्पः एति प्राग्व्यति ? वसन्तित्यक्तं हतं, श्रेयं वसन्तित्यक्तं तभवा जगौ ग
इति लक्षणात् ।

(भ) माधुर्यमात्रं संघोभेषु इति । संघोभेषु सम्यक् कीमानुसूचय्याकरेणु चापि
अनुद्देगः अङ्गमुदाहरणं माधुर्यं परिकीर्तितं कथितम् ।

(म) उदाहरति—

निपीव कटु कर्षपदव्याः खेदमाप न मनामपि रामः ।

शूलपाचिरिष चीरमुदयं चासङ्कटपटयं चिच पूर्णम् ॥

असावेः । कर्षपदव्याः शीतपत्रस्य कटु कर्कशं वृक्ष इति खेदः पूर्वं पूर्णकित्
चासौ शूलपाचिः शिवः उयं शीघ्रं चीरं भयकरं चासङ्कटपदव्याश्चिच निपीव शूल
अथवा शीघ्रा मनामपि अस्मत्पि खेदं न चाप्यत प्राप ।

(ब) गाम्भीर्यमात्रं भूतिः । भीमं, शीघ्रं लक्षणाविवीचनं दुःखं, शीघ्रं
भीमः इयं प्राग्व्यः इत्यादिनिर्देशमपि निर्विकारता अस्मिन्नुक्तं गाम्भीर्यम् ।

यथा ।

“आहृतस्यभिवेकाय विदुष्टस्य वनाय च ।

न मया कश्चित्कालस्य सख्योऽप्याकारविभ्रमः” ॥ (र)

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥६४॥(ल)

यथा ।

“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति” ॥(व)

अधिच्छेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ (श)

वाग्बे शयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ६५ष

(र) उदाहरति मया आहृतस्येति । अभिवेकाय आहृतस्य वनाय वनगमनाय विदुष्टस्य आहृतस्य च तस्य रामस्य सख्योऽपि आकारविभ्रमः आकारविकारः न कश्चितः न दृष्टः । अत्र राज्यविद्योगेऽपि अविज्ञतत्वं बोध्यम् ।

(ल) धैर्यं निर्बन्धि व्यवसायादिति । महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्योगात् आरम्भकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपरास्तु खतेत्यर्थः धैर्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् क्षये वसन्ताविर्भावसमये हरः शत्रुः श्रुता अप्सरसां गीतिर्येन तादृशः अप्सरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसङ्गानपरोः समाधिनिष्ठः बभूव । हि अतः विघ्नाः अकारायाः आत्मेश्वराणां जितेन्द्रियाणां समाधिभेदे योगमञ्जने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रव्येन्द्रवन्द्यवीर्यपजातिवर्ण, खादिन्द्रवजा यदि ती जगौ न इति, उपेन्द्रवन्द्या प्रथमे लखी सेति, अनन्तरीदीरित-सकामार्जो पादौ बदीवाद्युपजावयसा इति च लक्षणात् ।

(श) तेजो निर्बन्धि असीति । प्राणाल्ययेऽपि जीवनव्ययनस्येऽपि परेषु अन्वेन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिच्छेपोपमानादेः तिरस्कारस्य अन्वेषितस्य अपकारस्य अर्थः यत् अचलनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम् ।

(६) अचित्तमीदृशस्य आहृतस्येति । आहृतस्योः आधि चरे च मधुरता लभो-

एवामपि उदाहरणानि ज्ञानानि ।

, अथ नायिका त्रिविधा स्थाऽन्वया साधारणज्ञात ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति वृथासम्भवेर्युक्ता ॥६६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्वागादिभिर्यथासम्भवे
र्युक्ता भवति । सा च स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति
त्रिविधा । तत्र स्वस्त्री ।

विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया

॥ ६७ ॥ स

यथा ।

“लज्जापञ्जत्तपसाहृषारं परमत्तच्छिष्यिवासाहं

अविषयदुम्नेद्वाहं धस्त्राणं घरे कलत्ताहम्” ॥ (६)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ६८

तत्र ।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुस्र माने समधिकलज्जावती मुग्धा ६९ च

इरता मङ्गारचेरिदतश्च कथितम् । सप्रियभाषणं दानं मन्त्रुमिवयोः समता सम-
दशितश्च शीदाकांम् ।

(स) विनयेति । विनयः शिष्टाचारः शान्तवसनापन्नम् इत्येवमादिभिर्युक्ता
गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता प्रत्यङ्गुरात्रिणी स्त्रीया भवति ।

(६) उदाहरति ज्ञप्तेति । लज्जापञ्जत्तपसाहृषारं परमत्तच्छिष्यिवासाहं ।
अविषयदुम्नेधानि धन्वासां गृहे कलत्ताहम् ॥ इति संज्ञकम् । धन्वासां पुण्यवती
जन्मानं गृहे कलत्ताहम् शिष्यः श्रद्धासां प्रव्याप्तानि प्रसाधनाति, लज्जापञ्जराः येषां
तादृश्यं परमत्तं परपश्येत्तु प्रथमं निमित्तासाति, लज्जापञ्जराति तथा अविनयी
अस्ति लज्जापञ्जरी दुम्नेधानि निधारयिताति, अमृदुमानेति भावः ।

(च) मुग्धां निषंक्ति प्रमत्तेति । प्रथमम् अवतीर्णः (उन्नतः शीघ्रतया मदनं क

तत्र प्रथमावतीर्णं यौवना यथा मम तातपादानाम् ।

“मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां

दूरं यात्युदरस्य रोमसतिष्ठा नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिबोध्य नूतनमनीराध्याभिविक्तं चक्षुः

अङ्गानौव परस्परं विदधते निर्गुण्डनं सुभ्रुवः” ॥ (क)

तत्र प्रथमावतीर्णं मदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणयं ।

“दत्ते सालसमन्वरं भुवि पदं निर्याति नास्तःपुरात् ।

मोहामं हसति चक्षुः कलयते क्रीयन्मेषां कामपि ।

किञ्चिद्वावगभीरविक्रमसखसृष्टं मनाग्भाषते ।

सम्भ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुक्तासयन्तीं सखीम्” ॥ (ख)

च विकारी यथाः तथोक्ता, रती सुरतव्यापारं वामा प्रतिवृत्ता, माने भर्तारं प्रति कोपे खडुः, तथा समधिकलज्जावती अतिलज्जाशीला इत्यर्थः मुग्धा कथिता ।

(क) ऋषिषोदाहरति मध्यस्येति । कन्दर्पं कामं नूतनमनीराध्याभिविक्तं दृष्ट्वा चक्षुः चक्षुःमानेषु सुभ्रुवः कामिन्नाः अङ्गानि परस्परम् अन्वोऽन्व निर्गुण्डनं विदधते इव । तथा हि, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं पृथुलं विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन सुष्ठिता जघनस्य या चीबतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः । वक्षोजयोः सन्धीर्मन्दताः चीबता दूरम् अन्वयम् उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या खूखतासीत् सा सनाभ्यां सुष्ठिता, सन्धीय या चीबतासीत् सा उदरेषेति भावः । तथा रोमसतिष्ठा रोमानवली नेत्रयोः आर्जवं आरख्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत् सा रोमानव्या सुष्ठिता, सरला लीमानवली जाता इति भावः, रोमानव्या या कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः । राशः प्रथमाभिवेकसमये सानन्दाः प्रकाः परस्परं सुठनीति प्रसिद्धिः प्रसूं अविनीहितं जगन् ।

(ख) इति इति । सालसमन्वरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति, अन्वः पुरात् न निर्व्यापि निर्गच्छति, मोहामं अलक्ष्यं यथा तथा न हसति, चक्षुः चक्षुःमानेषु कामपि अनिर्वचनीयां क्रीयन्मेषां अन्वाकमितां वेदनां कलयति यन्कि, किञ्चित् ईदं चक्षुःनिर्दयः आदिन मेभीरः दुरपमां हः यः अविनयकः

रती वामा यथा ।

“दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुर्वते नालापमाभाषिता-
 शय्यायां परिहृत्य तिष्ठति बलादासिङ्गिता वेपते ।
 निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमिच्छते ।
 जाता वामतयेव सम्प्रति मन प्रीत्यै नबोद्धा प्रिया” ॥ (ब)
 माने नृदुर्यथा ।

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवसनावक्रोक्तिसंस्मृचनम् ।
 स्वच्छेरच्छकपोलमूलगतैः पर्यस्नेयोत्पला ।
 बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः ॥ (घ)
 समधिकलज्जावती यथा । “दत्ते सालसमन्वरम्” इत्यत्र श्लोके

कौटिल्यभावलेखः तेन सृष्टं यथा तथा मनाक् चक्षुं भाक्ते कथयति, तथा प्रिये
 पत्युः कथाम् उद्गासयन्तीम् उदघोषयन्तीं सखीं सम्भ्रमम् उदीचते निरीचते
 कर्तृपदं प्रभावतोलूडनीयम् । शार्दूलविश्रीकृतं हतम् ।

(ग) दृष्टेति । नबोद्धा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीचिता सती मर्त्यो
 श्रेयः अधः दृष्टिं ददाति कथोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलपने कृतप्रवर्तेति
 भावः आलापं न कुर्वते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिहृत्य तिष्ठति, बलात्
 बलमाश्रित्य, यथार्थं पचमी । आसिङ्गिता आसिङ्गिता सती वेपते कम्पते, सखी
 वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव ईच्छते चेष्टते । अत
 सम्प्रति वामतयेव प्रतिश्रुतयेव मन प्रीत्यै वामन्दाय जाता । शार्दूलविश्रीकृतं
 हतम् ।

(घ) सेति । सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या-
 उपदेशं विना सखीप्रियामनरेवेत्यर्थः । सविभ्रमाङ्गवसनावक्रोक्तिसंस्मृचनं
 नो जानाति । केवलं सख्यैः निर्मलैः चच्छरीः निर्मलवीः शशीसखीन्वा
 कुडतः शीकावचक्षः चक्षकान्मुखाः शैवः साहसैः कन्मुभिः दाम्ये
 कर्णस्ये पूर्वं नेत्रोत्पद्ये कलाकवाङ्मताः सती शैवसंज्ञिकं रोदिति । शार्दूलविश्रीकृतं
 हतम् ।

अत्र समधिकलज्जावस्त्रेणापि स्रग्भ्या रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम् ।

अथ मध्या ।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा ।

कान्ते तथा कथमपि प्रथितं सृगाख्या

चातुर्यमुच्चतमनोमवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः” ॥ (च)

प्ररूढस्मरा यथाऽत्रैव उदाहरणे । प्ररूढयौवना यथा
रम ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाण्डिहयं

वञ्जी करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः ।

कान्तिः काञ्चनचम्यकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यर्द्धिनी ।

श्लेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा” ॥ (ङ)

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्याविशेषवद्भेदेत्यर्थः ।

(च) मध्या क्रमेष उदाहरति कान्ते इति । उदाहृतः उल्काटः मनीषणः कामी
इत्याः तथाभूतना सनाख्या रतेषु सुरतक्रीडासु कान्ते पश्यी तथा, तेन, प्रकारेण
इयमपि चातुर्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि तानि सुरतकूजि
भवि चतुर्वदद्भिः सरूढकपोतशतैः शिष्याः शिष्यायितं शिष्यवत् आचरितं गृहकपोताः
पुनः पुनः सुरतकूजनादि मुला तथैव पुनः पुनः शिष्यवत् आचरतमिति खेति भावः ।
रमशिक्षणं कथनम् ।

(ङ) नेत्रे इति । श्लेरेः कान्तिः । श्लेरेः मने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपत्रितिर-
कारकारिणः, प्राणिके इति । मुञ्जकृच्छः करिकुम्भकृच्छः । सरूढकृच्छः मनीषणः । वञ्जी
वणी करिकुम्भविचित्रमकरी कान्तिजननी वा विद्यासकारिणी चतुर्वति सरूढः

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकीविदा ।

भावोन्नता दरज्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥१०१

स्मरान्धा यथा ।

“धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रक्तचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण

सख्यः ! श्रयामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि” ॥ (ज)

गाढतारुण्या यथा ।

“अत्युन्नतस्तनसुरो नयने सुदीर्घे

वक्त्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मधोऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो-

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः” ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिद्गुरुरङ्गाङ्गमलिनः

प्राप्तः, कान्तिः काञ्चनपम्यकस्य प्रतिनिधिः वाची वचनं सुधास्वर्दिनी अस्तन-
दिनीत्यर्थः, कटाकच्छटा अरं यत् इन्द्रीवरदाम नीलोत्पलमाख्यं तन्मोदरं वपुः
शरीरं यस्यासाहृष्टी । शार्ङ्गलविक्रीडितं हस्तम् ।

(ज) अन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विश्रक्त-
चाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुष्पवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे
नीवीं वचनपत्रिं प्रति प्रणिहिते सति तु श्रयामि श्रयणं करोमि, यदि किञ्चिदपि
स्मरामि । न किमपि तास्त्रास्तिकाचाट्वादिकं अतमिति भावः । अक्षयतिशयं
हस्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अद्भुतयौवनायाः कान्तिन्याः स्वरः वचःस्वरम्
अत्युन्नतो वाणी इव ताडनं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले 'सुवीं वक्त्रे कुटिले,

कचिच्चूर्णोद्गारी कचिदपि च सालक्तकपदः ।
बलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥ (ज)

भावोक्तता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रू भङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः
अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गुविलोकितैः
त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

स्वल्पव्रीडा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णं चन्द्रानना
सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्माह्वनम्” ॥ (ठ)

उचनं ततोऽपि सुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं ततः शीघ्रः,
नेतव्यः अनन्यगुणः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा मृदुः । वसन्ततिलकं इत्थम् ।

(ज) कचिदिति । प्रच्छदपटः शय्यासंरक्षणवसनमित्यर्थः कचित् ताम्बूलाक्तः
शाम्बूखरागरञ्जितः, कचित् अगुणपङ्केन मखिनः कण्ठः, कचित् चूर्णोद्गारी, कचित्
अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदश्चित्तः सन् बलीभङ्गाभोगैः तथा अलकीभ्यः
पूर्णकुलकीभ्यः पतितैः शीर्षकुसुमैः पर्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं सर्वप्रकारं रतं
कथयति प्रकटयति । शिखरिणीइत्थम् ।

(ट) मधुरवचनैरेति । सा कान्ता पञ्चेषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुरवचनैः
नेष्टभावितैः सभ्रू भङ्गैः भ्रू भङ्गिभिः कृता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलसवलितैः
वदुमन्दन्यादारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकारैः अङ्गन्यासैः शरीरसङ्काशनेः
ऽथा स्फारस्फारैः अन्यायतैः अपाङ्गुविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनुकूल्यं
करोति । शिखरिणीइत्थं, न समरसञ्चारः पृथ्वेदेव्येऽंशिरिणी मतेति तद्वचसात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रकुली काचि इमानी सुरतान-

मध्याग्रसभावेदास्तराश्चाह ।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०

ते मध्याग्रिणोः ।

तत्र ।

प्रियं सोऽप्यासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दृष्टदुष्प ।

धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ (ड)

तत्र मध्याधीरा यथा ।

“तद्विषयमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन” ॥ (ड)

स्नानसमये, हे स्वामिन् । अलकं चूर्णकुल्लं भङ्गुरय भङ्गुरं कुच, हे विलासिन् । भालं ललाटं सतिलकं तिलकावहृतं कुच, हे प्राणेश ! पयोधरतटे तुडितं द्वित्रं हारं पुनर्वोजय, इति उक्त्वा तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारेणैवैधः सृष्टा तत्तत् कार्यं करणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरीमाञ्चा सती पुनः मोहनं प्राप्ता पुनः कानेन सह सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ।

(ड) प्रियमिति । सोऽप्यासवक्रोक्त्या उत्प्रासः मनाक्ञ्चितम्, “उत्प्रासः समनाक्ञ्चितम्” इत्यमरः । तेन सह वर्तमाना या वक्रा भङ्गियुक्ता उक्तिः तथा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) तद्विति । त्वं मन प्रिया इति अविषयं सत्यम् अवादीः अज्ञवानसि, यत् यथात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं वसनं दधानं धारयन् सन् मन अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरिधायेन विलसत्वा शोभा जाता तद्दृशनेन सहती मे प्रीतिरिति अही अविषयकामिनीमिति भावः । हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभालोकेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति । मालिनीहरः, मनमयययुतेयं मालिनीः श्रीमिथीकैरिति अक्षयचान् । एका सन्नुज्य तन्वद्विहितवसतं परिधाय सञ्जानतः स्वामिन् प्रति हस्तार्चित् श्रीप्रासवक्रोक्तिरियम् ।

मञ्जैव धीराधीरा यथा ।

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषान्मया किं कृतं ?
 खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
 तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्यापतो रुचते ?
 नन्वेतन्मम, का तवास्त्रि ? दयिता—नास्मीत्यतो रुचते" ॥ (घ)

इयमेवाधीरा यथा ।

“साहं मनोरथगतैस्तव धूर्त्त ! कान्ता

सैव स्थिता मनसि क्वत्रिमहावरम्या ।

अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (त)

(घ) बाले इति । नाथकनायिकयोश्चिप्रत्युक्ती । हे बाले । इति नाय-
 कीक्तिः । नाथ ! स्वामिन् ! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । हे मानिनि ! रुषं
 होषं विमुञ्च त्यज इति नायकीक्तिः । रोषात् क्रीपात् क्रीपमाश्रित्य इत्यर्थः, यथार्थं
 चमो । मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति
 नायिकायाः प्रत्युक्तिः । अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायकीक्तिः । भवान्
 मञ्जैव न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्तन्ते इति शेषः इति नायिकायाः
 प्रत्युक्तिः । तत् तदा गद्गदेन अद्भुतेन वचसा किं कथं रोदिषि ? इति नाय-
 कीक्तिः । कस्य अपतः समर्थं रुचते ? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः । ननु भी !
 तत् रोदनं मम अपत इति शेषः इति नायकीक्तिः । अस्त्रि अहं तव का ? इति
 नायिकायाः प्रत्युक्तिः । दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायकीक्तिः । नास्त्रि
 । प्रिया भवामीति अतः रुचते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः । आहूँ अस्मी-
 कृतं इत्यम् ।

(त) साहंमिति । परमाधिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया अरक्षयित-
 तासीक्य कश्चाच्चिदुक्तिः । हे धूर्त्त ! सेव क्वत्रिमेष कपटेन न तु अनुरागनिबन्धने-
 तिति भावः, इदमेव विज्ञास्यमिमेवैव रम्या मनोहारिणी कान्ता मनोरथगतैः साहं
 व मनसि स्थिता इह अमति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्वान् भासि तस्मात्
 ।रक्षयितविडम्बनाभिः पादपतनकथैरकृष्याथैः कृतम् अर्थं न हि पादपतनं कश्चि-
 नेत्यर्थः । यस्मान्तिवर्कं इत्यम् ।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः ॥१०४(थ)

तत्र प्रिये यथा ।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः

ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽग्नेषोऽपि संविद्धतः ।

आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके

कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थोक्तः” ॥ (द)

धीराधीरा तु सोऽङ्गुष्ठभाषितैः खिद्येदमुम् १०५(ध)

अमुं नायकम् ।

यथा मम ।

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः” ॥ (न)

(थ) प्रगल्भेति । प्रगल्भा प्रौढा कृत्रा तिरोहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती वहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति ।

(द) उदाहरति एकचेति । चतुरया कशाचित् कानिद्या कान्तं विदेशादागतमिति शेषः प्रति उपचारतः बाह्यपरिचर्यवा इत्यर्थः कोपः कृतार्थोक्तः सफलोक्तः । तथाहि दूरतः दूरान् प्रत्युद्गमात् एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहायस्थानं परिहृता परिव्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव कृतं व्याजः तेन रभसाग्नेषः वेगालिङ्गनं वा सङ्घर्षमालिङ्गनं, “रभसो वेगङ्घर्षयोः” इत्यमरः । संविद्धतः सव्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके [समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न मिश्रितः । आङ्गुष्ठीविशेषितं इत्यम् ।

(ध) धीरेति । सोऽङ्गुष्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् अङ्गुष्ठः तेन सङ्घितैः भाषितैः यथाचैः ।

(न) अनलङ्कत इति । हे सुन्दर ! यतः अनलङ्कतः अशीभितोऽपि त्वं

र्जयेत्ताडयेद्बन्धा

॥१०६॥

अन्या अधीरा । यथा “शोणं वीक्ष्य सुखम्” इत्यत्रैव ।
प्रत्न च सर्वत्र रूपेत्यनुवर्त्तते ।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

निष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥१०७॥ (प)

ता अमन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः ।

यथा ।

“दृष्ट्वै कासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोऽज्ञसन्मानसाम्

अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति” ॥ (फ)

।ध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कौर्त्तिताः ।

।ग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥

ने मम मनः प्रसभं सद्दसा हरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकाया नखरचतैः अलङ्कृतः
शोभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति । नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् अल्पमहत्तरूपा-
दन्वयः ।

(फ) दृष्ट्वेति । धूर्त्तः पतिः एकस्मिन् आसने संस्थिते एकासनीय-
वष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा ।पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः प्रियायाः
।यने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव हलं व्याजः, येन तादृशः,
यत् अल्पं वक्रिता कन्धरा येन तथोक्तः, तथा सपुलकः सञ्जातस्त्रीमात्रः सन् प्रेम्णा
अथेन उल्लसत् विकसत् मानसं यस्मात्साम्, अन्तर्हासेन आन्तरिकेण विक्रासेन
।सनी कपोलफलकौ यस्मात्तादृशीम् अपरां कामिनीं चुम्बति । शार्ङ्गविक्रीडितं
तम् ।

परकीया द्विधा प्रोक्ताः परोदा कव्यका तथा १०८।

तत्र ।

यात्रादिनिरतान्योदा कुलटा गलितत्रया १०९।

यथा ।

“स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपद्मोजनः

श्वश्रूरीङ्कितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते

वैदग्धीमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः” ॥ (म

अत्र हि मम परिणैताऽन्नाच्छादनादिदाहृतया स्वाभ्ये

न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(व) कव्यकां अजातीयाहा, “कव्या लजातीपयमा” इत्यमरः ।

(भ) परोदाभाह तत्रेति । तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उक्तव
दव्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता वया लज्जा यस्या
सयाभूता, अन्योदा परोदा कथ्यते इति शेषः ।

(म) उदाहरति स्वाभौति । निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरिव्यागेऽपि स्वामं
असूयति अन्त्यां करोति, इयं परपुरुषाप्राप्तया निःश्वसितेति बुद्ध्या इति भावः
सपद्मोजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्यवेक्षते इति भावः । श्वश्रू
इङ्कितस्य इङ्कितस्य भावस्य, “इङ्कितं इङ्कती भावः” इत्यमरः । दैवतम् अधिष्ठात्री
दैवीत्यर्थः । यातरः आहश्वश्रुरदेवराणां पद्मः नयनयोः नेत्रयोः ईहा चेष्टा
कटाक्षविचेपादिकमित्यर्थः तां लिङ्गन्तीति तयोक्ताः नेत्रेङ्कितानां बीङ्गा इत्यर्थः ।
इ वैदग्धीमधुर ! वैदग्ध्या चातुर्येण मधुरः मनोहरः तत्सम्बुद्धौ । इ प्रबन्धरसिक !
प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्सम्बुद्धौ । तत् तस्मात् उक्तात् अन्त-
रायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गि-
भावेन कटाक्षपान्नेत्यर्थः किम् ? अत्र मत्प्राप्तिविवेके इत्यर्थः अर्थ श्रमः व्यर्थः
विकल्पः, न अस्मिदाभौ तव मनोरथं पूरयितुं शक्नोमि तत् अमस्मेति भावः ।
इत्यां लक्षिकीकृतं वचनम् ।

वक्रभोऽसौख्यादिव्यस्यार्थवशादस्याः परभायकविषया रतिः
प्रतीयते ।

न्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्य नायिका

निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।

वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् वहिः ॥

काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम् ।

गात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया (य)

स्कराः पण्डुका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लेङ्गिनश्छन्नकामाद्या चासां प्रायेण वल्लभाः ॥

।षापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

क्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम् ॥१११॥

पण्डुको वातरोगपण्डादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते
छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदन-
प्रसन्न्यादिः । रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।
पुनश्च ।

प्रवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

(य) साधारण्यं प्रकीर्तिं धीरेति । कलाद्यु तृत्वगीतादिवु प्रगल्भा प्रवीणा ।
वित्तमात्रं केवलं धनं न तु युष्मादिकमिति भावः । रागम् अशुरागम् । निष्काम-
येत् गृह्यात् वद्विचारयेत् ।

साधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽयाभिसारिका ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

अन्या वासकसञ्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाक्लृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥११३

यथा “अस्माकं सखि ! वाससी” इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ॥११४

यथा “तदवितथमवादीरित्यादि” ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥११५॥

क्रमाद् यथा ।

“न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमवगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशि” ॥ (२)

“उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला ।

(२) न चेति । काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स सन्दिदिशि इति शेषः

मे मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां तेषां कुरुते तथा

अवगम्य एनं ममति वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशि सन्दिदिशि । प्रमिता-

अराहणं प्रमिताचरा समसस्यैः कश्चित्ति, तत्राचर्यात् ।

यत्नेन प्रतिपादिता सुखरयोर्मञ्जोरयोर्मुक्ता ।
 चारुभ्ये रभसान्ध्या प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे
 चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः” ॥ (ल)

तीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा ।

।गुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥

चित्रोऽज्ज्वलवेशा तु बलनूपुरनिस्वना ।

।ोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥

दस्त्रलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।

।विद्वगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद् यदि ११६(व)

तत्राद्ये “उत्क्षिप्तमित्यादि” * । अन्वयोरुक्तमुदाहर-
 म् । प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते ।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि । इ प्रियसखि ! इदं करकण्डवदस्य उत्क्षिप्तम्
 त्विष्य परिहितं, रणनं मा भूदिति सर्वत्र योज्यम् । मेखला रमणा इदं बहा,
 विन सुखरथीः रथतीः मञ्जीरथीः नूपुरथीः मुक्ता प्रतिपादिता, इत्यं मया
 भसात् उक्तासात् क्रीडाभिसारोत्सवे चारुभ्ये सति चण्डालः अति निहुरत्वादिति
 ॥वः विधुः अन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम् अपसारानित्यर्थः विधत्ते
 रीतीत्यर्थः गूढमभिसर्तुकामाया मम सङ्घसा चन्द्रीदयात् सर्वे वैफल्यं जातमानि
 ॥वः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

तत्र यथा प्रेष्याभिसारिका ।

“ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद् दशयन्तीह चीटी

चीटी क्रंथाविकृतविरट् हेतुहीनं हसन्ती ।

स्थानस्थानस्त्रलितपदविन्यासमाभासमाना

यूनामये वसति कुटिलं जतिंतीचैर्नितम्बम्” ॥

।आहतपूर्वाऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगिन्यादयः कृतः ॥

(व) संलीनेति । स्वेषु नास्तीति संलीना अतिव्युचितशरीरित्वर्थः, मूकीकृतं
 नःचन्द्रीकृतं विभूषणं यथा सङ्घस्यै, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

'शेव' बाटी भग्नेदेवालयो दूतीष्टं वनम् ।
 मालयश्च श्मशानश्च नद्यादीनां तटी तथा ।
 एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
 स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
 चाटुकारमपि (श) प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

“नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
 कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
 पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
 पाणिभ्यामवबुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः (ष)
 प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुलीनेत्यर्थः, बल्लभपुरनिस्सना बलन् उद्गच्छन् नूपरभोः निस्सनी यस्याः सा, प्रसीदेन
 चानन्देन खेर विकसत् वदनं यस्यासादृशी, मदेन खलितः अन्यथाभूतः संलापं
 यस्याः सा, विषमेषु विलासेन उत्फुल्ले खोचने यस्याः तथोक्ता, चाविद्या गति
 यस्य तादृशः सखारः यस्याः खलदगतिरित्यर्थः, प्रेष्या दूती ।

(श) ध्वान्तच्छन्ने कुवचिदाश्रये इति पाठे कुवचिदाश्रये पुंश्चलीऽभिस्वरजोऽ
 शेषः । चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ष) नो इति । रोषात् पतिं निराहृत्य पश्चात्तापयुतायाः स्मरणं प्रत्युक्तिः
 मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तीषानीदवचनं नो युतं प्रियस्मृति शेषः, अनिव
 सनीपे हारः प्रियेक-मतीवचार्ये दत्त इति शेषः, दृशा चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः
 कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरचार्ये निजसखीनां वाचोऽपि अनुभवद्वयान्वापि दूरी
 कृताः न युता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे पादानौ मम चरन्तवन् विनिपत्य
 गच्छन् चही मत्प्रियः अवबुध्य पाणिभ्यां कण्ठे कथं न नार्पितः न इति ? शार्ङ्ग
 विज्ञोद्धितं उक्तम् ।

प्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८(स
यथा ।

“उत्तिष्ठ दूति ! यामो यामो यातस्तथापि नायातः ।

याऽतःपरमप्रि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः” ॥ (ह)

।नाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

। मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥११९॥

यथा ।

“तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठं गुह्यु दिवसेष्वेषु गच्छन्तु वासां

जातां मन्वे शिशिरमधितां पद्मिनीं वान्धरूपाम्” ॥ (घ)

कृते मण्डनं यस्याः सञ्जिते वासवेश्मनि ।

(स) प्रिय इति । विप्रलब्धा प्रतारिता । अन्यत् सर्वं स्पष्टम् ।

(ह) उत्तिष्ठेति । हे दूति ! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः गृह्णामि शेषः, यामः इति, “यी यामप्रहरो समी” इत्यमरः । यातः, तथापि न आयातः आगतः इतःपरम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नाय्याः जीवितनाथः प्रायेणरः पितृ स इति शेषः । आर्याहतां, यस्याः प्रथमे पादे दादृश साक्षात्तया तृतीयोऽपि पादात्त द्वितीये पञ्चदशे अनुबन्धे साञ्जिते लक्षणात् ।

(घ) जानिति । मेघं प्रति यच्छस्य विधीयितः उक्तिरियम् । परिमितकथां मतभाषिणी मे मम द्वितीयं जीवितं प्राचभूताः मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्तिनि इति एकाम् एकाङ्किणीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मन्वे जानीथां चक्रवाक् । यदि कश्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नात्यथा ब्रह्मिण्यमित्याह, गुह्यु विरह-इत्युद्गु ह्यु दिवसेषु गच्छन्तु गाढोत्कण्ठाम् अत्युत्कण्ठावतीं वासानप्रीडां तां शिशिरमधितां हिमशीविताम् अतएव अन्धरुपां विज्ञतावधनां मित्रीकर्मिण्यः पद्मिनीं वा कर्मणिगीमिक जातां मन्वे सम्भावयन्ति । मन्दाकात्याहतां, मन्दा-मान्मानुशिरसमन्वेमनी-वी बहुकाम् इति तद्वचणात् ।

सा तु वासकसञ्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२०।

यथा राश्रवान्महानां नाडके ।

“विदूरे केयूरे कुब करयुगे रत्नवलयेः

अलं गुर्वी श्रीवाभरणसतिकेयं किमनया ।

नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः

न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ” ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१

यथा ।

“किं रुद्धः प्रियया कयाचिदधवा सख्या ममोद्देजितः

किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोष्य नृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं

दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिमास्य पुष्पस्रजः” ॥ (ग)

(क) कुबते इति । यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे सञ्जिते मण्डनं कुब वासगृहं सञ्जयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यः तादृशी सती वासकसञ्जा स्यात् ।

(ख) विदूरे इति । केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्तिनौ कुब करयु रत्नवलयेः अलं न कार्यमित्यर्थः, इयं श्रीवाभरणसतिका गुर्वी अतिमहती अनय किम् ? अयि सखि ! त्वं मयि नवाम् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचितं कुब, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं । इति करम् । शिखरिणीकृतम् ।

(ग) किमिति । कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा सा सख्या इत्या उद्देजितः विरहोक्तः, किं वा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अक्षीर्ण शेषः, यत्नं येन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः ? इति आलोष्य नृगीदृशा हरिबाह्या करतले वक्त्रं वदनमेषाम्बुजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साहायिण्यतिशय-

मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।

चतुरधिकाशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च “परस्त्रिया कन्यकोदे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-
खिन्ते पद्मादिदूषकादिना सहाभिसरम्बावभिसारिके कुतो-
प्र सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायिके विप्रलब्धे इति द्रव्यस्वैवा-
होरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् ।

चेदन्योन्यसाङ्गार्थ्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३(घ)

यथा ।

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च यासकी रहस्वाम् ।

विट ! विटपमसुं ददस्व तस्वै

, भवति यतः सदृशोचिराय योगः ॥ (ङ)

प्र कितव ! किमाहितैर्वा था नः क्षिति रूहपल्लवपुण्यकर्णपूरैः ।

प्र बहुवचं इदित्तच्च, पुण्यपल्लवः कुमुददामानि चिन्ताः परिच्यक्ताश्च । शार्ङ्ग-
श्रीङ्गितं वचनम् ।

(घ) अन्योन्यसाङ्गार्थ्यं परस्परमेलनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् अमुष्य विटपस्य दानयोग्याः दानपात्राणि
स्युः सैव, या असकी कान्ता रहः विःने तां पिबति चुम्बतीत्यर्थः, पाति रक्षति
रक्षरति चेत्यर्थः, तस्वै असुं विटपं सपुण्यपल्लवां शार्ङ्गां ददस्व, यतः दानात्
श्रीयुं वशीचिराय योगः सम्बन्धनं भवति । पुण्यतायावत्तम्, अमुञ्जि न मुनरंक्षती
कारो मुञ्जि तु मनीं करनाय पुण्यतायेति तद्वचनम् ।

(च) वधेति । क्षिति । धूर्त ! नः अर्थात् इवा विरहार्थं चार्थिनीः

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलोकैश्चिरपरितमैश्च कर्षणुगणम् ॥ (च)

इति गदितवती यथा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरिण ।

श्रवणनिवृत्तितेन कान्तमन्धः

सममसिताम्बु रुचिषु चक्षुषा च ॥ (छ)

इयं हि वक्रोक्त्वा पश्यवचनेन कर्षणुगणताङ्गनेन च धीर-
मध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एवमन्ध-
त्रापि जघाम् ।

दूतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः । अथासामलङ्काराः ।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दौमिश्च माधुर्यश्च प्रगल्भता ।

औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्रजाः ।

लीलाविलासौ विच्छित्तिर्विव्योकः क्लिलक्लिप्ततम

दत्तेः चित्तवृत्तस्य वृत्तस्य पञ्चवपुष्याख्येन कर्षणपुराः कर्षणभूषणानि तैः किम् ? ननु
भीः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलोकैः तत्र अप्रियैः कर्षणुगणं श्रीमद्गण-
नमेति शेषः चिरपरिपूरितमैश्चतः स्थानाभावात् कर्षणपुराकर्षणपञ्चवपुष्याम् निर-
यचमेवेति भावः । सुश्रुत.वा.४.१११म् ।

(छ) इतीति । इत्यं गदितवती यथा कानिनी यथा श्रीशेषः स्फुरितेन
मनोरमाः पद्माख्येन केशवराः किलङ्काः यथा ताङ्गनेन कर्षणनिवृत्तितेन कर्ष-
णितेन पाकषायतेन च चक्षिताम्बु रुचिषु नोक्षितेन चक्षुषा च जगं ज्ञानं
जघाम् आङ्गवती इत्यस्मिन्नीचीत्यस्मिन् अटापि च चक्षुषा चक्षुषा चक्षुषा च
इत्यस्मिन् ।

मोहायितं कुट्टमितं विषमो ललितं मदः ।

विकृतं तपनं मीगंधा विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः ।

स्वभावजाय भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥ १२५ ॥

पूर्वं भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति
किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकात्रिता एव विच्छित्तविशेषं (ज)
पुष्पन्ति । तत्र भावः ।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १२६ (अ)

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो
भावः ।

यथा ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिश दृश्यते” ॥ (ज)

अथ हावः ।

ब्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते १२७ (ठ)

(ज) बीरमे इति । सत्वजाः सत्वगुणजाताः स्वभाविका इत्यर्थः चक्रवर्ताः
शरीरश्रीभानका धर्मा इत्यर्थः । चक्रजाः शरीरीयजाः । अथवजाः अपराध-
विहाः प्रैश्विका इत्यर्थः । विच्छित्तविशेषं वैचित्र्यातिशयम् ।

(अ) आत्मभावः । निर्विकारात्मके चित्तवृत्ते मनसि प्रथमविक्रियाः विकारः
भावः ।

(ठ) उद्बुद्धमात्र-वृत्ति-क-प्रतीकः । बीजभाविर्भावात् जन्मतः अन्वयान्ता
इति भावः ।

“विहङ्गवती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरत्कालकदम्बकाश्रयैः ।
साचीकृता चारुतरैश्च तस्मै मुखेन परमैस्सखिलोचनेन” ॥ (ठ)
अथ हिला ।

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥ १२८

स एव भाव एव । यथा ।

“तद्दृशे भक्ति पठता बहुए सम्बद्धविभ्रमा सञ्जला ।
संसदभमुखभावा ह्येव चिरं जइ सखीणम्यि” ॥ (ड)

अथ शोभा ।

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता ॥ १२९ ॥ (ठ)

(ठ) हावमाह भूनेतादीति । अल्पं संलक्ष्यः विकारो यस्य तादृशी भावः
हाव उच्यते ।

(ठ) उदाहरति विहङ्गवतीति । शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकसतः
बालकदम्बान् ईशदूनामि तेः विकसिताभिभवकदम्बसदृशैश्चक्रेः चक्रेः अथयवेः
भावं रत्यास्वं विहङ्गवती व्यस्यन्ती पर्यसखिलोचनेन विधाननेत्रेषु अतएव चारु
तरैश्च अतिमनोहरैश्च सुखेन साचीकृता ईवत् वस्त्रीकृता सती तस्मै । उपजाति-
रूपम् ।

(ड) हेलामुदाहरति तद्दृशे इति । तथा तस्या भक्ति पठता वध्याः सर्वाङ्ग-
विभ्रमाः सञ्जलाः । संशयितमुखभावा भवति चिरं यथा सखीणामपीति
संज्ञितम् । अस्वार्थः । तस्याः वध्याः मदीदायाः बालायाः कृत्तिवि सङ्घसा
सकलाः समयाः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विलासाः तथा प्रहताः सञ्जाताः, यथा सखीणां
सङ्घपरीक्षामपि किमन्येषामित्यपिशब्दाः चिरं संशयितमुखभावां सन्दिग्धप्रेशवा
भवति ।

(ठ) शोभामाह रूपेति । लालित्यं सौन्दर्यं, “ललितं विदुः सुन्दरम्”
इत्यमरः ।

तत्र यौवनशोभा ।

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाख्यात् परं सोऽथ वयः प्रपेदे” ॥ (ण)

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः ।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः ॥ १३० ॥ (त)

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते । यथा ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि” ।

अथ दीप्तिः ।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३१ ॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम् ।

“तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्” ॥ (थ)

अथ माधुर्यम् ।

सर्वावस्थाविशेषे तु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३२ ॥

(ण) उदाहरति असम्भृतमिति । अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अनाहृतं मण्डनं भूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुरापागमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदनस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नमस्त्रं, बाख्यात् परं वयः यौवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप । उपजातिवृत्तम् ।

(त) कान्तिमाह सेवेति । सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता वर्जिता द्युतिः यस्याः तदाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः ।

(थ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्येति । तारुण्यस्य जीवनस्य विलासः स्फुरत् समधिकं यत् शोभण्यं तदेव सम्पत् तस्याः हासः हास्यं विकास इत्यर्थः धरितलस्य प्रविष्टाः आभरणानि अलङ्कारः, तथा युवान एव जनाः तेषां मनसः चित्तस्य वशीकरणम् । आर्यावृत्तम् ।

यथा ।

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रस्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्ततीनाम्” ॥ (द)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ (ध)

यथा ।

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” ॥ (न)

अथ औदार्यम् ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ (प)

(द) माधुर्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं सङ्गतमपि सरसिजं रस्यं मनीहरं, हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मः कलहः मलिनमपि लक्ष्मीं प्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी लम्बाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन वृक्षलपाऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनीहारिणी । हि तेषां हि मधुराणाम् आक्ततीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्वमेव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवृक्षम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्वमिति । निःसाध्वसत्वं निर्भोकत्वम् असङ्चितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढत्वमित्यर्थः ।

(न) सदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नायैः समाश्लिष्टाः समाश्लिष्टाः कान्तेनेति सर्वत्र योष्यम् । समाश्लेषैः समाश्लिष्टनैः चुम्बिताः चुम्बनैः दृष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्वन्ति अश्लीलीकुर्वन्ति इत्यर्थः । प्रत्यावक्तं इत्, “युष्मीयतुर्थंती येन पय्यावक्तं प्रकीर्तितम् ।

(प) औदार्यमाह औदार्यमिति । सर्वदा सर्वत्र च औदार्यं विनयः प्रगल्भता प्रिष्टाचार इति यावत् ।

“न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षिती अव्यथतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताया वधिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्य्युषणी लोचने” ॥ (फ)
अथ धैर्य्यम् ।

मुक्तात्मज्ञाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ॥१३५(ब)
यथा ।

“ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परिण विधास्यति ।
मम तु दयितः स्नाध्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जौवितम्” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति । सा कान्ता मे मम आगसि अपराधि स्फुटे व्यक्तोऽपि
परुषां कर्कशां गिरं वाचं न ब्रूते, भूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते न करोति, तथा
प्रवणतः कर्षाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्षभूषणमित्यर्थः क्षिती धरण्यां न क्षिपति,
तरं केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः । वधिः गवाक्षविवरेषु व्यापारिते
मनगृहे चालिते अक्षिणो यथा तादृश्याः सख्याः वक्त्रं वदनमभि अभिप्रय
त्यर्थः पर्य्युषणी अमुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयतीत्यर्थः । शार्ङ्गलावक्रीडितं
तम् ।

(ब) धैर्य्यमाह मुनेति । मुक्तात्मज्ञाघना यस्यां तादृशी अचञ्चला
प्रचक्षणा मनोवृत्तिः धैर्य्यम् ।

(भ) उदाहरति ज्वलतु इति । रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः
शं इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्निवत् किरणान् बिम्बारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः
इतु भक्षीकरोतु, मृत्योः परिण किंवा विधास्यति करिष्यति मृत्युपर्य्यन्तविधानमेव
सु अरमसौमेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च स्नाध्यः प्रशंसनीयः अभि-
प्रयत इत्यर्थः अन्वयमाननीय इत्यर्थः केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः
स्नाध्येत्यर्थे इति पालकैः विधायं व्याचक्षुः । जननी माता अमलान्वया विशुद्ध-
शीया, कुलं स्नानिकुलमित्यर्थः अमलिनं कलहरहितम्, अयं जनः अदमित्यर्थः

• अथ लीला ।

अङ्गैर्वैशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः ॥ १३६ ॥

यथा ।

“मृणालव्यालवलयो वेषीबन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥” (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसन्दर्भनादिना ॥ १३७ (य)

यथा ।

“अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताच्छाः ।

तद्भूरिसाच्चिकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि माग्मथमाविरासीत्” ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः अतः अस्मिन्नेव दीप्तस्य जीवनस्य च कृते पितृमातृभृजुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः । ‘हरिणीवत्’, नृसमरहला गैः शब्दवैशैरङ्कारिणी भवेति तद्वत्त्वात् ।

(म) लीलासुदाहरति मृणालिनि । पार्वती, मृणालमेव व्यालः पद्मगः बन्धं धरताः तादृशी, वेषीबन्धः केशपात्र एव कपर्दः मटाजूटः तच्छालिनी, अतएव लीलया हरस्य शयोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रचतु ।

(य) विलासमाह ज्ञानेति । इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्भनादिकर्मणां गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रश्रुतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषः वैचित्र्यस्तु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति ज्ञानेति । मालत्याः अर्धं दृष्टवती मातृवस्य सख्युः सखीसमीपेऽतएव नमिदम् । अत आत्मन् अन्तरं अन्तरे आगतत्वात्ः दीर्घ-

अथ विच्छित्तिः ।

श्लोकाऽप्याकल्प रचना

विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ १३८ ॥ (ल)

यथा ।

“स्रष्टान्धः स्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्वित्तीयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुषा न शून्यः ॥ (व)

अथ विष्ठीकः ।

विष्ठीकस्त्वतिगर्वेषा वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः १३९ (श)

नेत्रायाः मालत्याः किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थः वाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तधीकृतम् अथचनीयवैचित्र्यमित्यर्थः, उन्नसिताः प्रकटिताः विभ्रमाः विलासविशेषाः यत्र यादृशं, भूरयः बहवः सास्त्रिकानां सान्धस्वेदादीनां विकाराः यस्मिन् तदाभूतम्, अपासं निरसं धैर्यं यस्यात् तत् धैर्यविभ्रसकमित्यर्थः, विजयि विजयशीलं मान्दर्थं मदनसम्बन्धि आचार्यकम् आचार्यकर्म शिक्षाकार्यमित्यर्थः आविरासीत् प्रकटीकम् । वसन्तितलकं वृत्तम् ।

(ल) विच्छित्तिमाह लोकेति । अस्यापि कान्तिपोषकत् कान्तिपीषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्तिः ।

(व) उदाहरति स्रष्टेति । विलासिनीनां कान्तिनीनाम् अङ्गं स्रष्टे विनले अन्धसि स्रपनेन विधौतं विशेवतः कालितम्, श्रीष्ठः स्ताम्बूलानां युत्या रानेव विशदः निर्मलः तथा वासः बसन्तु प्रतनु स्रष्टं, तथा विविक्तं पूतं निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थः आकल्पः भूषणम् अस्तु भवतु नाधिकमिति भावः । यदि कुसुमेषुषा कान्ति न शून्यः न रक्षितः आकल्प इति भावः यत् किञ्चिदाभरणमस्तु किन्तु तत् मदनव्यसक्तं अविशुद्धमस्तीति भावः । प्रकृषिषीवत्तं, तत्राशाभि-संनजरया प्रकृषिषीवमिति तद्वचनत्वात् ।

(श) विष्ठीक इति । अतिगर्वेषु अङ्गदारातिशयेन दृष्टे प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादरः अवनः विष्ठीकः ।

यथा ।

“यासां सत्यपि सदगुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा-
याः प्राधान्यं वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतोऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते” ॥ (घ)

अथ किलकिञ्चितम् ।

स्मितशुष्करदित-

हसितवासक्रोधश्रमादीनाम् ।

साङ्ख्य्यं किलकिञ्चित-

मभीष्टतमसङ्गमाद्जाह्नवात् ॥ १४० ॥ (स)

यथा ।

“पाण्डुरोधमविरोधितवाङ्म

भर्त्सनाच्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोर-

ह्रीरि शुष्करदितश्च सुखेऽपि” ॥ (ङ)

(घ) उदाहरति यासानिति । सदगुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा-
केवला हीवानुवृत्तिः हीनयश्चम् । याः वरं प्राधान्यं अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्यो
सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः । अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये
यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणया प्रकृति-
यासां तथाविधाः ताः वामाः प्रतिपूजयन्तिन्यः नार्यः ते श्रव प्रसीदन्तु प्रसन्ना
भवन्तु । शूर्वाविज्ञोक्तिं इत्यम् ।

(स) किलकिञ्चितमाह च्छितेति । मभीष्टतमस्य सङ्गमाद् जाह्नवादि-
नाम् हर्षान् आनन्दान् क्लेशस्य सदुद्धारणस्य शुष्करदितस्य अक्षुब्धीदमस्य हसितस्य
वासस्य भवस्य क्रीडस्य ज्ञानस्य जलस्य चावाहस्य एवमन्यस्य साङ्ख्य्यं सङ्गस्य
किलकिञ्चितम् ।

(ङ) उदाहरति पाण्डुरीर्यमिति । करभोरः कामाङ्गुलेऽपि अनि-
रीचिता अविनष्टा वाग्धा वल तन् यदा तथा कामिनः काम्यस्य पाण्डुरीर्यं

अथ मोहावितम् ।

। ग्रावभाषिते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

। मोहावितमिति प्राहुः कर्षकण्डूयनादिकम् १४१ छ

यथा ।

“सुभग ! त्वत्कारणे कर्षकण्डूतिलासता ।

उल्लभवदनाम्बोजा भिनस्यङ्गानि साङ्गना” ॥ (क)

अथ कुट्टमितम् ।

। शस्तनाधरादीनां यद्दे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

। प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ (ख)

यथा ।

“पङ्गवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पयंकूजि सरुजेव तदुपस्थास्तारसोखवलयेन करिष” ॥ (ग)

अत्रात्रे अदितितस्य पाथेः शीथः अवरुथः तं, मधुरं अितं अदुहसितं नभे यासां तयाविधाः भक्त्याथ, तथा अारि मनीहरं अण्डवितस्य करीति । सागताअतं, सागता रनभगेगुरुथा अीत तल्लचथात् ।

(क) मोहावितमाह तदिति । तस्य वल्लभस्य भावः भाषितः चिन्तितः येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्षकण्डूयनादिकं मोहावितमिति प्राहुः ।

(ख) उदाहरति सुभनेति । हे सुभग ! सा अङ्गना कामिनी तव कथायाः आरम्भे सति कर्षकण्डूतिलासता कर्षकण्डूयनपरा तथा उल्लभं वदनमेव अम्बोजं प्र यस्ताः तयामृता सती अङ्गानि भिनति साङ्गभङ्गं करीतीत्यर्थः ।

(ख) कुट्टमितमाह केनेति । कौटिल्यनाधरादीनां यद्दे यद्दे हर्षे चान्येऽपि प्रयत्नयोदिति भावः सम्भ्रमान् यत् शिरःकरविधूननं शीर्षकसकम्पनं तत् कुट्टमितं प्राहुः ।

(ग) उदाहरति पङ्गवेति । अभीष्टे प्रिये पङ्गवेव वा उपमितिः उपमानं । न सान्धं साङ्ग्यं तस्य उपसर्गं तत् अथरविम्बं दष्टवति सति तदुपस्थाः कामिन्त्याः

अथ विभ्रमः ।

त्वरया हर्षरामादेर्दयितागमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३(घ)

यथा ।

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वद्विः कान्तमसमासविभूषया ।

भालेऽप्यनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः” ॥ (ङ)

अथ ललितम् ।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४(च)

यथा ।

“गुरुतरकलनपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्वरं जगाम” ॥ (छ)

तारलीलम् अतिचञ्चलं मुखरमित्यर्थः वलयं यथा तादृशेन करेण इत्येव सरजेव सपीडनेव पर्यङ्कजि परिकृजितम् । अधरदर्शनीयते प्रिये वलयालङ्कतेन पाणिना निषेधादिति भावः ।

(घ) विभ्रममात्रं त्वरयेति । दयितस्य प्रियस्य आगमनादिव हर्षरामादेः आनन्दानुरागादेः इतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परिधान-मित्यर्थः विभ्रमः मतः ।

(ङ) उदाहरति श्रुतेति । वद्विः शब्दाद्विभे कान्तमात्रानां दृष्टा असमास-विभूषया अत्रेवितालङ्कारयथा कथाचित् भाले ललाटे अञ्जनं दृशोः चक्षुषीः लाक्षा अलङ्काराणां, कपोले गच्छे तिलकः कृतश्च ।

(च) ललितमात्रं सुकुमारतयेति । सुकुमारतया सुकीमलतया अङ्गानां विन्यासः विभ्रमेव न्यासः विभ्रमः ललितं भवेत् ।

(छ) उदाहरति गुर्भिति । अथ अमन्तरं सीति पदमध्याह्वयम् । गुरु-तरः गम्भीरः कलः मधुराच्छुटः मूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः शक्तिम् तत् यथा तथा सञ्चलितं मनीहरं यथा तथा नर्तितं निःशितं वामं दक्षिणतरं पादपद्मं चरण-कमलं यथा तथा ली, तथा इतरम् अन्तरम् दक्षिणमित्यर्थः इतरम् अनुमतिस्वीकृतं निति चपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती इती मन्मथमन्वरं मन्मथजङ्गं यथा तथा अङ्गानां

अथ मद्ः ।

दो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५ (ज)

मया ।

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्त्रहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वेरी न चेन्नवति वेपथुरन्तरायः ॥ (अ)

अथ विकृतम् ।

ऋग्व्यक्तालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् १४६ (ख)

यथा ।

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।
पर्यन्तुषी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥” (ट)

(ज) महनाह मद् इति । सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः तज्जः
विकारः मद्ः ।

(अ) उदाहरति वेति । कामपि सौभाग्ययौवनेति प्रति खल्वसिद्धिः ।
कान्तस्य प्रियस्य स्त्रहस्त्रेण लिखिता मञ्जरी रत्ननामिनेन रत्नमैः, वनः कपोलतले
चकास्ति राजते इति ज्ञत्वा गर्वे मा उदह न गर्वे कुह इत्यर्थः चेत् यदि वेरी
वेपथुः वेपथुः कस्यः कान्तस्यैवमितः सखिबन्धावकिरीष इत्यर्थः अन्तरायः विद्वः
न भवति तदा अन्धा अथवापि नारी ईदृशीनां प्रियस्त्रहस्तलिखितसङ्गम्येदीनां
भाजनं पात्रं न खलु नेव भवति किम् ? अत्यन्तिसकं उच्यते ।

(ख) विकृतमह वक्तव्येति । ऋग्व्यक्ताले वचनामसरेऽपि व्रीडया अन्वया
अवचः अवचनं विकृतं मतम् ।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति । दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित्
न खल्वह, तु किम् तस्याः पर्यन्तुषी अनुपूर्वे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः ।
वाक्योपचयम् ।

अथ तपनम् ।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मारावेशोत्थचेष्टितम् ॥१४७ (ठ)

यथा मम ।

“श्लासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावह्वरीम् ।
किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि” ॥३
अथ मौग्धम् ।

अज्ञानाद्विष या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्धं तत् तत्त्ववेदिभिः १४८ (ड)

यथा ।

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

(ठ) तपनमाह तपनमिति । प्रियविच्छेदे कामविरहे सति स्मारावेशोत्थ-
चेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः तपनम् ।

(ड) उदाहरति श्लासानिति । नायकं प्रति द्रुमा सक्रियम् । इ
प्राणसमान ! सा तव काम्ना इति अप्याहार्यं, श्लासान् निःश्लासान् मुञ्चति
दृष्टति, भूतले चरण्यां विलुठति, तव मार्गं पन्थानम् आलीकते अवलीकवति,
दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहसौभाग्यनिर्वाहः भुजावह्वरी
वाङ्मतिजा विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां
वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति । श्लाङ्क-
विक्रीडितं वचनम् ।

(ड) मौग्धमाह अज्ञानाद्विषेति । प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य वा ज्ञातस्यापि वस्तु-
नज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः श्लेषः वा पृच्छा विज्ञाया तत् तत्त्ववेदिभिः
मौग्धं प्रोक्तम् ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ॥ (ण)

अथ विक्षेपः ।

मूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

हस्यास्थानमीषञ्च विक्षेपो दयितान्तिके ॥ १४६ (त)

यथा ।

“धम्मिज्जमर्द्धमुक्तां कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्ददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी” ॥ (अ)

अथ कुतूहलम् ।

म्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कुतूहलम् १५० (द)

यथा ।

“प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलीलागतिरागवाचादलीलावाहाः पदवीं ततान” ॥ (ध)

(ण) उदाहरति की इति । हे नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं मुक्ताफलं येषां फलं ते दुग्धाः के ? क्व वा यामे सन्ति ? केन वा प्ररोषिताः ?

(त) विक्षेपमाह मूषाणामिति । दयितस्य मित्रस्य चान्तिके समीपे मूषाणाम् अलङ्कृतानाम् अर्द्धरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समलात् अवेक्षणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विक्षेपः ।

(अ) उदाहरति धम्मिज्जामिति । तन्वी कृमाङ्गी धम्मिज्जं बहकीर्णं, “धम्मिजाः संघताः क्वाः” इत्यमरः । अर्द्धमुक्तां, शकलं खण्डं तिलकं कलयति करोति, किञ्चित् रङ्गस्य ददति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते ।

(द) कुतूहलमाह रम्बेति । रम्बं समीपं वस्तु तस्य समालोके सम्बन्धं दर्शने लीलता सटञ्चता चोत्सुक्यामिति यावत् कुतूहलं स्यात् ।

(ध) उदाहरति प्रसाधिकैति । काचित् पुरसुन्दरी प्रसाधिकया अलङ्कारिण्या बन्धितं यद्गीतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टा लज्जा लीलागतिः विहासमन्दनमनं यथा वाङ्मयी सती आनवाचात् अलङ्काराणां पदवीं पदपङ्क्तिम् आसदात्त विहारयामास । उपजातिरूपम् ।

अथ हसितम् ।

हसितम् वृथाहासो यौवनोद्देशकः ॥१५१॥ (न)

यथा ।

“अकक्षादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनवाणोऽस्यां स्वाराण्यमधितिष्ठति” ॥ (प)

अथ चकितम् ।

क्षुतोऽपि दयितस्याप्ये चकितं भयसम्भ्रमः ॥१५२॥ (फ)

यथा ।

“अस्त्रन्ती अस्त्रफरीविघटितो-
र्वाभोरतिशयमकम्प विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतो-
र्त्सिन्धुभिः किमु सति कारणे तदस्यः” ॥ (क)

(न) हसितमत्र हसितमिति । यौवनोद्देशकः यौवनप्रकाशकः इत्यादि
शेषः आसः हसितम् ।

(प) उदाहरति अकक्षादिति । इयं तन्वङ्गी जहासी अकक्षात् विना हेतु
मित्यर्थः अतः पुनः जहास हसितवती नूनं मन्वे इत्यर्थः, प्रसूनवाणः पुष्पप्रः कान
अस्यां अकक्षायां स्वाराण्यं समैराण्यम् अधितिष्ठति ।

(क) अस्त्रन्तीनाह क्षुत इति । दयितस्य प्रियस्य अत्र क्षुतोऽपि अस्यादि
कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयैव व्यवता चकितम् ।

(न) उदाहरति वसन्तीति । अस्त्रान्तिपत्राभिः अस्त्रीभिः प्रीतीभिः, “प्रीती
तु अस्त्री इयोः” इत्यमरः । विघटितो ऊच्यते यस्याः सा अतएव अस्त्रान्तीनां नाशं गच्छती
नामीरः विघ्नस्य विनाशस्य अन्वयविशेषस्य वा अतिशयम् अत्राह प्राप्तवती, अर्था
अन्वयै, तदर्थः पुनर्यः हेतोः कारणात् विनापि क्षीयानिः प्रसभं सदृशा क्षुभ्यन्ति
क्षीभं गच्छन्ति कारणे सति विद्यमाने किमु वक्ष्यन्मिति शेषः । प्रहृषिषीहणम् ।

अथ केलिः ।

विहारे सह कान्तेन क्रीडितं केलिरुच्यते ॥१५३(भं)

यथा ।

“व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-

रपारयन्तं किल पुष्यजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी” ॥ (म)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेऽङ्गितानि ।

दृष्टा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ।

बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ।

अन्यैः प्रवर्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षौ प्रिये बालानुरागिणी १५४(य)

(म) केलिमाह विहारे इति । विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीडितं केलिः उच्यते ।

(म) अदाहरति व्यपोहितुमिति । काचित् उन्नतपीवरस्तनी कान्ता उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती मुखानिलैः उदनमरुद्भिः लोचनतः स्वपुष्यः पुष्यजं रजः कुतश्चित् सखप्रमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं काञ्चं पयो-धरेण स्तनेन उरसि वचसि जघान भाषतवती ।

(य) दृष्टेति । बाला कन्या वा मुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्टा प्रियेण अवशीकृता व्रीडां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्मेति शेषः, न पश्यति नावशीकते, प्रच्छन्नं निभतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति । बहुधा पुनः पृच्छ्यमानापि प्रियेवति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्द-मन्द-

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेकृतानि ।
 चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।
 विलीचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कता ॥
 कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।
 बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥
 आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।
 विश्वसित्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥
 सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।
 सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥
 स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम् ॥

प्रियं प्रायेण भावते वदति, तथा सावधाना अवहित्ता अन्धेः प्रवर्तितां प्रसृतां
 तस्य प्रियस्य कथां वार्ताम् अन्यत्र दत्ताच्चौ चर्पितमयना सती शश्वत् सततं
 शृणोति ।

(१) चिरायैति । प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं बहु मन्यते
 अनलङ्कता अभूविता सती अस्य प्रियस्य विलीचनपथं दृष्टिपथं न गच्छति ।
 कापि कामिनौ कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः बन्धनं
 स एव व्यपदेशः क्लृप्तं तद्यात् तन्नाशित्यर्थः, धर्षणे पञ्चमी । बाहुमूलं स्तनौ
 नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत् । वागाद्यैः मित्रवचनप्रयीनादिभिः प्रियस्य परि-
 चारकान् ध्वजान् आच्छादयति वशीकरोति । अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुदृष्टं
 बहुमानं करोति च । सखीमध्ये सुकाम् प्रियस्तेति प्रियः कूने, स्वधनं निजं
 धनं प्रददाति च प्रियायैति श्रेयः । सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति,
 अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति । प्रिये दूरतः दूरान्
 पश्यति इति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमास्त्रिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
 अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 प्रागच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
 दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
 विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्तेति शेषः परिजनं अरविश्रियं सकामावेशम् आभाषते कथयति । यत्-
 किञ्चित् चतिसामान्यमित्यर्थः अपि अङ्गुष्ठाकारकनपीत्यर्थः संवीक्ष्य इहा मुधा
 निरीक्षकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्ष-
 संयमौ केशमोक्षसंयमौ करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालम् आस्त्रिष्य
 बालिष्ठ चुम्बति, तथा वयस्यायाः सस्याः भाले सकाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्,
 अङ्गुष्ठाग्रेण इहपादाङ्गुष्ठयोगेण लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अथकीक्षयति,
 स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते च । वन नायकः प्रियः
 दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्य्यव्याजेन कर्मण्येन
 यस्य कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि वस्तु अङ्गे हृत्वा बहु
 मन्यते, तस्य प्रियस्य बीजे सहपासे, निम्नं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूत्रं त्रिगुणमनुरक्ता नितम्बिनौ ।

एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥

मध्यत्रौडानि मध्यायाः संसमानत्रपाणि तु ।

अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५ (र)

दिङ्मात्रं (ल) यथा मम ।

“अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त ! दृष्टापि ।

सरसनखक्षतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

तथा ।

लेख्यप्रस्थापनैः त्रिगुणैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।

दूतौसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥१५६॥ (श)

विद्योने प्रियसीति शेषः मालिना कृशा च भवतीत्यर्थः । तच्छीलं तस्य कानन
चारवं प्रियञ्च बहु मन्यते । अल्पमूल्यानि प्रायंयते याचते, सुप्ता सती न
परिवर्तते प्रियं विमुखीकृत्य पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अल्प सम्मुखीना
सम्मुखवर्तिनी सती सात्त्विकान् विकारान् क्षमस्नेदादीन् अधिगच्छति च
प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती त्रिगुणं सूत्रं सत्यमधुं
भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवीदायाः चेष्टितानि कार्याणि, अधिका
लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानि शेषः, मध्या
त्रौडा लज्जा बाधु तादृशानि अल्पलज्जानोत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः
प्रगल्भायाः प्रौढायाः तथा वारयोषितः साधारणा इत्यर्थः चेष्टितानि, संसमान
त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(र) दिङ्मात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त इषं इयं कामिनी दृष्टापि मयीति शेषः अन्तिकगत
समीपवर्तिनमपि माम् अगच्छीकृत्यतीव, तथा सरसेन चार्द्रं च नखक्षतेन मण्डितं
भुजामूलं बाधुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लेख्येति । लेख्यस्य प्रथमव्यञ्जनपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः लिख्यैः

दूत्वम् ।

दूत्वः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी । ।

बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा

॥१५७॥ (ङ)

कारुः रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री ।
आदिशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी
यथा—

“श्वासान् मुञ्चतीत्यादि” । स्वयंदूती यथा मम ।

“पन्थिन्न ! पिशासिभो विश्व लक्ष्मीश्रिसि जासि ता किमस्यत्तो ।
य मयं बि वारभो इध अत्यि चरे घणरसं पिश्रंताणं” ॥ (स)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्वो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तञ्चता स्मृतिः ।

सखीः शिल्पिनीः कव्यशिल्पिनीः सद्भावितेः तथा दूतीसम्बन्धेः नायिकाः कव्यशिल्पिनीः
भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इत्यते ।

(ङ) दूत्व इति । सखी सङ्घरी, नटी नर्तकी, दासी कन्दरी, धात्रेयी
शालीक्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, बाला अप्रीटा कन्या, प्रव्रजिता सत्या-
शिनी, अन्वत् अष्टम् एताः दूत्वः भवन्तीति शेषः ।

(स) पन्थिन्न इति । पान्थ ! पिशासित इव सख्यसि वासि तत् किम-
स्यत् । न जनानपि वारक इहासि घनरसं विवताम् । इति संस्कृतम् ।
इ एताः ! पन्थिन्न ! पिशासितः दुष्चारः इव सख्यसि इहासि, इत् तस्मात्
दूतिं कथम् अन्वत् यासि गच्छसि, इह पन्थिन्नम् इहासि घनरसं विवपथः जन-
निवर्धः शङ्कररत्नमिति ध्वनिः विवता जनानां नवाक् अन्वत् इव वारकः
निवेदा सति ।

(ङ) इति । कथाः कथनीयतादिनाः कौशलं इत्यता उक्ताः

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथोचित्यादुत्तमाधममध्यमाः ॥१५८(इ)

एता दूतः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥१५९(ख)

यथा रामस्य रावणः । अथोद्दीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥१६०(क)

आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥१६१॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरभङ्गरादयः । तत्र
चन्द्रो यथा मम ।

“करमुदयमङ्गीघरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

स्थेयान् यत्र; भक्तिः प्रभावपुराणः, चित्तग्रहा मनोविज्ञानं, कृतिः कर्तव्या-
कारणं, माधुर्यं मनोहरत्वं नर्मविज्ञानं परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता मधुर-
भाषितमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य इत्याद्य गुणाः ।

(इ) धीरोद्धत इति । धीरोद्धत सायापर इति पूर्वोक्तः पापकारी पापाश्रयः
व्यसनी ममसाद्यष्टादशदोषाविष्टः । यद्गुणं ममसाद्यो दिवास्त्रः परीवादः खिन्वा
नदः । तौल्येनिकं उवाचया च कामजो दशको गणः । पैद्यस्य साहसं द्रीढ
ईर्ष्यांस्वायेंद्रुयसम् । वाग्मिज्जस्य पादस्यं क्रीडन्तीऽपि नवीऽएकः । कामजो
प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु मङ्गीपतिः । विरुज्यतेऽयंभनीयां क्रीडन्तीव्यात्मनेव तु इति
मनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्दीपयेति । दे रसम् उद्दीपयन्ति उद्दिक्त्तं कुर्वन्ति ते उद्दीपनविभावाः ।
अथम् स्पष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं सुधांशुः चन्द्रः मणिसं तमसां तिमिराणां पटलमेष

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते ।

अथानुभावाः ।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वै-

र्वह्निर्भावं प्रकाशयन् ।

लोके यः काव्यरूपः सो-

ऽनुभावः काव्यनाय्ययोः ॥१६२॥ (ग)

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वह्निः प्रकाशयन्
कार्यमित्युच्यते स काव्यनाय्ययोः पुनः अनुभावः । कः पुनः
असौ इत्याह ।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि १६३

अत्र कं वसनं वष्पात्, तादृशे उदयनङ्गीधर एव सनः तस्य अये उपरीत्यर्थः
करं किरणं इत्यत्र निवेश्य अपयित्वा अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाथा इति
अग्निः विकसितं कुमुदमेव ईष्यं नवनं वक्ष्यतादृशं मुखम् अयं वदनश्च
विचुम्बति । पुष्पितायाङ्गत्वं अयुजि न सुवरेफती वकारो युजि तु नगौ जरगाश्च
पुष्पितायेति तद्वचनान् ।

(ग) उद्बुद्धमिति । स्वैः स्वैः भिन्नेः भिन्नेः कारणैः उद्बुद्धम् उक्तापि
भावं वह्निः प्रकाशयन् लोके लोकादप्यवस्थायां सः काव्यरूपः सः काव्यनाय्ययोः
अनुभावः ।

तद्रूपा अनुभावरूपः । तत्र च यो यस्य रसस्य च
भावः स तत्स्वरूपवर्षने वक्ष्यते । तत्र सात्त्विकाः ।
विकाराः सत्त्वसम्भूताः ✓
सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ॥१६४॥ (घ)

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आत्म
धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥१६५॥

गोवन्दीवर्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह ।

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः

स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ख्यमश्रुप्रलय-

द्व्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥१६६॥

तत्र ।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघाती भयहर्षामयादिभिः ।

(घ) विकारा इति । सत्त्वं रजसमोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात्
सम्भूताः समुत्पन्नाः विकाराः प्रकृतेरव्यचालरूपा धर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः परि-
कीर्तिताः उक्ताः ।

(ङ) स्वात्मविश्रामिति । सत्त्वं स्वात्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः स्वात्म-
विश्रामः रस इत्यर्थः तत्र प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आनन्दः ज्ञानः
धर्मः गुणः ।

(च) सत्त्विति । सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः
अनुभावात् निम्नाः इत्यनवीत्यर्थः गोवन्दीवर्दन्यायेन यदा कालानदीत्युक्ते गोवन्दीवर्द-
न्यायेनात् तद्वानयने निम्नोर्ध्वे गोवन्दीवर्दसदृशं सत्त्वं अनुभावप्रधानमेति सात्त्वि-
कानां विशेषणं बहवमिति भावः ।

पुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्चर्मादिभिः ॥
 गङ्गुतभवादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ।
 इंसमदपीडाद्यैर्वैस्त्र्यं गद्गदं विदुः ॥
 गदेषश्चर्मादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
 षादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
 श्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
 तयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः १६७(क)

यथा मम ।

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने

उदञ्चद्रीमाञ्चं व्रजति जडतामङ्गमखिलम् ।

(क) सभादीन् व्याकरोति सभ इति । भयं हर्षेण आनन्दः व्याधिः
 व्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीघातः निचलीभाव इत्यर्थः । रतिः सुरतक्रिया
 गर्भो निदाघः अमः शरीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः अपुषः शरीरात्
 लोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः । हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्या-
 दिभ्यः कारणैश्चः रोमेषां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः । मदः सुरासिवनं सप्यदः
 इत्यक् आनन्दः पीडा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्यष्टभावसं
 वैस्त्र्यं स्वरभङ्गं विदुः । रागः अनुरागः द्वेषः अमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः कारणैश्चः
 गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः विषयता मदः मद्यपानजो विकारः रोषः
 क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वम् अन्यवर्णप्रतिः विवर्णता । क्रोधः क्षीपः
 दुःखं मनसः क्षीमः प्रहर्षः प्रकृतानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि अक्षम् आयुः ।
 सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शरीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः चपलनः
 प्रलयः ।

(क) तन्निद्रा । नायकस्य नायिकास्यव्रजनतस्य चास्त्रिकभावस्य वचन-
 निद्रम् । अस्याः कान्नायाः तद्व्यञ्जनात् शरीरव्यञ्जनात् हेतुः नयने जेने वर-
 मुकुलिते हर्षम् मुकुलभाव प्रापुत इत्यर्थः । आच्छलं चमयम् अक्षम् उदञ्चलः
 उदञ्चलः रोमाञ्चाः यजान् तद्यमितं सत्, जडतां व्रजति मच्छति । क्षीवी

कपोलौ घर्माद्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति भ्रष्टिति ब्रह्म परमम् ॥ (ज)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन

चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-

स्वयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ (झ)

स्थिरतया वर्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

क ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्रामोहौ विबोधः

स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावह्नित्याः ।

औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिभ्रतिसहिता

व्याधिसन्तासलज्जा-

गण्डदेशी घर्माद्रौ स्वेदात्तौ भवतः । किं बहुना उपरताः अशेषाः समयाः
विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः भ्रष्टिति सदृसा सान्द्रानन्दं घनानन्द-
रूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं स्पृशति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत्र ममेति
अध्याहार्यम् । अस्मिन्निष्ठीवर्णं, रसेन्द्रैस्त्वक्त्रा यमनसमसागः अस्मिन्निष्ठीविति
तद्वक्षणात् ।

(झ) विशेषादिति । विशेषात् उक्तकर्मभावात् आभिमुख्येन आनु-
मुख्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नाः कदाचित् उद्विक्ताः
निर्मग्नाः कदाचित् तिरीक्षिताः ये घर्माः ते व्यभिचारिणः तद्भिदाः तेषां भेदाः
त्रयस्त्रिंशत् ।

हृषीसूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥१६६॥

तत्र निर्वेदः ।

तत्त्वज्ञानापदीष्यादिनिर्वेदः स्वावमानना । (ज)

दन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैषर्ष्यीच्छ्वसितादिक्लृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा ।

“सृत्कुम्भवालुकारम्भ्रपिधानरचनार्थिना ।

दक्षिणावर्त्तशङ्कोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया” ॥ (ठ)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पौडिताङ्गता ।

उत्यातजे सस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजषिद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः सन्भ्रकम्पादिः पांश्वाद्याकुलताऽनिलात् ॥

(ज) निर्वेदमाह तस्मैति । तत्त्वज्ञानात् देहविषयादौ अनुपादेयत्वज्ञानात् न तु जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानात् । तथा सति भीच एव न तु आत्मनोऽवमाननम् । चापदः ईर्ष्यादिश्च कारणात् स्वस्मिन् अवमानना अवज्ञानं निर्वेदः । अत्र आदिपद-
इयेन यथात्मनं पुराणश्रवणादीनां स्वस्य च दुष्प्रधीज्ञावनादीनां परिपद्यः ।

(ठ) उदाहरति महिति । सृत्कुम्भस्य सत्तिकाकलसस्य वालुकारम्भ्रं तस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अर्थं दक्षिणावर्त्तशङ्कः चूर्णीकृतः
वृषासंसारसुखार्थिना परमाशंसाधनसमयेतया अनुपादेयः अर्थं देहः अरया
जर्जरौकृत इति भावः । वैराग्यवतः दक्षिणावर्त्तशङ्कचूर्णमनुकृतमतः उपमाकल्पने-
नाऽयं निदर्शनात्कारः । रावणशक्त्या वा भीहसुपगते लक्ष्मणे श्रीरामचन्द्रक्षीकृ-
रियम् । तद्वं लक्ष्मण एव दक्षिणावर्त्तशङ्कः, चूर्णीकृतः विनाशितः चूर्णाक्षद्रव्य-
विशेषीकृतश्च, रावणवधादिरेव सृत्कुम्भवालुकारम्भ्रपिधानम् । रूपशीपपादकः
अतिशयोक्त्युदाहारीऽयम् । पक्षेऽस्मिन् आपदुत्यं स्वावमाननं वीक्ष्यम् ।

दृष्टावर्षाः शुचोऽनिष्टाज्-

ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १०१ ॥ (ठ)

तत्र शत्रुजी यथा ।

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेष्ट्य भरतायजी यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदयतारकाम्” ॥ (ड)

एवमन्यत् जज्ञम् । अथ दैन्यम् ।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिह्यत् १०२(ठ)

यथा ।

“दृष्टोऽन्धः पतिरेषः मञ्जुकगतः स्थूणावशेषं गृह्यं

कालोऽभ्यर्षजलागमः कुशलिनी वस्त्रस्य वार्त्तापि नो ।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति । सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्द्धे इष्टि जाते पौष्टिताङ्गता सकुचित्वाङ्गत्वं भवति । उत्यातजे उत्यातात् जाते सति अङ्गे शरीरे सङ्गता अर्थिष्यं भवति । अग्निजे सति धूमादिभिः आकुलता भवति । राजविद्रवणादेः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः शस्त्रनामादियोजनं संयामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति । मजार्दः आवेगे सतीति भावः सम्भ्रमन्त्यादिर्जायते इति शेषः । अनिष्टान् वायीरावेने सति पांशुभिः आकुलता भवति । दृष्टान् आवेने सति दृष्टाः, अनिष्टान् अहितान् आवेने जाते शुचः शीकाः भवन्ति । अन्ये आवेगाः यथायथं श्रेयाः वेदितव्याः ।

(ड) दिस्त्राममुदाहरति अर्घ्यमिति । सः भागीवः अर्घ्यं अर्घ्यं गृह्णातीति शेषः इति वादिनं नृपं दक्षरथम् अनवेष्ट्य अगणयित्वायर्थः यतः यस्मिन् प्रदेशे भरतायजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे अनेषु कोप एव दहनः अग्निः तस्य अर्चिषं त्रिस्तास्ररूपाम् उदयतारकां तीक्ष्णतारां दृश्यं अक्षुषं सन्दधे संहितवान् । उपजातिह्यत् ।

(ठ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति । दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः कृतिभिः मलिनतादिह्यत् अनौजस्यम् अजीवः बलं तेजी वा तच्छून्यत्वं दैन्यम् ।

(अ) उदाहरति इह इति । एषः इहः अन्धः पतिः मञ्जुकगतः पर्यङ्कवावी शय्यास्य इत्यर्थः, गृह्यं स्थूणाः सम्भ्रमदादि एव अशेषाः वस्त्र

यत्राक्षच्चित्तैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजबधूं श्वश्रूच्चिरं रोदिति” ॥ (ण)

अथ श्रमः ।

मदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३(त)

यथा ।

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषसृष्टी
गत्वा जवाच्चिचतुराणि पदानि सौता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसङ्गद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्” ॥ (थ)

अथ मदः ।

स्मोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते मद्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥(द)

।दृशं, कानः समयः अभ्यर्षजलागमः सन्निरहितवृष्टिः वसस्य विदशगतस्य पुवस्ये-
श्र्यः कुशलिनी कल्याणी वार्तापि नी प्राप्तेति श्र्यः, यत्रात् सच्चित्तैलविन्दुघटिका
रया इति हेतीः पर्याकुला श्वश्रूः गर्भभरालसां पूणंगर्भांनिति यावत् निजबधूं
दृष्ट्वा चिरं रोदिति । शादूँलविश्रौडितं वृत्तम् ।

(त) श्रममाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताश्रयमादिभिः श्वासस्य
नद्राट्येय कारकः खेदः अवसादः श्रमः ।

(थ) उदाहृति सद्य इति । शिरीषसृष्टी शिरीषकुसुमसुकुमारा सौता
रीपरिसरे अयोध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा
।यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असङ्गत् पुनः पुनः ब्रुवाणा सती रामा-
श्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणं कृतवती । सौतया सह
।।मस्य वनगमनारम्भवर्षान्मिदम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) मदमाह सम्भेद इति । मद्यस्य उपयोगः, पानं तस्मात् जातः
।मोहानन्दधीः सम्भेदः सम्भेलनं मदः । अमुना मदेन उत्तमः साधुशीवी जनः

यथा ।

“प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्य रचनारमणीयः
गूढसूचितरहस्यसङ्घासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः” ॥ ध ॥

अप्रतिपत्तिर्जडता स्याद्विष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र १७५(

यथा मम कुवलययाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये ।

शबरिभ्र तं जुभ्रजुभ्रलं असोस्रणिहृदसजलमंथरदिष्टम् ।

आलेख्यभाषिदं विश्व खणमेतं तस्य त्थिभ्रं मुक्तसङ्गं” ॥ (प)

अथ उग्रता ।

शौर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र खेदः शिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७६ ॥ (फ)

शेते । मध्यः मध्यविधौ लोकाः इति गायति च । अधमप्रकृतिः नौचस्त्रभावां
जनः परधं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

(ध) उदाहरति प्रातिभमिति । त्रिसरकेण त्रिवारमधुपानेन प्रातिभं
प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः
गूढेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सङ्घासः हासपूर्णः परिहासः
प्रवृत्ते । उपजातिवृत्तम् ।

(न) जडतामाह अप्रतिपत्तिरिति । इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शनश्रुतिभिः
अप्रतिपत्तिः कर्त्तव्यविमूढता जडता स्यात्, अत्र जडतायाम् अनिमिषेण निर्नि-
मेषेण नयनेन निरीक्षणां तूष्णीम्भावः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः ।

(प) उदाहरति शबरिभ्र इति । कैबर्ल तद् युवयुगलमन्वीड्यनिहितसजल-
मन्थरदृष्टि । आलेख्यापितमिव चणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति संस्कृतम् ।
तत् युवयुगलम् अन्वीड्यन्निम् निहिता अपिता सजला अशुपूर्णा मन्यरा जडा दृष्टिः
येन तादृशम् अतएव आलेख्यापितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्गरहितं सत् तत्र चणमात्रं
संस्थितम् ।

(फ) उग्रतामाह शौर्येति । शौर्यं नलशालिलम् अपराधः अन्यकृतानिभवं

यथा ।

“प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

ललितशिरौषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः ।

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैव भुजः ॥ (ब)

अथ मोहः ।

मोहो विचिन्तता भौतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

घूर्णानागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १७७ ॥ (भ)

यथा ।

“तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृव्यसना मङ्गलं कृतोपकारैव रतिर्बभूव” ॥ (म)

एवमादिभ्यः भवतीति तथीकं चखलं प्रचखल तौष्णलमित्यर्थः उयता स्यात्, तत्र उयतायां खेदः शिरःकम्पः सर्जना ताडनादयश्च भवन्ति ।

(ब) उदाहरति प्रणयौति । प्रणयिनौ या सखी सहचरी तस्याः सखीलः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन चावेशेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितैः सुन्दरैः शिरौषपुष्पैः यानि हननानि प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्यति क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः चालयतः तव शिरसि एष अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु । नर्दटकं वृत्तं, यदि भवती नञौ भ्रमजलाः गुरुनर्दटकमिति तल्लक्षणात् ।

(भ) मोहमाह मोह इति । भौतिः भयं, दुःखावेगः दुःखापातः । तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं, भ्रमणम्, अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचिन्तता विचेतनत्वं मोहः ।

(म) उदाहरति तीव्रैति । रतिः कामपत्नी तीव्रः तीव्रः दुःसह इति यावत् यः अभिषङ्गः पराभवः, “अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः । तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता निरुन्धता मोहेन अज्ञातं भर्तुः व्यसनं विधीमः यथा तदाभूता सती मुङ्गलं कृतोपकारा प्राप्तोपकारा बभूव । उपजाति वृत्तम् ।

अथ विबोधः ।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः ।

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥१७८॥(य)

यथा ।

“चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणाम्

अशियिलभुजचक्राङ्गे षभेदं तरुण्यः” ॥ (र)

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥१७९॥(ल)

यथा ।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाङ्गे षहेतो-

र्लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयैश्चश्रुलेयाः पतन्ति ॥ (व)

(य) विबोधमाह निद्रां । निद्रायाः अपगमः नाशः । तस्य हेतुभ्यः जृम्भाङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तद्योक्तः चेतनायाः आगमः उपस्थितिः विबोधः ।

(र) उदाहरति चिरं । प्रभातवर्णनमिदम् । तरुण्यः युवत्यः चिररतिः बहुचणकृतः सुरतप्रसङ्गः तथा यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतो प्राप्तं निद्रासुखं येः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पतिप्रबोधात् प्राप्त् इत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्राभङ्गमथादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशियिलः गाढः यः भुजचक्रेण परस्परभुजबलयेन आङ्गेषः तस्य भेदं विद्मो षं विद्मं सनं न कुर्वन्ते । मालिनीवृत्तम् ।

(ल) स्वप्नाह स्वप्न इति । निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः स्वप्नः, तत्र कोपः, आवेगः, भयं, ग्लानिः, सुखं, दुःखञ्च भवति ।

(व) उदाहरति मामिति । मया कथमपि अतिजङ्घेण स्वप्नश्चायास्ते

अथ अपस्मारः ।

तःचेपस्त्वपस्मारो यद्वाद्यावेशनादिजः । ✓

मातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ (श)

यथा ।

आग्निष्टभूमिं रसितारमृच्चैर्ललङ्काकारहृत्तरङ्गम् ।

नायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशङ्के ॥ (ष)

अथ गर्वः ।

ग्री मद्ः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।

वज्रासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥(स)

यथा ।

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

। निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गार्थम् आकाशप्रच्छिन्नभुजं मां पश्यन्तीनां स्थनी-
पतानां वनदेवतानां मुक्तावत् स्थूलाः अयुविन्दवः तरुकिशनीयेषु वृक्षः
पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि रुद-
तीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ।

(श) अपस्मारमाह मन इति । यद्वादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणादिना
नितः मनसः चित्तस्य चेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः प्रकृष्टः
दिः फेनलालादीनामुद्गमय भवति ।

(ष) उदाहरति आग्निष्टेति । असी कृष्णः, आग्निष्टा आलिङ्गिता भूमि-
नि तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः । उच्चैः रसितारं मन्दं कुर्वन्, ललन्तः
आस्कीटयन्तः भुजाकाराः इत्यसदृशाः इहन्तः मङ्गान्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं,
तिनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अपस्मार-
ीगयन्तम् आशङ्के तर्कितवान् ।

(स) गर्वमाह गर्व इति । प्रभावेण त्रिधा विद्यया तथा सत्कुलतादि-
भय जातः मद्ः अङ्कारः गर्वः, तत्र अबशा लीकान् प्रति हेयत्वबुद्धिः सविलासं
वभङ्गि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं तथा अविनयादिः आग्निष्टव्यवहारादिर्भवति ।

यदा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?” ॥ (ङ)

अथ मरणम् ।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ (ञ)

यथा ।

“राममन्मथ शरेण ताडिता दुःसङ्गेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्दुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेऽप्रवसतिं जगाम सा” ॥ (का)

अथ आलस्यम् ।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यै-

जाडं जृम्भामितादिकृत् ॥ १८३ ॥ (ख)

यथा ।

“न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते मखीम् ।

जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” ॥ (ग)

(ङ) छदाहरति हलायुध इति । अन्त्यास्य चक्तिरियम् । यावदहं छदायुध
अस्त्रधारो भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुधैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्वेष
मस्त्रधारणमिति भावः । मम अस्त्रेण यत् कार्यं न सिद्धं न निष्पन्नं तत् काः
केन साध्यताम् ? वदति शेषः ।

(ञ) मरणमाह शराद्यैरिति । शराद्यैः अस्त्रप्रचाराद्यैः जीवस्य जीवनर
त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति ।

(क) छदाहरति रामेति । निशाचरी ताडिता दुःसङ्गेन सीदुमशक्येन, राम
एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताडिता आहता अतएव गन्धवत
दुधिरैश्च चन्दनेनैव छदिता सिका सती जीवितेऽप्रवसति यमस्य कान्तस्य च वसति
आलस्यं जगाम । यथा कामशरणां कामिनी चन्दनलिप्ताङ्गी सती कान्तगा
व्रजति तदिति ध्वनिः । इन्द्रवज्राहणम् ।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति । श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य कार्य
असनाच्चमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति ।

अथ अमर्षः ।

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिविष्टता ।

वरागशिरःकम्पभ्रू भङ्गोत्तर्जनादिकृतम् ॥१८४॥ (घ)

यथा ।

“प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां चो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्” ॥ (ङ)

अथ निद्रा ।

तःसम्भौलनं निद्रा श्रमकाममदादिजम् ।

स्नात्तिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् १८५ (च)

(ग) उदाहरति चेति । बाला कामिनी गर्भभरेण बलवत् मयूरा सती अङ्गं वा पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नालङ्करोति तथा सखीं न आभाषते नालपति, बलम् आसीना उपविष्टा सती मुहुः पुनः पुनः जृम्भते बालस्यं त्यजतीत्यर्थः ।

(घ) अमर्षमाह निन्दति । निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अवमानः अवज्ञा यादिहेतोः अभिविष्टता वैरानघातनाभिवेशः अमर्षः, तत्र वैवरागः चक्षुषी हत्वं, शिरकम्पः, भ्रू भङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां वः युष्माकं व्यतिक्रमात् ।ङ्गाभङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनात्कूलं कामं चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाव्यति-मर्जं पाप नञ्छेदिति भावः, तु ःकन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न यिष्यामि । भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं मम निषिध्यते अङ्गन्तु भवतां तदाक्य-पयित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अथुना तु शस्त्रग्रहणेन अङ्गन् घात-प्यामीति परम्वरामोक्तिः ।

(च) निद्रामाह चेति इति । श्रमण क्लमिन क्लान्धा मदादिना च जनितं चेतसः ।पक्ष सम्भौलनं मुकुलीभाव इत्यर्थः निद्रा, तत्र जृम्भा, अचिमीलनम्, उच्छ्वासः, श मावभङ्गादिश्च भवति ।

यथा ।

“सार्थकानर्थकपदं भ्रुवती मन्यराक्षरम् ।

निद्रार्थमीलिताञ्चो सा लिखितेवास्ति मे हृदि” ॥ (क)

अथ अबह्नित्या ।

भयगौरवलज्जादे-

हर्षाद्याकारगुप्तिरवह्नित्या ।

व्यापारान्तरसक्त्य-

न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१८६॥ (ज)

यथा ।

“एवं वादिनि देवर्षी पाश्र्वे पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपद्माणि गणयामास पार्वती ॥” (झ)

अथ श्रौत्सुक्यम् ।

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(क) उदाहरति सार्थेति । सखायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः । मत्कान्ता निद्रया अर्थमीलिते अस्मिन् यस्याः तथाभूता अतएव सार्थका अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्यराक्षि अक्षराक्षि यदि तन् यथा तथा भ्रुवती मे मन हृदि लिखितेव अत्रितेव अस्ति ।

(ज) अबह्नित्यानाह भवेति । भयान्, गौरवात्, लज्जादेशे हेतुः हर्षादीनां आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अबह्नित्या, तत्र व्यापारान्तरे क्लार्थान्तरे सक्तिः आसा अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षी नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमारे पाश्र्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपद्माणि श्रौत्सुक्यं गणयामास ।

(ञ) श्रौत्सुक्याह इष्टेति । इष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतुः

वत्ततापत्वरालेददीर्घनिःप्रवसित्वादिकृत् १८७ (अ)

यथा ।

“यः क्रीडारहः स एव हि वरदा एव शैलशपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रीटा कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि त्वयापि तत्र सुरतव्यापारस्त्रीक्रीडिणी
रेवारोधासि वेतसीतरुतले श्वेतः समुत्कथ्यते” ॥ (ठ)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत्
रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन
प्रतीयते (ठ) मन्तव्यम् ।

अथ उन्मादः ।

वत्तसम्प्लोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

स्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ (इ)

यथा ।

“भ्रातरिरेफ ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राप्याधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

कालचेपल कामविलम्बल चसङ्घिष्टता औत्सुक्य, तत्र चित्तल मनसः ताप त्वरा
खेदः दीर्घनिःशासादिकं भवति ।

(अ) उदाहरति य इति । व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रज्ञावे । १२ प्रज्ञायं
नष्टव्यम् ।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति । रसनं स्वदनमेव धर्मः तद्वर्गीयित्वात् तद्वर्ग-
त्वात् व्यभिचारिभावस्य औत्सुक्यस्य मताये कृतार्थम् ।

(इ) उन्मादनाह चिचेति । कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तक सुन्मीहः
रुकादः, तत्र अस्मान्-हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रवापः इत्यादिषु भ्रमति ।

(ङ) उदाहरति यातविति । हे भ्रातरि ! भ्रमते ! समन्तात्

अङ्गास्मनुभूय सानन्दम् ।

“ब्रूषे किमोमिति ? सखे ! काप्रयाय तन्मे

किं किं ब्रूह्यति ? कुतोऽस्ति च क्रोडनीयम् ? ॥ (ठ)

अथ शङ्का।

घरक्रीर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानयस्य तर्कचम् ।

वैवर्ण्यकस्यवैस्वर्ण्यपार्श्वालोकास्य शोभकृत् १८६ (च)

यथा मम ।

“प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु चपान्ते

जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपमानि ।

धत्ते साक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते

क्षामाङ्गीयं चकितमभितद्यक्षुषी विचिघ्नन्ती” ॥ (त)

अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैश्च समुन्नमनादिकृत् ।

अनुदिष्ट भवता भवता मम प्राचाधिका प्रियतया किं वीक्षिता ? इटा ? के सखे !

बोम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि प्राय शीघ्रं ते मया कथय ब्रूषि इयं किं किं

भवत्यसि ? करोति कुतः कुत्र अस्ति कोटश्री भ्रं कर्तते इति । वसन्ततिलकं वचम् ।

(च) शङ्कामाह परेति । परस्य क्रीर्यै क्रूरता तथा चात्मनः दीवः तदेव
भादिभिः अनर्थस्य तर्कचं शङ्का, तत्र वैवर्ण्ये कस्यः, वैस्वर्ण्ये स्वरभङ्गः पार्श्वालोकः
पार्श्वबलीकणम् आस्यस्य मुखस्य शीघ्रं भवति ।

(त) उद्गाहयति प्राणेशेनेति । इयं साक्षाङ्गी कृशाङ्गी चपान्ते रात्रान-
साने प्राणेशेन कानेन प्रहितनखरेषु दूतनखविषेखनेषु अङ्गकेषु जातातङ्का सती
चिरं चन्दनालेपमानि इत्यस्ति, हस्तदन्तावघाते, अधरे अभितः सर्वतः चक्षुषी विचि-
यन्ती सती असकृत् पुनः पुनः साक्षां धत्ते अर्पयति । नन्वासावाहयं नन्वाज्ञानां
अङ्गि इधमसौ नो ज्ञानी नो प्रबुधम् इति तद्वचनम् ।

श्रुतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६०॥ (घ)

यथा मम ।

“मयि सकपटं किञ्चित् कापि प्रचीतविषीचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्यग्बिज्जुभिततारकम् ।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा संलज्जमवाहितं
कुवलयदृश्यः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्” ॥ (द)

अथ मतिः ॥

नीतिमार्गानुसृत्यादे-

रथनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसन्तोषौ

बहुमानश्च तद्गवाः ॥ १६१ ॥ (ध)

यथा ।

“असंशयं चचपरिग्रहश्चमा यदार्यमस्वामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमायमन्तः करचप्रवृत्तयः” ॥ (न)

(घ) श्रुतिमाह । सद्द्वैति । सद्द्वैतज्ञानेन चिन्ताभिष्य पूर्वानुभूतस्य विषयस्य
वस्तुनः ज्ञानं श्रुतिः उच्यते, तत्र श्रुतिः समुद्रमनादिकं भवति ।

(द) उदाहरति मयीति । प्रीयितस्य नायकस्य सखायं प्रवृत्तिः । मयि
सकपटं कापि कुमापि कामिनीजने इति भावः किञ्चित् ईदृशं प्रचीतविषीचने
निश्चिन्तयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते सति तिर्यग् बिज्जुभिता तारका
वत्य तादृशं तथा स्मितं सहायं यथा तथा उपनतान् उपस्थितां सखीं दृष्ट्वा संल-
ज्जम् अवाहितम् अचनमिदं कुवलयदृश्यः नीलीवस्त्रध्याः स्मेरं तन् आननं स्मरामि ।

(ध) मतिमाह नीतीति । नीतिमार्गः नीतिप्राप्त्यं तस्य अनुसृत्यादेः
अनुसरणादेः हेतोः अर्थाणां कार्याणां निर्द्धारणं मतिः तत्र स्मेरता धृतिः
सन्तोषः बहुमानश्च भवति ।

(न) उदाहरति असंशयमिति । इयं मनुष्या अपसंशयं निश्चितं चकस्य

अथ व्याधिः ।

व्याधिर्ज्वरादिकर्ताद्यै-

भूमौष्णीत्कम्पनादिकृत् ॥ १६२ ॥ (प)

तत्र दाहमयत्वे भूमौष्णादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्प-
नादयः । अष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः ।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १६३ (फ)

यथा ।

“परिष्कुरग्मीनविघटितोरकः

सुराङ्गनास्त्रामविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपङ्कवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्” ॥ (ब)

अत्रियजातेः परिवेषे चमा कीर्त्या, वत् वक्रान् पार्थ्ये साधु मे मन मनः अस्मान्
अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदेषु सन्देहेषु वस्तुषु सतां साधूनाम् चन्तः
अरचप्रहणयः आन्तराषि तस्मानि प्रमाद्यम् । साधुमनसा वत् आस्यते तदवस्थमेव
कामवितम्बं नात्र वेदव्यसम्भव इति भावः । अत्रस्यविलं इत्यम् ।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति । वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकोपैश्चित्तैः
ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमौष्णा मृपतनेष्णा उत्कम्पनादिकञ्च भवति ।

(फ) त्रासमाह निर्घातेति । निर्घातः, अदन्तरीषे बलवान् मारुती
महताहतः । पतत्यथः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्येवंरूपः मुदाहृतः
शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः, त्रासः अथ
भवति ।

(ब) उदाहरति परिष्कुरदिति । अलम्बोद्धारवचनमिदम् । सुराङ्गनाः
अक्षरवः परिष्कुरादिः परितः सञ्चरतिः मीनैः मत्स्यैः विघटिताः अरवः शरणां
नाः अतएव त्रासेन विलोकावस्थाः दृष्टयः शरणां तथाभूताः तथा क्वथिताः

अथ व्रीडा ।

धाष्ट्याभावो व्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१६४॥ (भ)

यथा ।

“मयि सकपटमित्यादि” ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तिर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥१६५॥ (म)

यथा ।

“समोक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुखं

निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा” ॥ (य)

।।षिपङ्गवाः यासां तथीक्ताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विनासिनामियवि-
।।दाहः । विखीकनीयतां दर्शनीयताम् आययुः प्रापुः । वंशस्थविलं हतम् ।

(भ) व्रीडामाह धाष्ट्याभाव इति । दुराचारात् दुष्यन्कारणम् वदनस्य
नानमनादिकारो धाष्ट्याभावः अष्टता अप्रामत्स्यं कुच्छितता इत्यर्थः व्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षमाह हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अवाप्तेः क्षान्नात् अश्रु
नेत्रजलैः लङ्घनस्यष्टभाषणं तत्करः मनसः पित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः ।

(य) उदाहरति समीक्ष्येति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य मिथिवर्ध-
नस्य सथा पिता दिवीयः शिपङ्गुपुत्रस्य मुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन अस्त्रीक्ष्येन
मूर्च्छितः हविर्गतः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न प्रबभूव
अपरिमितहर्षवान् आश्रीदित्यर्थः । वंशस्थविलं हतम् ।

अथ ज्ञानात् ।

असूयान्यगुणर्षीना-

मौडव्याद्दसहिष्णुता ।

दोषोद्दोषभूविभेदा-

वज्राक्रोधिङ्कितादिकृत् ॥ १६६ ॥ (र)

यथा ।

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसह्यत न चेदिपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्” ॥ (ख)

अथ विषादः ।

उपायाभावजन्मा तु

विषादः सत्त्वसंक्षयः ।

(र) असूयाभावे अर्पयति । औडव्यात् उद्वेगसम्भावत्वान् अन्येषां गुण-
वृद्धीनां सम्पदान् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्वेग-
उत्कीर्णन भू विभेदः भू भङ्गः अवज्रा क्रोधः इङ्कितादिकृत् क्रियते ।

(ख) उदाहरति अर्पयति । अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपति-
मिश्रपात्रः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वार्द्धिमिष्यर्थः मधुद्विषः क्रम-
मानं सम्मानं न असह्यत । हि तथाहि भाविनां मानवत्सा मनः परेषां उद्वे-
गभ्युदये मत्सरि विवेचि भवति । उद्वेगान्तरं, प्रथमे सत्रौ यदि सञ्जी च न सत्र-
प्रवृत्त्यानन्तरम् । यद्यप्य भगवत्पुत्राः सुरभी सज्जवा जग्ते च भङ्गवैयस्यद्वेति-
वद्वेषान् ।

(व) विषादनाह उपयति । उपायाभावजन्मा तु, जन्म बल तादृश-

निःश्लासोष्णहृत्कृत्वाप-

सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १६७ ॥ (व)

यथा मम ।

“एषा कुण्डिलघणेण

चिउरकडापेण तुह्ण निबद्धा बेथी ।

मह सहि ! दारय दंसइ

आअसजट्टिब्ब कालउरइब्ब हिअअ” ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यै स्तु सम्पूर्णास्पृहता धृतिः ।

सौहित्यवचनोक्ताससहासप्रतिभादिकृत् ॥ १६८ (ष)

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपोडनां निजजने बद्धा वचोविप्रहं

नेवालोच्य गरायसौरपि चिरादामुष्मिकोर्यातनाः ।

सत्त्वसंघयः उक्ताहृत्कृत्वाः विषादः, तत्र निःश्लासः उष्णः कृत्वापः सहायान्वेषणा-
दिकृत् भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुण्डिलघनेन चिकुरकडापेण तत्र
निबद्धा बेथी । मम सहि ! दारयति दशत्यावसयतिरिव काखीरगौव इद-
यम् ॥ इति सक्तम् । हे सहि ! एषा तत्र वेषे कुण्डिलघनेन कुञ्चितनिविद्धेन
चिकुरकडापेण कुन्तलसमूहेन निबद्धा आयसयतिरिव खीइदण्ड इव अक्षिरिव
वा मम इदयं दारयति खल्लयति तथा काखीरगौव कृत्वासपीव मम इदयं
ददति ।

(ष) धृतिमाह प्रवेत्ति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य आगतः एवमादिभिः
हेतुभिः सम्पूर्णास्पृहता पूर्वकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं वक्ति, वचनानामुक्तासः,
सहासप्रतिभा इत्युक्तं भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया वक्ष्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः” ॥ (स)
अथ चपलता ।

मातस्य्यं द्वेषरागादेश्चापख्यं त्वनवस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनपारुष्यं स्रच्छन्दाचरणादयः ॥१६६॥ (ह)

यथा ।

“अन्यासु तावदुपमर्दसङ्घासु भङ्ग !

सोलं विनोदय मनः सुमनोऽलतासु ।

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ?” ॥ (ख)

(स) उदाहरति क्लृप्तेति । दीनानां दरिद्राणां प्रजालामिति भावः निपीड
गाम् उत्पीडयन्त्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसा वियङ्गं कलङ्गं वडा क्लृ-
त्त्यर्थः चिरान् ककुब्जाखिकौरित्यर्थः गरीयसीः अतिसङ्घतीः चामुष्मिकीः पारलौकिकीः
यावनाः नारकीया असीति भावः नैव चालीच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तन्वाः
कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः अग्राशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं
सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्जलितेन नीवारवाग्नेन अपि
कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो वाच्यम् । पूर्वं सैवाराधेम् अज्ञानतः अहनि
पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वे परित्यज्य अरख्यवासिना
उत्तमिदम् । आहूँ अविज्ञौहितं इत्यम् ।

(ह) चपलतामाह माख्येति । माख्येयात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादिव
द्वितीः अनवस्थितिः एवजानवस्थानं चापख्यं, तत्र भर्त्सनं पारुष्यं, तथा स्रच्छन्द-
चारित्वं भवति ।

(ख) उदाहरति अन्यासिति । हे भङ्ग ! अन्यासु उपमर्दसङ्घासु
अश्रीगचमासु सुमनोऽलतासु कुकुम्भक्रीणु क्रीणं अचलं मनः तावत् विनोदय
श्रीचयम् । नवमालिकायाः सुखम् अमिनवाम् अजातरजसम् अचञ्चवराणाम्
आजातात्पंशामिति अग्निः कविकां कीरकं, “कविका कीरकः पुमान्” इत्यमरः ।

अथ ज्ञानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-

क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-

कार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ (क)

यथा ।

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धनाद्धिप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषो दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्त्राः शरीरं

शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्” ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः

शून्यताप्रवासतापकृत् ॥ २०१ ॥ (ग)

अस्मिन् अक्षरे किं कर्म स्वयं निरर्थकं कर्तव्यमिति ? किञ्चयति ? बन्धनातिवक्तं इत्यन् ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासिति । रत्यायासेन सुरतपरिग्रमेव मनसापेन क्षुधा रत्यायादिना च समुद्रभूता निष्प्राणता असामर्थ्यमित्यर्थः ग्लानिः, तत्र कम्पः कार्श्यान् चतुर्न्साहतादिकञ्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किञ्चलयमिवेति । शरदिजः शरत्कालीनः घर्मः मिदाहः केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमीदरमिव हृदयमेव कुसुमं शीघ्रवतीति तयोक्तः दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् तन्नात् विप्रलूनं क्षिप्तं मुग्धं नर्षं किञ्चलयं पत्रमिव बन्धनीः शीतलाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णं चाकं कर्म शरीरं ग्लपयति ग्लानिं भवति ।

(ग) चिन्तानाम्ने ध्यानमिति । हितस्य चिन्तनेः अज्ञानात् शून्यताप्रवासतापानां शरत्वं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम -

“कमलेन बिंबसिण्ण
मंजोएंती विरोहिणं ससिबिम्बम् ।
करप्रलपल्लवमुद्गी किं चिंतसि ?
कुमुदि ! अन्तराहितप्रतिपद्यथा” ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्

भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥ २०२ ॥ (ङ)

यथा ।

“किं रुहः प्रिययेत्यादि” । “एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभि-
चारभेदाः” इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह (घ) ।
रत्यादयौऽप्यनियते रसि स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २०३ ॥ (च)

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संबोजयसौ विरोधि-
नप्रबिम्बम् । करतलपर्यन्तमुद्गी किं चिन्तयसि कुमुदि ! अन्तराहितप्रतिपद्यथा ।
इति संस्कृतम् । हे कुमुदि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनविष्टं हृदयं यस्याः
तादृशी, तथा करतले यामे इति भावः पर्यन्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता,
अल्पव विकसितेन कमलेन पत्रेन विरोधिना स्वभावेरिषं प्रबिम्बं संबोजयसौ
सती किं चिन्तयसि ? अथ करतले कमलं मुखं प्रबिम्बमित्यभिप्रेतयोर्भेदोऽप्य-
भेदप्रलक्षणप्रतिपद्यथा ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहान् संशयान् छेतीः भ्रूः शिरोः अङ्गुली-
नाद्यनर्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे कृति इतरप्रतिपादकौ कर्तव्येभ्यः तत-
त्रयस्त्रिंशदभेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्फुरति भावः ।

(ङ) रुहादयः इति । रुहादयः रुमिहाद्यादयः अनियते चन्द्रिणीति रसे
व्यभिचारिणः स्फुः ।

तत्राह शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव
स्वायिगन्धवाद्या । हासः पुनस्तत्त्वयमानो व्यभिचार्यैव
व्यभिचारित्ववयोमात् । तदुक्तं “रसावस्यः परं भावः
स्वायितां प्रतिपद्यते” इति । तत् कस्य स्वायित्तः कस्मिन् रसे
सञ्चारित्वमित्याह—

शृङ्गारवोरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

मान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः ॥२०४॥ (ज)

अथ स्थायी भावः ।

अविरुद्धा विरुद्धा वा

यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ

भावः स्थायीति सम्मतः ॥ २०५ ॥ (झ)

यदुक्तम् ।

सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक्तः ।

न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुण्यते परमिति” ॥ (ज)

(ज) शृङ्गारिति । शृङ्गारवोरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, मान्ते
जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं समुन्नेयं
सोदयम् ।

(झ) स्वायिभावमाह अविरुद्धा इति । अविरुद्धाः अविरोधिनः विरुद्धाः
विरोधिनो वा भावाः यं तिरोधातुम् आस्वादयितुम् अक्षमाः आस्वादस्य अक्षम
असुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः ।

(ञ) कथिति । सकसूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक्तेषु भावानाम्

तद्भेदान्नाह ।

रतिर्गर्हास्य शोकस्य

क्रोधोत्साही भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्य-

मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ २०६ ॥

तत्र ।

रतिर्मनोऽनुकूलैर्ऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।
वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥
दृष्टनाशादिभिश्च तोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।
प्रतिकूलेषु तैश्चास्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥
कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते ।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥
दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोऽङ्गवा ।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ॥

अनुमानकः अनुमतः अही स्थायी तेः भावेः न तिरोहीयते न चाप्यायते परं किञ्च
पुष्यते पुष्टिं नीयते ।

(८) इत्यादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे वा
वस्तुनि, “अर्थोऽभिधेयरेवस्तुप्रयोजननिष्ठत्विषु” इत्यमरः । मनसः चित्तस्य प्रवणायित
प्रसरसाद्रत्वमित्यर्थः रतिः । वागादीनां वचनप्रवर्तनीनां वैकृतात् विकृतिभावात्
चेतसः अतसः विज्ञासः स्फुरत्वं हास इष्यते । दृष्टस्य प्रियस्य २ नांशदिभि
द्वेष्टुमिः शोकस्य वैकृत्यं व्याहृतीभावः शोकः । प्रतिकूलेषु विषयेषु तेषाम्
उच्यतावाः अचनीयः इत्यमरदुर्लभविशेष इत्यर्थः कीदृश इष्यते । कार्यारम्भेषु स्थेयान्
मिहामरः संरम्भः संनान्वेषः उत्साहः । रौद्रशक्त्या नीत्रसामर्थेन, जनितम्

विस्फारश्च तसो वस्तु
स विस्मय उदाहृतः ।
शमो निरीहावस्थाय-

मात्मविश्रामजं सुखम् ॥२०७॥ (ङ)

यथा मात्स्यीमाधवे रतिः । ऋतमेलके हासः । रामा-
ग्रे शोकः । महाभारते शमः । एवमन्धेऽपि । एते हि एतेषु
ग्रन्तरा उत्पद्यमानैः तस्यैर्विहृतैरविरुद्ध्यैश्च भावैरमुच्छिन्नाः
त्यक्त परिपुष्टा एव सङ्घट्टयानुभवसिद्धाः (उ) ।

विष्णु ।

नानाभिनयसम्बन्धान्
भावयन्ति रसान् यतः ।
तस्माद्भावाः प्रोक्ताः
स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥२०८॥

त्यादितं चित्तस्य वैकल्यदं व्याकुलतापादकं मनोवृत्तिविशेषः इत्यर्थः भवम् ।
विषयादिभिः दीपदर्शनादिभिः कारणैः विषयीकृत्वा विषयेषु समुत्पन्ना गर्हा
इत्यादिगुणाः । विषयेषु नामाविषेषु खीकडीमातिवर्षिषु खलीकिकेषु पदार्थेषु
तस्य चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकासः स विस्मय उदाहृतः कथितः । निरी-
हावस्थायां निपृच्छदशावान् आत्मनि परमंतस्यै विश्रामजं विश्रामजमितं सुखं
नः ।

(उ) एतेष्वकारेति । एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः चत्तरा मन्थतः संशुच्छिन्नाः
च्छेदं न प्राप्तिताः । सङ्घट्टयानां सामाजिकानाम् अनुभवे सिद्धाः ।

(ङ) नापेति । नामा विविधानित्यर्थः अभिनयसम्बन्धान् अभिनयसम्बन्धा-
न्वर्थः रसान् यतः भावयन्ति व्यक्तयन्ति तस्मात् प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः
॥ नाः प्रोक्ताः कथिताः ।

यदुक्तं

“सुखदुःखादिभिर्भाविर्भावस्तद्भावभावनम्” । (ठ)

अथ रसस्य भेदानाह ।

शृङ्गारहास्यकरुण-

रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ

रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०६॥ (ण)

तत्र शृङ्गारः ।

शृङ्गं हि मन्मथोक्ते दस्तदागमनश्चेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥

परोढां वर्जयित्वा च वेश्याञ्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

चन्द्रचन्दनरोलम्बुरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

भ्रूविज्ञेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौघमरणालस्य-

जुगुप्साव्यभिचारिणः ।

(ठ) भाषणाह सुखेति । सुखदुःखादिभिः भावेः प्रसविशेषैः तादृग्भावस्य भोवनं भावः ।

(ण) शृङ्गार इति । अदम् ।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति । मन्मथस्य कामस्य उद्देशः उद्देशः शृङ्गं हि तस्य प्रारः चागमनः युक्तात् यदी शृङ्गादः अमतावित्थस्य चञ् प्रत्ययनिपुत्रस्य गमनाभिलात् । उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः शशिष्यस्य यदीकः, “प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । अत्र शृङ्गाररसो परोढां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥२१०॥ [त]

यथा । “शून्यं वासगृहमित्यादि” । अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावो । शून्यं वास-
गृहमुद्दीपनविभावः । शुम्बनमनुभावः । खम्बाहासौ व्यभि-
चारिणौ । एतैरभिव्यक्तः सङ्गदयरतिभावः शृङ्गाररसरूपतां
भजते । तद्भेदावाह ।

विप्रलम्बोऽथ संभोग

बुल्येष द्विविधो मतः ॥२११॥

तत्र ।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्बोऽसौ ॥२१२॥(घ)

अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

स च पूर्वरागमान-

प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥२१३॥

कीयाम् अनुरागिणो वेष्माद्य वर्जयित्वा अन्धाः नायिकाः आलम्बनं तदाश्रय-
विभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणायाः दक्षिणानुकूलधृष्टमठाः नायकाः स्युः ।
अन्धः अन्धं रीतन्वस्य अमरस्य अतम् आदिपदेन कीकिलकूलनादयः गृह्यन्ते ।
उद्दीपनं तदाश्रयविभाव इत्यर्थः मतं कथितम् । शून्योः विषेपः कटाचादिव
अनुभावः प्रकौर्तितः । उद्यतां सरसम् आलस्यं तुगुं स्याद्यत्पन्ना अन्धे भावाः
व्यभिचारिवः स्युः । रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः । अयं रसः श्यामवर्णः,
विष्णु देवता यस्य तथोक्तः ।

(घ) विप्रलम्बमाह यद्वेति । अत्र शृङ्गारि रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकृष्टे
।या, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति
अथै विप्रलम्बः ।

तत्र ।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरुद्धरागयोः ।
 दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ (द)
 श्रवणान्तु भवेत् तत्र द्रुतवन्दिसखीमुखात् ।
 इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम्
 अभिलाषश्चिन्ता—

स्मृतिगुणकथनोद्देशसम्प्रलापाच्च ।

उन्मादोऽथ व्याधि-

जडतामृतिरिति दशात्र कामदशाः॥(६)

अभिलाषः स्मृहा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम्
 उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ (न)
 अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् (७)
 व्याधिस्तु दीर्घनिःप्रवासपाण्डुताकृशतादयः ।
 जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥२१४१

(द) पूर्वरागमाह श्रवणादिति । श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरुद्धरागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्वीक्ष्यमलात्मि इत्येवमविशेषावस्थाभिदः, सः पूर्वराग उच्यते ।

(घ) कामदशा आह अभिलाष इति । लटम् ।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति । चेतनाचेतनेषु सर्जीवनिर्जीवेषु च हि अर्थाच्छेदः अविशेषः उन्मादः ।

(प) प्रक्षारणमाह अलक्ष्यवागिति । भ्रमन् अलक्ष्यं चेतसः अमवाप्यभौटं प्रति धावन्ती वा अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् कथं सः प्रलापः स्यात् ।

शेषं स्पष्टम् । क्रमेण उदाहरणानि ।

“प्रेमाद्राः प्रणयस्त्वयः परिचयाद्गुणादरागोदयाः

तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य वाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्

आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः” ॥ (फ)

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

“कथमीक्षे कुरङ्गाचीं साक्षात्क्षीं मनोभुवः ।

इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नेति निशीथिनीम्” ॥ (ब)

अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढरागस्य

नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ

नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुणकथनम् ।

“श्वासान् मुञ्चति” इत्यादौ उद्देशः ।

(फ) प्रेमाद्रा इति । मुग्धं सुन्दरं मनोहरं इत्यर्थः दृशो यस्यासथाभूतायाः

प्रेमाद्राः प्रेम्णा आनन्दरश्मिदृशिवेषेण आद्राः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयस्त्वयः प्रणयः

रुहावः तत्स्वयः तत्पूर्या इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उदाहर-

णद्विक्रतः रागस्य अतुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृत

मनोशाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवन्तु इत्यर्थः,

आशंसा मनोरथः तथा परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु क्षणात्

क्षणमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः वाह्यं बहिर्भवं यत् करणम् इन्द्रिय

चतुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी भवरोधकः अन्तःकरणस्य

अन्तरिन्द्रियस्य मगस इत्यर्थः आनन्देन सान्द्रः निविडः घन इत्यर्थः लयः विलय

इत्यर्थः भवति अन्तःकरणानन्दसलिले विलीनं भवतीति कल्पितार्थः । आद्रं स-

विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ब) कथमिति । साक्षात् मूर्त्तमतीत्यर्थः मनोभुवः कामस्य खञ्जीं कुरङ्गाचीं

सगनसर्गा कथं केन प्रकारेण ईक्षे ? पश्यामि ? इति चिन्तया आकुलः कान्तः

निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति ।

“विभागशीघ्रासु निशासु च क्षणं
निमीष्य नेत्रे सहसा व्यवुध्यत ।
क नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्त्वकण्ठापिंतबाहुबन्धना” ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । “भ्रातर्द्विरेफ” इत्यादौ उक्त्वादः ।

“पाण्डु, क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।

आवेदयति नितान्तं अत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः” ॥ (ग)

अत्र व्याधिः ।

“भिसिणीदलसम्पणीए णिह्मिभं सब्बं सुणिच्चलं अङ्गम्
दीही षीसासहरो एसो साहेइ जीवइ परं” ॥ (घ)

अत्र जड़ता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वक्ष्यते ।

(भ) विभावेति । तृतीयो भागः विभागः संख्याशब्दस्य इत्तिभिः
कश्चित् पूरुषार्थत्वमिष्यते इति बोध्यम् । स श्रेयो यासां तासु तृतीयभागः
शिशुसु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अध्याहार्यं क्षणं नेत्रे निमीष्य
निद्रायैत्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क व्रजसि इति अलस्या विना लक्ष्यमित्यर्थः
वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अपिंतं बाहुबन्धनं यथा तादृशी भा
दिति शेषः । वंशस्थविलं इत्तम् ।

(ग) पाण्डुति । हे सखि ! तव पाण्डु, क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमादे
पूर्वं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुकमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृद
न्तरे नितान्तं गाढं अत्रियरोगम् एतच्छरीराधिक्रान्तनीयं व्याधिम् आवेदय
प्रकटयति ।

(घ) भिसिणीति । विसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम्
दीर्घं निशासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संकलनम् । कस्यापि
व्याधिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति सक्तिः । विसिनीदलशयनीये
पद्मपत्रशय्यायां निहितम् अपिंतं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्यन्दरहितं, दीर्घं
आयतः निशासभरः निशासांतिशयः जीवतीति पथं केवलं साधयति ध्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यं तैऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ॥२१५॥

तत्र आद्यं यथा ।

“श्रेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी

प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।

आकर्ण्य सम्प्रति रूतं चरणायुधानां

किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा” ॥ (र)

द्वितीयं यथा ।

“रीलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलैः

मन्दं मन्दमुपेतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि ।

माद्यन्तः कलयन्तु चतुश्चिखरे केलीपिकाः पञ्चमं

प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी” ॥ (ल)

(र) श्रेफालिकामिति । द्रव्या नायकं प्रति उत्तरियम् । सा तन्वी कृशाङ्गी तपस्विनी वराकौ श्रेफालिकां विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि कञ्चिदपि प्राणान् धारयितुं प्रभूता शक्ता समर्था अभूदित्यर्थः, सम्प्रति चरणायुधानां कुङ्कुटानां रूतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि न जानामि । रात्रेर्मध्यभागे श्रेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनैऽपि कान्तागमनं प्रति आशासम्भवः, कुङ्कुटरूतयवणस्य तु रात्रवसानसूचकत्वात् नैराश्यामिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ल) रीलम्बा इति । रीलम्बाः भ्रमराः ऋङ्गारकोलाहलैः हरितः दिशः परिपूरयन्तु । चन्दनवनीजातः नभस्वान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपेतु वृष्टु । केलीपिकाः क्रीडार्थं पीबिताः कीचिलाः चतुश्चिखरं आश्रितश्चिरसि स्थिता इति शेषः माद्यन्तः चुतारुस्वारदेन उल्लसन् इत्यर्थः पञ्चमं स्वस्वशेषं कलयन्तु गायन्तु । अनौ अश्मसारः शीघ्रः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं शीघ्रं गच्छन्तु गच्छन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

ममेतौ । तृतीयं यथा ।

कादम्बर्यां महाश्वेतापुच्छरीकवृत्तान्ते । एष च प्रकारः
करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः । केचित् तु “नयनप्रीतिः
प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः । निद्राच्छेदस्मनुता विषय-
निवृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा
दशैव स्युः” (व) इत्याहुः । तत्र च ।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः

पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ (श)

इङ्गितानि उक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः ।
अदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।
न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥

तन्नीलिरागमाख्यान्ति [ष]

यथा श्रीरामसीतयोः ।

(व) नयनप्रीतिरिति । नयनप्रीतिः चक्षुरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः
आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंकल्पः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जाग-
रणं, तनुता काश्चिद्, विषयनिवृत्तिः वास्तवस्तुभेमुत्थं, त्रपानाशः निर्लज्जता । अन्यत्
स्यष्टम् ।

(श) आदाविति । आदौ अद्यतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं प्रति
अनुरागः वाच्यः वर्षनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः चेटाविशेषैः
नेत्रविशेषादिभिः पुंसः नायकस्य रामः वाच्य इति शेषः ।

(ष) नीलीराममाह नीलीति । यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते नातिमात्रं
वर्द्धते इत्यर्थः, न अपैति न जगति च, तत् नात्युद्दिक्तमपि चञ्चितमित्यर्थः; नीली-
रामम् आख्यान्ति कथयन्ति ।

कुसुमभरागं तं प्राङ्मुख्येति च शोभते । [स]
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ (ह)

अथ मानः ।

मानः क्रोधः स तु वेधा

प्रशयेर्ष्यासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रशयमानः स्यात्

प्रमोदे सुमहत्त्वपि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् (घ)

क्रोपो यः कारणं विना ॥२१८॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो
वर्षनीयः । उदाहरणम् । तत्र नायकस्य घथा ।

“अलीकप्रसुतक ! विषिमीलिषच्छ ! देसु सुहृष ! मच्छं शोभासं ।
गण्डपरिउख्यणुपुलइषङ्ग ! ख उणो चिराइस्य” ॥ (क)

(स) कुसुमभरागमाह कुसुमभरागमिति । यत् प्रेम (चपैति न मञ्जति शोभते च,
तत् अद्रिक्तं अपरमित्यर्थः कुसुमभरागं प्राहुः ।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति । यत् प्रेम न चपैति न मञ्जति अतिशोभते
च, तत् अविचलमलुङ्घितमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् प्राहुः कथयन्ति ।

(घ) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकानतत्वादित्यर्थः यत्र नायकः
नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्योऽयं मानस्य सम्भव इति भावः ।

(क) अलीक प्रसुतक ! विषिमीलिषताच्छ ! देसि सुहृष !
मच्छमवकाशम् । गण्डपरिपुल्लमपुल्लिताङ्ग ! न पुनश्चिराइस्यामि । इति
संस्कृतम् । नायिकानमने विलम्बमलङ्घनार्थं कपटनिहितं भावकं प्रति नायि-
काया उक्तिरियम् । ई अलीकप्रसुतक ! कपटनिहित ! विषेकेषु विनी-
चिते अक्षिणी येन तत्त्वानुधी । ई सुहृष ! प्रियतम ! मच्छं अक्षिणीयेन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सख्यावर्षं नावसरे ।
उभयोर्यथा ।

“पञ्चकुविभाणं दोषं वि अलिङ्गपसुत्ताणं माण्डूखाणं ।

खिञ्चलणिरुद्धणीसासदिसकखाणं को मल्लः” ॥ (ख)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽधानुमिति श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्रप्रायितभोगाङ्गोत्स्रलनसम्भवां ॥ २१६ ॥ (१)

तत्र दृष्टं यथा ।

“विनयति सुदृशोः दृशोः परागं

प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।

तदहितयुवतीरभीष्टमस्त्रीः

इयमपि रोषरजोभिरापुपूरि” ॥ (घ)

पुलकितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने । एतेन अस्त्रीकनिद्रिते
व्यज्यते । मल्लम् अथकारं खानं दैष्टि, पुनः द्रतः परं न चिरविश्रानि न
विलम्बिथे । अथ नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलोकासप्रवृत्तात्
कोटिल्यस्य बोध्यम् ।

(ख) पञ्चच इति । प्रपञ्चकुपितयोर्दोषोऽप्यस्त्रीकप्रसुतयोर्मानिनीः । निखल-
निरुद्धनिःश्रासदणकर्थयोः को मल्लः । इति संस्कृतम् । प्रणयिनि प्रेम्णा कुपितयोः
कोपं गतयोः अतएव अस्त्रीकप्रसुतयोः अपटनिद्रितयोः इयोः उभयोः मानिनीः
मानवतीः निखलं यथा तथा निरुद्धे निःश्रासे दणकर्थयोः स्थिरकर्थयोरीत्यर्थः
दम्बस्त्रीरिति शेषः को मल्लः मानभङ्गसमर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(ग) प्रत्युरिति । पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासक्तौ दृष्टे नुं
अथवा अनुमिते इति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये इत्यर्थं
अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्रप्रायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं, भीमाह
सन्धीमचिङ्गं, तथा मोत्रस्वप्नं नामव्यतिक्रमः एतन्नयस्य कारणत्वात् ।

(घ) विनयतीति । प्रणयिनि कान्ते चाननानिलेन मुखमाहतेन सुदृशः
शुभनवावाः दृशो अङ्गोः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरसति

शुभोगचिह्नेनानुमिते यथा ।

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्वशुकेन

स्वगयासि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्कशंसी विसर्पन्

नवपरिमलयन्त्रः केन शक्यो वरीतुम् ?” ॥ (ङ)

अनुनयपर्यन्तासङ्घने (च) तु अस्य न विप्रलम्भमेदता,
किन्तु शुभोगसञ्चारौर्थास्वभावत्वम् । यथा ।

“भ्रूमेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठसुहृत्स्यै

रुद्रायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धानमं जायते ।

कार्कश्यं गर्भितेऽपि चेतसि तनूरीमाञ्चमालम्बते

दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने” ॥ (छ)

इति तस्याः सुदृशः अद्वितयुवतेः विपक्षकामिन्याः सपत्न्या इति यावत् अस्त्रीबंधं
नेत्रयुगलमपि अशौचं तत्पक्षं रोषरजोभिः कोपपरानैः आपुपुरे आपूरितं,
शोपकलुषितमभूदिति भावः । पुष्पितायाश्चत्तम् ।

(ङ) नवेति । नवाणि नखपदानि नखाङ्कचिह्नानि यस्मिन् तादृशम्
पङ्कम् अंशुकेन वस्त्रेण गोपयसि, दन्तदष्टम् शोष्ठं पुनः पाणिना करपङ्कनेन
स्वगयासि तिरोदधासि, प्रतिदिशम् अपरस्त्रीसङ्कशंसी अन्यकान्तासङ्कोत्सृष्टकः
विसर्पन् व्यापु वन् नवपरिमलयन्त्रः नूतनविमर्दजनितधौरभविशेषः, “विमर्दोत्ये
परिमल” इत्यमरः । केन प्रकारेण वरीतुं कोपसिद्धं शक्यः ? न केनापीत्यर्थः ।
मालिनीहस्तम् ।

(च) अनुनयपर्यन्तासङ्घने विप्रवचनादिना मानभङ्गानुकूलव्यापारः अतुनयः
!त्यर्थेनस्य असङ्घने सोढुमशक्यत्वे ।

(छ) भ्रूमेदे इति । तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निवाहः
मानवस्वप्नमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति ? न केनापीत्यर्थः । तथाहि,
भ्रूमेदे भ्रूमङ्गे रचिते ज्ञतेऽपि दृष्टिः अक्षिणं सोत्कण्ठं समुत्सृष्टं तथा
यथा सुहृत्स्यै सखैः पश्यति । त्राचि त्रचने रुद्रायामपि जीवीत्यादिऽपीत्यर्थः
इदं दग्धानमं सस्मितं रुद्रहास्यसहितं जायते । श्रेतसि चित्ते कार्कश्यं चादृष्टिः ।

यथा वा ।

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतीक्षरं ताम्बतोः
अन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुमये संरक्षतीर्गौरवम् ।
दम्पत्योः शनकौरपाङ्गवखनाग्निश्रीमवच्चक्षुषोः
भग्नो मानकलिः सहास्ररभसव्यासक्तकण्ठबहः” ॥ (ज)

एवमन्यत्र ।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
तद्गङ्गाय पतिः कुर्व्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
दानं व्याजिन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम् ।

गमितेऽपि तद्युः शरीरं रीमाञ्चम् चालन्वति रीमाञ्चिता भवति । मानाकारणे
तिरस्कुर्वतो सखीं प्रति कस्यापिदुक्तिः । शार्ङ्गलविक्रीडितं उच्यते ।

(ज) एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिवर्त्य
अधितया वीतीक्षरं विनतीक्षरवचनं यथा तथा ताम्बतोः क्षिप्र्यतीः अन्योन्यस्य
परस्परस्य अनुमये अनुमयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं
संरक्षतीः मानभङ्गमनिच्छतीरित्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवखनात् तिर्यक्
नेत्रान्ताच्छनात् भिद्योभवन्ति चक्षुषि ययोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः मान-
कलिः प्रचयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, “रभसी वेग-
हर्षयोः” इत्यमरः । व्यासक्तः दत्तः कण्ठबहः कण्ठाग्निः यत्रं तथाविधः सन्
भग्नः नतः । शार्ङ्गलविक्रीडितं उच्यते ।

(झ) मानभङ्गनीपाशानाञ्च समिति । पतिः तस्य मानस्य मङ्गाय खड्गनाथ
सामादीनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वञ्च निरासे इति भावः कुर्व्यात्
चवक्ष्येति । तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवचस्य सामं, तस्याः सख्याः उपायानाम्
षोडशीकरणस्य भेदः, व्याजिन क्लीन भूषादेः अपरं दानं, पादयोः पतनं नतिः,
इत्यं सामादौ उपाये परिक्षीणे यत्रं प्राप्ते विपक्षे इत्यर्थः अपधीरणं क्षिप्र्यति

रसवासहर्षादिः कोपभङ्गो रसान्तरम् ॥२२०॥(भ)

यथा । “नो चाटुश्चरथे” इत्यादि । अत्र हि सामादयः
यश्च सूचिताः । रसान्तरसूत्रम् ।

अथ प्रवासः ।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणोधरं शिरः ॥

निःप्रवासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते २२१(ज)

किञ्च ।

प्रङ्घ्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशता रुचिः ।

प्रधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥

वृत्तिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह ।

प्रसौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात् । रसवात् वेगात् यः तासः भयं सहसोत्पन्ना
भीतिरित्यर्थः वा इर्ष्यादिः तस्मात् कोपभङ्गः मानसकण्ठनम् अन्वी रसः रसान्तरं
सहसा भावान्तरयोनात् पूर्वभावस्य कोपस्य विभङ्गः स्यादित्यस्य रसान्तरसंज्ञेति
भावः ।

(ज) प्रवासमाह अथेत्यादि । शार्थात् अभीष्टफललाभात् प्राप्तात् अभि-
सम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादित्यर्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरगतित्वं प्रवासः
यत्र इति अनुसञ्जनैयम्, यत्र दम्पत्योर्भिन्नदेशगतिता स्यात् स विप्रलम्बः प्रवास
इत्यर्थः । तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य चेलस्य बलस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणो-
धरं, निःश्वासः दौर्घ्वासः, उच्छ्वासः ऊर्ध्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च
जायते, एतत् तु सर्वं प्राद्वेष नाशिकाया एव नाशकञ्च तु यवासम्भवमिति
बोध्यम् ।

(ट) अङ्गेष्विति । इह प्रवासे एताः असीष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमात्
श्रेयाः । मलानाम् आपत्तिः प्राप्तिः नाशिन्यमित्यर्थः असीष्ठवम् । विरहश्च

अरुचिर्वस्तुवैराम्यं सर्वद्वारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा ॥२२२॥

शेषं स्पष्टम् । एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ।

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलखली

प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डुवदनं श्वासैकखिन्नोऽधरः ।

अश्वःश्रीकरपद्मिनीकिशलयैर्नापेति तापः शमं

कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशमीदृशीम्” ॥४॥

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः २२

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् ।

तत्र भावी यथा मम ।

“यामः सुन्दरि ! याहि पाण्य ! दयिते ! शोकं वृथा मा कथाः

शोकस्ये गमने कुतो मम ?—ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ? ।

न्तरः व्याधिः तापः । पाण्डुता पाण्डुवर्णत्व दुःखेन शरीरस्य निक्षेजकतया
अतीभावः इत्यर्थः क्लृप्ता दीर्घत्वम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतस्मृत्त्वं, सर्वत्र
नर्वचिन् वस्तुनि अरागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता
अवलम्बनराहित्यं स्यात्ता । वाङ्माभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम् ।

(४) चिन्ताभिरिति । मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमित
स्थिरं, कपोलखली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता । वदनं प्रत्यूषस्य यः
क्षणदेशश्चन्द्रः तद्वत् पाण्डु मलिनश्वेतीभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासेन एकं
केवलं खिन्नः क्लान्तः । तापः अन्तःसन्नापः अश्वसो श्रीकरैः विन्दुभिः पद्मिनी
किशलयैः कामलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति । अतएव अस्याः
नायिकायाः कः मनः प्रार्थितवासी दुर्लभश्चेति तद्भाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ
प्रत्यर्थः अस्ति ? यः ईदृशीं दशां न सङ्गते न सीदुं यत्तीतीत्यर्थः । ग्राह्यं
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(५) याम इति । दशमीदृशीप्रत्युक्ती । हे सुन्दरि ! यामः दुःगण्डानः

श्रीघ्नं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कक्षादियं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिमभिर्षीर्जीवस्य मे सन्ध्रमः” ॥ (७)

भवन् यथा ।

“प्रस्थानं बलवैः कृतं प्रियसखेरसैरजस्रं नतं
दृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तैर्न गन्तुं पुरः ।
शतुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता-
न्तस्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (७)

भूतो यथा । “चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । शपाद्
यथा । “तां जानीथाः” इत्यादि । सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घा-
तोत्पातादिजः । यथा विक्रमीवैश्यामूर्वशीपुहूरवसोः ।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्ग-
शौहवादीनामपि दशानामभयैषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि
चिरन्तनप्रसिद्ध्या विविध प्रतिपादनम् ।

। पाय ! पथिक ! याहि गच्छ, हे दयिते ! प्रिये ! इया श्रीकं मा कथाः
न कुरु, ते तव गमने मम श्रीकः कुतः ? किमर्थम् ? ततस्तदिं कथं वाच्यं नेत्रजलं
मुञ्चसि त्यजसि रोदिषीत्यर्थः, श्रीघ्नं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति हेतोः वाच्यं
मुञ्चामीति शेषः । मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कक्षात् ? किमर्थम् ? त्वया सह
जगमिषीः गन्तुमिच्छीमं मम अस्य जीवस्य जीवस्य भूयान् महान् पथं सन्ध्रमः
व्ययतेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं इत्तम् ।

(७) प्रस्थानमिति । प्रियतमे शतुं विशिष्यं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिरचित्ते
सति बलवैः प्रस्थानं कृतं दुर्भावनया अङ्गानां काश्चिन्न इत्याभ्यां स्तलनादिति
भावः, प्रियसुहृत् सार्थः सम्भ्रमिः अजस्रं नतं पतितमित्यर्थः, प्रियसखानां
गतिं दृष्ट्वापि यदि प्रियतमी न गच्छदिति भावः, इत्या शैथिल्यं अथं अचमात्र-
मपि न चासितं स्थितम् अथैव्यां अजीति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अगतः
गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं, यत्र यत्र प्रियतमस्य तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः,
इयं सर्वे बलयादय इत्यर्थः समं दुग्पत्प्रस्थिताः प्रचलिताः । हे जीवित !

अथ करुणः ।

यूनीरेकतरस्त्रिन्

गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैक-

स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥२२४॥ [ण]

अथ कादम्बर्यां पुष्करीकमहाख्ये ताहत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

किञ्च अचाकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव मृङ्गावः । सङ्गमप्रत्या-
शया रतेरुद्भवात् । अयन्तु “करुणः” इत्यभिव्युक्ता(त) मन्यन्ते ।
यच्चात्र “सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भमृङ्गावस्य
प्रवासाख्यो भेद एव” इति केचिदाहुः । तदन्ये मरणरूप-
विशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते ।

अथ सम्भोगः ।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवते विलासिनी ।

गन्तव्ये एकस्मिन् समये अथग्न गन्तव्यमिति स्थिते सति प्रियसुहृत्सार्धः सञ्जी-
वलय्यादिरित्यर्थः किमु कथं त्यज्यते ? त्यक्तुं न युज्यते इत्यर्थः । आहूँत्विति कृतं
वृत्तम् ।

(अ) करुणविप्रलम्भमाह अथेत्यादि । यूनीर्दम्पर्योः लोकान्तरं गतवति
एकस्मिन् एकतरं पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः अथ यमेत्यर्थं
विमनायते विमना इव चाचरति श्लोकार्थः सङ्गमप्रत्याशं शरीरान्तर्यर्थः अथौ
करुणविप्रलम्भो नाम ।

(त) पुनरलभ्ये इति । अथ रतेर्नाश्यात् अन्तर्गतोऽस्मिन् अवाप्ति भावः ।
अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः । अभिव्युक्ताः मान्याः ।

(ध) सम्भोगमाह अथेत्यादि । अथ अन्तरेणमदुरतो अदुरासिनी विधा-

वानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽथमुदाहृतः ॥२२५॥ [य]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानशुम्बनादयः । यथा “शून्यं
शासगृहम्” इत्यादि ।

ङ्ग्रातुमशक्यतया शुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

यमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

व स्यादतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

लकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनौप्रभृतिः ॥

नुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः । “यत्किञ्चित्शुचि मेध्यमुज्ज्वलं
प्रियोयं वा तत् सर्वं शृङ्गारिणोपमीयते उपयुज्यते ।” किञ्च ।

कथितञ्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वरागादेः ॥२२७॥ [द]

यदुक्तम् ।

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्धते” ॥ (ध)

। नौ विलसतशोकी दम्पती दग्धनस्यर्शनादीनि निवेदिते कुवतः अयं सम्भोगः
हास्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः ।

(द) कथित इति । असी सम्भोगः पूर्वरागादेः वानन्तर्यान् अनन्तर-
पित्वादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः
वचानन्तर इति ।

(ध) नेति । विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते प्राप्नोति, विप्रलम्भ-
रिक्तो हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः । हि वचादि वस्त्रादौ कषायिते कषायनशून्येन
अत्र इत्यर्थः भूयान् मयान् रागः विवर्धते इति नञ्छति ।

तत्र पूर्वरामानन्तरं सभोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीः
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सभोगो यथा मम वातपादा-
नाम् ।

“क्षेमं ते ननु पद्मलाक्षि ! किसम्नं क्षेमं मङ्गलं दिदं
एतादृक् क्लेशता कुतस्तुह पुणो पुष्टं शरीरं जदो ।
केनाहं पृथुलः प्रिये ! पणइणोदेहस्य समीलणात्
त्वत्तः सुभ्रु ! न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि”॥(न)

एवमन्यत्रापि जह्यम् ।

(न) क्षेममिति । हे पद्मलाक्षि ! प्रणमनीमग्नीभित्तनयने ! ते तव हेः
कुशलं ननु किम् ? किसमिति क्लेशकं क्षेमं मदङ्गलं दृढम् । दृढम् अथ
क्लेशकं शीर्षे मम अङ्गं क्षेमं कुशल ममाङ्गस्य काश्चमेव क्षेममिति भावः
एतादृक् क्लेशता काश्चं तवेति शेषः कुतः ? क्षिमर्थम् ? तुह इति तव पु-
ष्टं शरीरं यत इति संस्कृतम् । यतः यस्मात् तव शरीरं पुष्टं नाधिकान्तः
सभोगिनेति भावः । हे प्रिये ! अहं केन हेतुना पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवामि
शेषः । पणइणो इति प्रणयिनीदेहस्य समीलनात् प्रणयिन्याः अपरकान्ताश-
देहस्य समीलनात् सङ्गात् । हे सुभ्रु ! सुन्दरि ! त्वत्तः अपेक्षायां प्रथमं
त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनौति शेषः । जइ इति यदि हे
क्षेमं कुतः पृच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनीत्वेवम् अस्ति, ततस्तद-
क्तः कस्मात् क्षेमं पृच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तव क्षेमजिज्ञासा निरवकाशेति
भावः ।

* अपरौ यथा ।

“पदप्रथतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरम् ।

सुखनी वाचसन्तानं सुमुखौ तेन चुम्बिता ॥१॥

कान्ते घोरकृतान्तवक्रकुङ्करात् त्वं पुण्युञ्जेन मे ।

सुक्ता क्लान्त तदङ्गनममभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग्य माम् ।

श्याकण्यं विसीलितार्दनयनं क्षीरं शनैरागतं

सोढ्वासं वदन्माम्भुजं खगदशः क्षीरं चुञ्चस्ये प्रियः” ॥२॥

अथ हासः ।

विकृताकारवाग्बे शचेष्टादेः कुहकाङ्गवेत् ।

हासो हास्यस्याधिभावः प्रवेतः प्रमथदैवतः ॥

विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसिज्जनः ।

तदबालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः ।

निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ (प)

ज्येष्ठानां स्मितहसिते

मध्यानां विहसितावहसिते च ।

बीचानामपहसितं

तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः ॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

किञ्चिन्न्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

(प) हासरसमाह अथेत्यादि । विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिषु यस्य तादृशात् कुहकात् गटात् लपलचणमितत् अत्यकाव्यादेरपि बोध्यं हास्यः तदाख्यः रसः समुद्भवतीति शेषः तस्य स्याधिभावात् हासः, दैवता प्रमथः शिवानुचरः । कुहकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादेर्विशेषादित्यर्थः । यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसितुं तत् अत्र रसे बालम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिकृता उद्दीपनं मतम् । अक्षीः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकञ्च अत्र अनुभावः । निद्रा बालस्यम् अक्षित्यादयश्च व्यभिचारिणः ।

(फ) ईषदिति । ईषत् विकासिनी नयने यत्र तत् यत्रा स्पन्दितः अथरो यस्मिन् यदाभूत् हास्यं किञ्च स्यात् । नन किञ्चित् ईषत् अस्याः इत्याः

मधुरस्वरं विहसितं
 सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।
 अपहसितं सास्त्राक्षं
 विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२३॥ (फ)

यथा मम ।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यथीत्य
 वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।
 अमो समाप्ताय च तर्कवादान्
 समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ)

अत्र च ।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।
 तथाप्येष विभावाद्दिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

विजाः दन्ताः यत्र तादृशं, 'दन्तविप्रास्त्रजाः विजा' इत्यमरः । हासं वृषेः
 हसितं कथितम् । मधुरः मनीषरः स्वरौ यस्य तादृशं हासं विहसितम्,
 क्लमस्य क्लमस्य शिरसय कम्पेन सहितं हासम् अवहसितम् । सास्त्राक्षम्
 अमुपूर्वमयनं हासम् अपहसितं, विक्षिप्तानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हासम्
 अतिहसितं भवति ।

(न) गुरोरिति । अनी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः भौमांसा
 शास्त्राणीत्यर्थः, पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः, वेदान्तशास्त्राणि शारीरक-
 नीमांसायन्यान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्याय-
 दर्शनानीत्यर्थः समाप्ताय प्राचेन्द्रियेषु शिबिलेत्यर्थः समागताः । उपजाति-
 वृत्तम् ।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम् । अत्र हासरसे इत्यर्थः ।

(न) यस्मैति । यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः कथ्यते इति शेषः चेत् यदि
 स क्वापि छदाहरणे साक्षात् नैव निबध्यते विरच्यते तथापि एव नावन्न इत्यर्थः

भेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।
 माजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२६॥(म)
 एनाशादनिष्टान्नेः करुणास्यो रसो भवेत् ।

एवमन्ये अपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करुणः ।

गैरैः कपोतवर्णीऽयं कथितो यमदैवतः ॥
 शोकोऽत्र स्यायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
 स्य दाहादिकावस्था भवेद्दुःखोपनं पुनः ॥ (य)
 अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।
 वर्योक्तासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
 तर्वेदमोहापस्मारव्याधिम्भानिस्मृतिश्रमाः ।
 श्पादजडतीन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२३०॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राजवविलासे ।

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

वेनाशादीनां सामान्यात् शक्तिः अन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च
 साधारण्यात् साधारणीकरणापारात् विभावादिः समिद्धेन तादात्म्येण प्रतीयते
 ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते । अतोदाहरणे हास्य-
 रसमायकस्य निबन्धनेऽपि चाक्षेपादेव तदुपादानमिति भावः ।

(म) करुणरसमात्रं चक्षेयादि । इत्यस्य प्रियस्य वस्तुनः नामान्त् अगिष्टस्य
 पात्रैः साक्षात् कदवाण्यः कदवी नाम रसः भवेत् । अयं गैरैः पक्षितैः
 कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोकः स्यायिभावः स्यात्, शोच्यं
 शोकविषयीभूतं क्व चान्धन्वनं मतम्, तत्र शोच्यस्य दाहादिका अवस्था दुःखोपनं
 भवेत् । अन्वत् अष्टम् ।

(र) विपिने इति । विपिने वने जटानिवन्धनं जटाधारणं क्व ? इद

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तव्यम् ॥२॥

अथ हि रामधनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य (ल)
द्वैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादौ अप्युदाहार्यम् ।
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

अथैककारणविप्रलम्भाद्देमाह ।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनःसम्भोगहेतुकः ॥२३१॥

अथ रौद्रः ।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

संयामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दौर्गन्धिर्भवेत् प्रौढा ॥

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

मनोहरं सुकीमलं वपुष क ? अनयोः अटाधारणमनोहरशरीरयोः विधेः विधातुः
घटना धीमता खड्गेन शिरीषस्य तदाप्यस्य पुण्यस्य कर्त्तव्यं हेतुं ननु खड्गु । अथेन्द्र-
वचाहृतम् ।

(ल) अत्र दशरथ एव नादकी नीहव्यः ।

(व) शीकेति । अयं रसः कश्चिद्दशरथः शीकस्थायितया विप्रलम्भात्
करुणविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे कश्चिद्विप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायिभावः
रतिरस्तीति शेषः ।

(श) रौद्ररसमाह अथेत्यादि । क्रोधः स्थायिभावो यस्य तादृशः रक्तः
रक्तवर्णः रुद्रः अधिदैवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम । तत्र रौद्रे रसे बहिः
शब्दः आलम्बनं, तस्य परिच्छेदा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारश्च पतनेन विकृतः

अनुभावास्तथाच्च पन्नूरसन्दर्शनदयः ।

उग्रतावेगरोमाञ्चस्वे द्वेषपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥ १३१ (अ)

यथा ।

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मय्यदैर्भवद्भिर्नुदायुधैः ।

नरकरिपुषा साहं तेषां सभौमकिरौटिना-

मयमहमसृष्टे दोमांसैः करोमि दिशां बलिम्” ॥ (अ)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह ।

क्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥ २३३ ॥ (स)

क्तेदनेन विहारणेन संयामसम्भवाद्यैः युद्धव्ययतादिभिश्च अस्य रौद्रस्य प्रीडा प्रवृत्ता उद्दोषिताः उद्दोषणं भवेत् सुष्टिप्रवृत्तारादय उद्दोषणविभावा इति भावः ।
मूढः शीठदर्शनं बाहुष्पीटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानकथनं कृतकर्मणः
प्रशंसनमित्यर्थः, प्रायुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि उच्चैर्निक्षेपणानि आक्षेपः तिर-
स्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावखीकवादि च इत्येवमादयः अतुभावाः, उग्रता
प्रावेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः ।

(अ) उदाहरति यथेत्यादि । पितृनिधनार्तस्य अत्रत्यास्य उत्क्रियन् । येः
निर्मय्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनाश्रयिष्ठाचारवर्जितैरित्यर्थः, मनुजेषु
तनुष्वेषु प्रशुभिः प्रशुवत् काव्याकाव्यविमूढैरित्यर्थः, उदायुधैः उद्यतशस्त्रैः शस्त्र-
ाङ्घ्रिभिरित्यर्थः, भवद्भिः इदं गुरुं महत् पातकम् आचाव्यनिधनरूपं महापाप-
मित्यर्थः, कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमहं नरकरिपुषा नरकासुरनिन्दनेन कृत्स्नेन
त्यर्थः, साहं सद्यः सभौमकिरौटिनां भौमालुनसहितानां तेषां भवताम् असृक्-
दोमांसैः क्षुधितवसापिशितैः दिशां बलिम् उपहारं करोमि । दिशः पूजया-
णित्यर्थः । इति शीघ्रतः, “न समरसङ्घातः यद्भवेद्देहयैर्हरिषी मता” इति लक्षणात् ।
[न नायकोऽत्रत्यामा बीह्वल्यः ।

(स) रक्षाञ्छेति । रक्षां रक्षयन्तं चक्षुः नेत्रञ्च यस्मिन् तस्य भावः तना,

अथ वीरः ।

उत्तमप्रकृतिर्वीर उरसाहस्याधिभावकः ॥
 महेंद्रदैवतो हेमवर्णीऽयं समुदाहृतः ।
 आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥
 विजेतव्याद्विचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
 अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥
 सञ्चारिणस्तु धृति-
 मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
 स च दानधर्मयुष्टै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥३४॥ (ह)

स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति
 चतुर्विधः । तत्र दानवीरो यथा प्ररशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र

अथ रसे युद्धवीरात् मेदिनी मेदकारिणी युद्धवीरं मुखस्य नेत्रस्य च रक्तत्वं
 स्यात्, अत्र तु मायकस्य तथेति भेद इति भावः ।

(ह) वीररसमाह अथेत्यादि । वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्ट
 मायक इत्यर्थः, कर्तव्याग्नेषु खेयान् उद्यमः उत्साहः, सः स्वाधिभावो यस्य
 तथोक्तः । अयं रसः महेंद्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः
 समुदाहृतः कथितः । विजेतव्यादयः आलम्बनविभावाः विजेतव्यादीनां
 चेष्टायाः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः । अथमाद्विपद्दिन एतन्वीरधर्मानुक्रम
 नीयानां यच्छब्दं, चित्तोवादिपद्दिन दाने अश्ववसायस्य धर्मं धर्मशास्त्रादेः । दशधा
 दीनस्य ज्ञातरीत्यादियंङ्गणम् । तत्र वीरं अनुभावास्तु सहायानां सङ्घकारिणाम्
 अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सङ्घकारिणस्य युद्धे सैन्यानि दाने अनानि धर्मं
 तत्तद्व्याधि मन्वाय दशधां त्यागशीलतादयस्य यथावर्थं ज्ञातव्याः । अत्र
 स्यात्म् ।

मुद्रितमहीनिर्घाजदानावधि” इति । (ख) अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायीभावः । सम्प्रदानभूतैर्ब्राह्मणैरासम्बन्ध-विभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभा-वितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावैरनुभावितो हर्षभृत्त्वादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं गीतो दानवीरतां भजते ।

धर्मवीरो यथा बुधिष्ठिरः ।

“राज्यञ्च वसु देहञ्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये ।

यश्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्” ॥ (क)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः ।

“भो लक्ष्मण ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते

कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम् ।

नैवञ्चेत् खरद्रुषण्यश्चिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैष सङ्घिष्यते मम धनुर्घातन्धवन्भूजतः” ॥ (ख)

(क) त्याग इति । सप्तभिः समुद्भैः मुद्रिता वैटिता या नदी तस्याः निर्घाजम् अक्षपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः ।

(ख) राज्यं मिति । राज्यं वसु धनं देहः भार्या मातरः सुताश्च किं वपुना लोके जनति यत् वसु जन चायत्तम् अर्थात् तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यतं निरुचित-मित्यर्थः मयेति शेषः । अत्र बुधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उत्साहः तथाविधीत्यादि-भिरनुभावेनापि अत्र च विभावादिना आस्वादपदवीं नतः क्षान्नाजिह्वाणां रसताया परिचलतीति बोध्यम् ।

(ख) भी इति । भो लक्ष्मण ! जनकजा सीता दीयतां प्रत्यर्प्यतां रामः स्वयं याचताम् न तु परमुखेनेति भावः, याचते, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः ? अयं मतिविभ्रमः अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः, चेत् यदि एतां न, न इदानीं वेदि-त्वर्थः, खरस्य द्रुषण्यस्य विभिरस्य कण्ठासृजा कण्ठवधिरिव पङ्क्तिः अस्ति इत्यर्थः, वपुषः आघातेन मीर्षीवीजनेन बन्धुत्वः, नम एव पत्नी अरः न सङ्घिष्यते त्यागिति शेषः । ब्राह्मणभिरुद्धितं इत्यम् । अत्र रामस्य युद्धे उत्साहः यथावत्-मुद्रापितैः विभावाद्यैः आस्वाद्यमानः रसतायापद्यते इति शीघ्रम् ।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।

“शिरामुखैः स्रन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ?” ॥ (ग)

एष्वपि विभाव । दयः पूर्वीदाहरणवदूह्याः ।

अथ भयानकः ।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गङ्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिकूपे क्षणादयः ॥

जुगुप्सावेगसम्मोह-

सन्त्नासम्भानिदीनताः ।

(ग) शिरामुखै रिति । जीमूतवाहनस्य स्वदेहं भक्षयन्तं गरुडं प्रति उक्तिरियम् ।
इं गरुत्मन् ! शिराणां मुखैः रक्तं स्रन्दत एव अरत्येव, अद्यापि मम देहे मांस-
मस्ति, तवापि तावत् दृष्टिं न पश्यामि, तव पश्यामि, किं
कथं त्वं भक्षणात् विरतः ? । नरतः अत्र जीमूतवाहनस्य परदुःखहरणेच्छाकृपायां
दयायाम् उल्साहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः रसतामाप्नोतीति
श्रवम् ।

(घ) भयानकरसमाह अशेषादि । भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः
काळः यमः अधिदैवता यस्य तपोक्तः, स्त्री नीचः निम्नो नीचश्च प्रकृतिः
प्रधानं यत्र तदाधिपः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः मतः कीर्तितः ।
यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तन् आलम्बनं मतं तस्य भयकारकञ्च

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-

मृत्वाद्या व्यभिचारिणः ॥२३५॥ (घ)

यथा ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रयाम् ।

अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विश्रति चासादयं वामनः ॥

इत्यादि । (ङ)

अथ बीभत्सः ।

जगुप्सास्यायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।

नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥

दुर्गन्धमांसं पिबिष्ये मेदांस्खालम्बनं मतम् ।

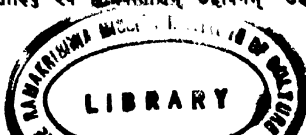
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दोषनमुदाहृतम् ॥ (च)

निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।

चोरतराः अतिबीभत्साः चेष्टाः उद्दोषनं भवेत् । अत्र रसे वर्षवर्षे महदस्त्रिण
भावश्च, प्रलयः नष्टचितता, खेदः घर्मजलं, रोमाञ्चः कम्पः, दिक्प्रेषणादयः इत-
स्ततो दृष्टिपातादवयव अनुभावाः । जगुप्साद्या मरणात्ता व्यभिचारिणः ।

(ङ) नष्टमिति । अत्र वर्षवरादीनां भयं स्यायिभावः मन्दुरातः निर्मली-
वानरभयहेतुरासम्बन्धविभावः, तस्य सङ्गमनादिव्यापाराः उद्दोषणानि, चासा-
दयो व्यभिचारिणः, अनुभावाश्च पलायनादयः, एतैरभिव्यक्तः खानाजिहानां
रसतांमापयते इति बोध्यम् ।

(च) बीभत्सरसमाह्वयधियादि । जगुप्सा घृष्टा स्यायिभावः क्लृप्त-
ताह्वयः रसः बीभत्सः कथ्यते, अयं रसः नीलवर्णः तथा महाकाली देवता यस्य
तयोक्तः उदाहृतः उक्तः । दुर्गन्धमांसानि बधिराणि मेदाणि च चासम्बन्ध-
नं मतं तत्र दुर्गन्धमांसानि एव कृमिभक्षणम् उद्दोषणम् उदाहृतं कथितम् ।
अथत् अष्टम् ।

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ (अ)
 तन्मः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
 तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ॥
 वितर्काविगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।

यथा ।

दीर्घाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गीयतः
 ह्वारध्वनिरार्थं बासुचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
 त्कपर्थं स्तकपालसम्पुटमिलद्व्रज्ज्वाण्डभाण्डोदर-
 स्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ? ॥ (भ)

अथ शान्तः ।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
 तन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥

शौकिकं वस्तु अत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं
 त् । अन्तरं । स्पष्टम् ।

(भ) उदाहरति यथेत्यादि । इरधनुर्भङ्गध्वनिमाकस्यं विहितस्य लज्जलस्य
 कृत्रियम् । दीर्घाञ्चान्नां नाडुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः यः चन्द्रशेखरस्य
 स्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् अञ्जनात् उच्यते । उद्धतः आयेस्य रामस्य बासु-
 रतप्रस्तावनायां श्रियवार्तरतप्रसङ्गे डिण्डिमः वाद्यविशेषस्वरूप इत्यर्थः
 तारध्वनिः द्राक् कृदिति पर्यस्तेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधानपात्रविशेष-
 र्थः मिसत् यत् ब्रज्ज्वाण्डमेव भास्यं पात्रविशेषः तस्य उदरे अम्बुनदी भ्राम्यन्
 स्थितः एकत्र किञ्चित् अञ्जिमा अञ्जलं यस्य तद्योक्तः सन् कश्चनद्यापि शदानो-
 पे बहुलव्यधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति ? अहो किमाचर्क्यजिदमित्यर्थः ।
 ईश्वरिणीदितं इत्यम् । अत्र धनुर्दण्डारः आलम्बनं, तस्यातिदीर्घत्वमुद्दीपनं,
 इदुक्तिदानुभावः, यथायथमाञ्जिताश्च व्यभिचारिणः, एतैरभिप्रेतः लज्जलस्य
 लवः सामाजिकानां रसदानेतीति बोध्यम् ।

अनित्यत्वादिनाऽभिव्यक्तनिःसारता तु या ।

परमात्मस्वरूपं वा तस्मान्मन्मथमिष्यते ॥ (ज)

पुण्याश्रमहरिश्चेत्तौर्धरम्यवनादयः ।

मञ्चापुरुषसङ्गादास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥

रोमाञ्चाद्याञ्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

“रथान्तस्वरतस्तथा धृतजरत्वन्यात्ववस्याध्वगैः

सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्तु, धारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्चां विलुण्ठयति ?” ॥ (ट)

(ज) शान्तरसमाह अथेत्यादि । अमः शान्तिरेव स्थायिभावः यस्य तयो उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः कुन्दं कुसुमविशेषः इन्दुवन्द्य त सुन्दरो ज्ञाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वेल्यर्थः, श्रीनारायणैकतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विमशरत्वादिना अशेषा बलानां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारराहित्यं वा परमात्मस्य तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ट) उदाहरति अथेत्यादि । कस्यचित् निर्विचलीक्रिरियम् । वा काकः कदा रथ्यायाः पथः अन्तः पथमध्ये इत्यर्थः, अरतः अन्तः, एतः एही । अरन् जीर्णतमापन्नः कन्यालवः द्विद्रकन्यास्वरूपं येन तयोक्तस्य, अन्तः पथमन्तः तैः नागरैः नगरवासिभिः सुवासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टानां दृष्टा चिसोऽभिमिति केवाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिष्टं केवाञ्चित् कौतुकम्, अही कश्चनसो लेशमनुभवतीति केवाञ्चित् इवेति भावः इत्थं निर्व्याजीकृतः अकरपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा प्रकृतं तस्य रसः आलम्बनं तेन या मुत् हर्षः तथा तत्त्वतः ज्ञानाख्यतपानपरिद्विज्ञानितेन आर्षं

पुष्टिस्तु जज्ञाभारतमदी कृष्ण्याः

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरिष नी ॥२३६॥ (ठ)

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्या-
द्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यामैर्दशनादहङ्कारी-
पशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वप्रकारिणाहङ्कारप्रशमैकरूप-
त्वान्न तच्चान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागान्तरे शान्तरसप्रधानत्व-
मपास्तम् । ननु ।

“न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
ने ह्येषरागी न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः” ॥ (ड)

नेत्यर्थः, निद्रावसावस्य निद्रितस्यैव वाद्यविषयेषु आचरत इत्यर्थः, नै मम करपुटी-
भिर्वा करपुटीस्थितां केनचित् दत्तां मिथाम् अन्नावितित्यर्थः, निःशङ्कं निर्भयं
यथाः तथैः तमङ्गनाभावादिति भावः, विस्तृष्टिश्चति विश्वेन हरिष्यतीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र तथाविधनिर्विण्णस्य शमरूपस्याधिभावः परमात्म-
ज्ञानेन भिन्नरूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन आत्मस्वनेन यथायथमाचिन्तेन च उद्दीपनेन
तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आचिन्तेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा अभिव्यक्तः
सामाजिकानां रसत्वेन आस्वाद्यते इति बोध्यम् ।

(ठ) निरहङ्कारिति । एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अहङ्कार-
राहित्यात् दयावीरादिर्न, ततश्च साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु न
वर्षेति अत्रबोधेदः ।

(ड) वेति । यत्र रसे न दुःखं, न सुखं न चिन्ता, न द्वेषः शम-
निर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेस्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कसपि विषयमव-
बन्धति भावः इच्छा अभिलाषः तत्र सर्वेषु भावेषु कस्तुषु सत्सु अपीत्यर्थः शमः
शान्तिः तत्तद्विषयमिहकितित्यर्थः, शान्तः श्रेष्ठः, डः शान्ती रसः मुनीन्द्रैः श्रेष्ठ-
भिः कथितः । नीचावस्थायां मुक्तिदशायाम् आत्मस्वरूपप्राप्तिकवचामैर्

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपाप्रति-
लक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रस-
त्वम् ? इत्युच्यते ।

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो [ठ] यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥२४०॥

यश्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वाच्च विरोधः । उक्तं हि ।

यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महासुखम् ।

दृष्ट्वाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (ब)

सर्वाकारमहद्द्वाररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा^० ॥

आदिशब्दात् धर्मवैर-दानवैरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतिर्यथा ।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरुपायानित्यर्थः, सञ्चार्यादीनां विवेदादीनाम् असञ्चार्या-
वस्थितेरित्यर्थः ।

(ठ) युक्तवियुक्तदशामिति युक्तः विषयैः मनः समाह्वय परमात्मनि
संवीज्य स्थितः । वियुक्तः जितेन्द्रियः प्राद्वेष सिद्धिनाम् तद्व्यायां सादृश्यावस्थाया-
मित्यर्थः ।

(ब) वचनेति । लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगकं सुखं, यत् दिव्यं
सर्वायं महासुखम् एते हे, दृष्ट्वाक्षयः निष्कृष्टता तेन यत् सुखं तस्य षोडशीं
कलाम् अर्हं न चर्हं ।

“कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
प्रसीदेति क्रोधं निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्” ॥ (त)

अथ मुनीन्द्रोऽप्याह ।

वत्सलञ्च रस इति तेन स दशमो रसः ।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः ।
स्थायी वत्सलतास्त्रेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्योद्दयादयः ।
पालिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरसुम्बनमौच्चरम् ॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः ॥
रङ्गगर्भच्छविवर्णी दैवतं लोकमातरः ॥२४१॥[य]

यथा ।

“यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।

(त) कदेति । श्रेयोक्तिरियम् । कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि
वासीदे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः
न, अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद प्रसन्नी भव इति
निमिषं वसन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाहयिष्यामि । त्रिपुरारोहणम् ।
त्रिभुवनविषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराहङ्कारादित्यस्य प्रकटन
मि पर्यवसानान् अमस्याविभावः ज्ञानरसतामापद्यते इति बोध्यम्

(ष) स्फुटमिति । स्फुटं सुम्बलम् । वत्सलता प्रियता तथा स्नेहः स्थायी ।
लोकमातरः प्रकीर्त्यादयः । अन्वत् अष्टम् ।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया

पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः" ॥ (द)

एषाच्च रसानां परस्परविरोधभाह ।

आद्यः करुणवीभट्सरौद्रवीरभयानकैः ।

भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।

करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥

रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।

भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥

शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तेर्भयानकः ।

शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥

शृङ्गारेण तु बीभट्स

इत्याख्याता विरोधिता ॥२४२॥ [घ]

(द) बल्लरसमुदाहरति इदिति । आद्यो उपमाया प्रथमम् उक्तिं कथितं नमः मातापितृभ्यादिरूपं यत् आद्य इति, तदीयां आदौसन्धिवितीं चक्रुःसौमबलन्त्या आश्रित्य यत् यथी गच्छति अ, प्रणिपातशिक्षया एवमेव प्रथमतश्चिन्त्युपदेशेन यद्य नमः आगतमसकः अभूत्, तेन हेतुना अः अर्थं अर्थः रसः पितुर्दलोपस्य मुद इति ततान विस्तारयामास । अन्वयान्तरं इत्यम् । अत्र दिशोपस्य अर्थः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयार्थस्तु टवचनेन उक्तीं चनेन यथायथमाचक्षते अनुभावादिना च आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम् ।

(घ) आद्य इति इति । आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः । विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हासरसः । तादृशः विरोधभाक् इत्यर्थः । इति इत्य विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता ।

त्यः शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते ।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि

स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी

न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ॥२४३॥ (न)

यथा विक्रमोर्वशां चतुर्थेऽङ्के पुरुरवस उन्मादः ।

।भावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमोदयौ ।

न्धः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः॥२४४(प

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादित्यपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः ।

भावादय उच्यन्ते ।

शारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

(न) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिमेत्यादिरस्थिरीभावो दृश्यते तत्र तादासीनां स्थायित्वमस्य इत्याशङ्क्याऽऽ कुत इति । कुतः क्वादापि कारणात् प रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लक्ष्मणानीऽपि न तु स्थायी स्थायिपदवाच्यः, अत् यस्मात् पात्रे साधारभूते नायकादी सः स्थैर्यं स्थिरताम् इत्यन्तरत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति । परत्र तदपाशादिति भावः, रत्यादिसु लेभृततया तिष्ठत्येवेति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(प) रसेति । तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभावः तासाञ्च इत्यर्थः, भावस्य प्रथमः भावप्रथमः, भावस्य उदयः भासोदयः, सन्धिः । सन्धिरित्यर्थः, शबलता भावशबलता इत्यर्थः, एते सर्वेऽपि रसनात् चास्त्रादन-गुणयोगात् रसाः गौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः । रसस्य विभावा-भरमित्यक्तचिदानन्दचमत्काररूपतां नजते, भावादेशु शौचिककार्याकारणादि-रति विशिषी वीध्यः ।

(क) सञ्चारिण इति । प्रधानानि सापाततः प्राधान्येन रसाद्यपिचरैषि

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥२३५॥

“न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः” ॥ (ब)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणी देवनिगुरुनृपादिविषया रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः । तत्र व्यभिचारी यथा । “एवं वादिनि देवर्षी” इत्यादि । अत्रावहित्या देवविषया रतिः (भ) ।

यथा कुन्दमालायाम् ।

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

भावः, अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रतिः अनुरागः, तथा उद्बुद्धमात्रः उद्विक्त एव न तु विभावादिभिः परिपीडित इति भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते । यदि चात्र देवताविषयकर रतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्दे नोच्यते, नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्दे नातिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम् ।

(ब) नेति । रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न चति तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्वनिर्णयपरस्परकृता परस्परैव सिद्धिं लभेते खलु एतौ इत्यर्थः । भावेन रसः परिपुष्ट रसोऽपि भावेनेति भावः ।

(भ) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति । अत्र अवहित्या सञ्चारिभावः रत्यादिस्थायिण्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं नास्तीति चिन्त्यम् ।

(न) दितीति । हे नरकान्तक ! नरकासुरनिवृत्तः । क्वच ! इति खलुं वा ह्यपि इषियां वा नरके वा ह्यन प्रकामं स्वल्पं वासः स्थितिः ॥

अथ श्रीरामायणस्य अष्टमोऽध्यायः ।

अथ श्रीरामायणस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ (स)

सुनिधिप्रया रतिर्यथा ।

“बिलोकनेनैव तवाऽमुन्म मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांशसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

रिरोऽथव श्रथसि केन दृष्यते ?” ॥ (थ)

रजविषया रतिर्यथा मम ।

“त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्कितम् ।

अ धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभियत हरः” ॥ (द)

एवमन्वत् ।

उद्बुधमात्रस्त्रायो भावो यथा ।

“हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यसन्दोदयारश्च इवान्मुराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाभरोष्ठे व्यापारयामरस विलोचनामि” ॥ (स)

भवतु । तत्र नैव मे चतिरित्याह चवेति । मरणे च्युत्कालेऽपि अवधीरितम्
भवज्ञातं द्वारद्वारविन्दं अरुक्तालीनकमलं याम्नां तादृशीं ते तव चरथौ चित्तयानि
ध्यायामि ।

(थ) बिलोकनेनेति । नारदं प्रति कृष्णस्य उक्तिरियम् । हे मुने ! तव
निवर्हितं निराकृतम् अहं पापं येन तादृशेन अमुना बिलोकनेन दग्धेन कृतार्थः
सिद्धमनीरथः कृतः आसि । तथापि बिलोकनेन कृतार्थोऽगोत्यर्थः, अहं गरीयसीः
गर्भधेप्रतिपादिकाः निरः वाचः शुश्रूषुः श्रीगुमिच्छुः अथवा किवा केन जनेन
श्रथसि कस्यापि दृष्यते ? न केनापीत्यर्थः । वक्ष्यदितं उक्तम् ।

(द) त्वदिति । हे रामन् ! हरः शिवः भूरिभारभिया अत्यधिकभारवासेन
उतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अन्वसन्धुः निर्धूतैः चित्तैः धूलीपटलैः रजो-
राशिभिः पङ्कित्वा सजातपङ्कतां तां गङ्गां न धत्ते न चारयति ।

(स) हरः इति । हरश्च, चन्द्रोदये चन्द्रुराशिः समुद्र इति, किञ्चित्
परिच्छेदं धैर्यं यत्कालीनकः इति विदुषोऽपि सन् विम्बफलाभत् विदोर्भावन

अत्र पार्वतीविषयः भगवतो रतिः । ननु क्व "प्रपञ्च-
रसवद्भिभावादीनामेकीऽवभासो रस इति" तत्र सञ्चारिणः
प्रार्थक्याभावात् कथं प्राधान्ये नाभिव्यक्तिः ? इत्युच्यते ।

यथा मरीचखण्डादे-

रेकीभावे प्रपानके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि

तथा सञ्चारिणो रसे ॥२४६॥ (ब)

अथ रसाभासभावाभासौ ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२४७॥ (श)

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां साम-
ग्रीरहितत्वे सत्ये कदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं, तच्च बाल-
व्युत्पत्तये (ब) एकदेशतो दृश्यंते ।

तादृशे समानुक्ते विधीयन्ति नेत्राणि व्यापारग्रामात् साभिन्नावनद्रासोदिति
भावः । उपजाति इत्यम् । अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्वाभिभावः
अनुभवाद्भिभिरपरिपुष्टतया रसतामसाय स्थित इत्यस्य उद्बुद्धमात्रत्वम् ।
वस्तुतस्तु भवं रतिः पार्वतीमुखविषयो कनकपेयानुभावेन अचरीतर्वाविम्बफनसाम्य
कथनकर्मण इदोपनविभावेन समाचितेन च रसतोद्रेके लज्जादिना च व्यभि-
चारिणा परिपीयिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(ब) यदेति । यथा मरीचखण्डादेः रेकीभावे नियतेऽपि प्रपानके पानीय-
द्रव्यविशेषे कस्यचित् प्रपानः उद्रेकः कस्यचित् भवति तथा क्वापि रसे सञ्चारिणः
कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रपानानुपपत्तौ बोध्यम् ।

(श) अनौचित्येति । रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्तमानत्वे
प्राभासः रसाभासः आभासास्य इत्यर्थः ।

(ब) सामग्रीरहितत्वे रतिः । सामग्रीं चारिण्युटः तत्रादिके सचकावे
इति रसदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं बोध्यम् ।

उपनायकसंख्यायां मुनिमुत्पत्तौ गतायाञ्च ।
 बहुनायकविषयायां रती तथाऽनुभयनिष्ठायां ॥
 प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिथ्यंगादिगते ।
 शृङ्गारेऽनौचित्यं रीद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥
 शान्ते च होननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
 ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
 उत्तमपात्रगतत्वे भयानके च यमेवमन्यत्र ॥२४८(स)

तत्र रतिरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

“स्वामी मुग्धतरो वन घनमिदं बालाहमेकाकिनौ
 शीशौमाह्वयते तंमालमलिनच्छायांतमः सन्ततिः ।

लक्षयतीति तत्परं कियदंशे तद्वत्त्वधीनः कियदंशे च चधीय इत्यर्थः । नाद्यप्युत्पत्तये बालानाम् चक्रानां व्युत्पत्तये वीधाय ।

(स) उपनायकैति । शृङ्गारे रसे रती उपनायकः उपपत्तिः तस्मात्संख्यायां तत्र स्थितायां मुनिमुत्पत्तौ गतायां मुनिमुत्पत्तौ मुनिमुत्पत्तौ गतायां चतुर्नायकनिष्ठायां चतुर्नायकनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसहाये तथा नायिकागतत्वे नायके चतुर्नाये इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र ननायां तथा नीचपात्रनिम्बनादिनिष्ठायां अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्राये रतः शृङ्गार इत्यते इति च ब्रह्म इतिपु चवीर्यात् चन्दात्रस्य धीनादिति बोध्यम् । रीद्रे रसे वीरे कर्वादिषु कते कति शान्ते रसे होननिष्ठे निष्ठदधमनिष्ठे सति हास्ये रसे गुर्वादिषु चालम्बने सति तदा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे सति तथा चयानुके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं क्रियम् । एवमन्यत्र इति बहून् कन् अनौचित्यादन्तः सचदनीचिकसं शीशुमिति भावः ।

(घ) क्षामीति । हे क्षाम ! स्वामी पतिः क्वचित् शिवाः मुग्धतरोः चतिसूतः एतेषां चतुर्नायकनिष्ठत्वं विद्वन्ने क्षीमावित्यात् शृङ्गारवीर्यस्य चतिसूतम् । इदं चर्कं घनं निमित्तम् इति चतुर्नायकनिष्ठत्वात् इति चतिसूतम् । इति चतिसूतम् ।

अचिन्त्यमिदं पुरी निषङ्गा

अचिन्त्यमिदं पुरी निषङ्गा ॥ (क)

तिर्य्यग्भ्रमत्वे यथा ।

“मङ्गीमतस्त्रीषु वनान्तरेषु वङ्गान्तरे वङ्गभ्रमद्भ्रमन्ती ।
चञ्चद्विपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी” ॥ (ख)

आदिशब्दात् तापसादयः ।

रौद्राभासो यथा ।

“रत्नोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्मुक्त्वा कर्णं मपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरिः पश्यतः ।
आधातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्त्तयन्
अंसास्फोटपट्युर्धाधरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः” ॥ (ग)

(क) नघनेति । जघनस्यले नद्वा बद्धा पत्रवङ्गी पत्रलता यथा तादृशी
कापि मङ्गी किराती गिरौ पर्वते गिरिमङ्गीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, “कुटजा
गिरिमङ्गिका” इत्यमरः । अचिन्त्य पुरः समञ्च भर्तुरिति शेषः निषङ्गा उपविष्टा
मर्दा स्वामिना मन्त्रकचान् निजकेशान् उत्कचयञ्चकार बन्धयामास ।

(ख) मङ्गीति । भङ्गी अमरी मङ्गीभिः मङ्गिकाकुसुमतरुभिः मतङ्गीक
वतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, “मन्त्रिका मचचिका प्रशस्तमुहत्तङ्गनी । प्रशस्त-
वाचकांश्चमूनि” इत्यमरः । वनान्तरेषु वङ्गान्तरे लतान्तरे स्थितमिति शेषः, वङ्गभं
वति अमरमित्यर्थः, आङ्गयन्ती सती चञ्चल्याः स्वगत्याः विपश्चात् शीघ्रयाः यः
हन्ती नधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्गा अन्वहारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते स्म गीतवती-
पथः । इन्द्रवज्राङ्गत्तम् ।

(ग) रत्नोत्फुल्लेति । असी अर्जुनः रत्न उत्फुल्ले विशाले लोके अचिन्त्ये
पथे यस्य तथीका, मुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि अङ्गानि बन्ध
॥ इत्यर्थः सङ्कल्प इत्यर्थः, अपेतभीः निषङ्गः, धृतधनुर्वाणः गृहीतधनुःशरः, कटु-
कोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आधातः आधुरितः क्षीमित इत्यर्थः, पश्यतः हरिः
गीतवत् । अनाहरी बद्धी ; प्रशस्तः हरिम् अनाहरेण इत्यर्थः, अङ्गान् पुनः पुनः
दोर्विक्रमं वाचयित्वा कीर्त्तयन् अचयन् तस्य अंसास्फोटपटुः अङ्गान् कचयन्

भयानकाभासी यथा ।

“अशक्तुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय बिभ्यद्बिभ्रसानि कौशिकः” ॥ (घ)

स्तौनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जार्दिके

तु वेष्ट्यादिविषये स्यात् ॥२४८॥ (ङ)

अष्टम् ।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात्

भावस्य शान्तिरुदये सन्धिः शबलता मता ॥२४९॥

आस्मीटे करीष ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हनुं प्रविष्टः स्तम्भावारनिनि
भेषः । एकदा कुरुपाण्डवसयानि नित्यम् अद्यैवाहं कौरवान् निहन्निष्यमीत्येवं
स्वं विक्रमं कौर्त्तयन् प्रतिष्ठां निरर्त्तुमशक्तुवन्तश्च अजुं न युधिष्ठिरः निर्भयं धामास ।
तत् सोढुमशक्तुवन् पार्थः धी मां मदायुधं वा तिरस्कुर्व्यात् तमहं हनिष्यामीति
पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पूज्यतममपि युधिष्ठिरं हनुं प्रववते इति पौराणिकी वार्ता
अदानुसन्धेया । अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि कोपे गुह्यनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं भीष्यम् ।
शाद्रूपावन्नीडितं वृत्तम् ।

(घ) अशक्तुवन्निति । कौशिकः इन्द्रः पेशक इति ध्वनिः सहस्ररश्मिः
सूर्यस्यैव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्तुवन् अतएव अधीरलोचनः अशक्त-
दृष्टिः बिभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृह तस्य अन्तरम् अन्धन्तरं प्रविश्य
दिवसानि निनाय । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र भवस्य उत्तमप्रकृतिगतत्वेन
भयानकाभासत्वम् ।

(ङ) भावाभासमाह भावाभास इति । लज्जार्दिके सञ्चारिणि वेष्ट्यादिविषये
भारान्नादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात् । कञ्जमुदाहरणम् ।

(च) भावशान्तादीनाह भावस्येति अष्टम् ।

कमिच्च यथा ।

“सुतनु ! जहिहि कीपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नार्थे तिर्य्यगामीलिताया
नयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्” ॥ (छ)

अत्र वाप्यमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य ग्रमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा कृषा परवौकृते ।
व्रजति रमणे निःखस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥” (ज)

अत्र विषादस्योदयः ।

“नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् ।
रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दुनोति च मे” ॥ (झ)

(छ) सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कीपं जहिहि त्यज, पादानतं मां पश्य
अवलीकथ, कदाचित् तव एवंविधः कीपः न खलु मेव अभूत् इति इत्यं नार्थे
निगदति कथयति सति तिर्य्यक् यथा तथा आनीजिते अक्षिणी यथा तथाभूतया
कथाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं किञ्चित् न उक्तं
कथितम् । अस्मिन्निर्णयः ।

(ज) चरणेति । चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात्
हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अपसन्ने इत्यर्थः, निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारी
यस्य तस्यङ्मुखी हे निभृतकितवाचारः इति उक्त्वा कृषा कोपेन परवौकृते कठिनी-
कृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कथाचित् उच्चैः निःखस्य कान्ते स्थितः
दृशः यस्याः तथाभूतया सत्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अयुपूर्णा इत्यर्थः, दृष्टिः
निवेशिता अर्पिता, एतेन यौवनस्य अचिरस्थायित्वमिति पादपतनेनापि सथा कान्ते
निराकृत इत्यतिशयेन आनीजितं कृतमिति च सूचितम् । अस्मिन्निर्णयः ।

(झ) नयनेति । नयनयुगलं नैवदयस्य असेचनकं अतिसेचनीयकरं,
“यदासेचनकं दृष्टं नास्तीति यस्य इत्यर्थः । मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं मनोः

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः ।

“आकार्यं” शशलाकम् । क्व क्व भूयोऽपि दृश्येत तां
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्पयाः क्लमधियः स्वप्नेऽपि स दुर्लभा
चेतः ! स्वास्थ्यम् अपैहि वाः खलु युवा धन्योऽधरं पास्कति ॥ (भक्त)

अत्र वितर्कौक्त्स्यमतिस्मरणशब्दादैन्यधृतिचिन्तानां
प्रवृत्तता ।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणेषु नाम्ना

तृतीयः परिच्छेदः ॥

रथाविवशमित्यर्थः, मादरात्याः इदं रूपं मे मम हृदय मदयति अमन्दयति, दुर्मोति-
तापयति च । नैवेदितिकरत्वेन अमन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन तापजनकत्वमित्यत्र
हर्ष विषादयोः सन्धिरवधेयः ।

(स) भावप्रवृत्तानुदाहरति किति । सर्वश्रीविधोगेन उन्मत्तस्य पुरुषवश
उत्कारितम् । आकार्यम् आत्महननरूपं क्व ? शशलाकम् ? चन्द्रस्य कुलस्य क्व ?
चन्द्रवर्ज्योऽहं कथमात्मघातो भवामीति असदृशसमावेशसूचकं क्लमधिमिति भावः ।
ता सर्वश्री भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिं वषयवर्तिनी भवेत् । दीवाणाम् अका-
र्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञान, शास्त्र-ज्ञात्वा कथमहनकार्य-
करोमीति भावः । अहो ! आकार्यं कोपेऽपि मुखम् सर्वश्रमा इति श्लेषः, कान्तं
मनोहरम् । अपकल्पयाः अपापाः क्लमधियः परिणतबुद्धयः विवास इत्यर्थः किं
वक्ष्यन्ति ? एवमकार्यकारिणं मासुद्दिश्येति श्लेषः, मधि चृषां हर्षविषयकौति भावः ।
ता सर्वश्री स्वप्नेऽपि खलु मगत्या । हे चेतः ! स्वास्थ्यम् अपैहि प्राप्नुहि सुस्थिरं
मनः, वाः खलु धन्यः पुष्कवान् युवाः तरुणः पुरुषः अधरम् सर्वश्रमा इति श्लेषः,
पास्कति ? आदूर्खिक्रीकृतं वृत्तम् । अत्र प्रथमी पादे वितर्कौत्सुक्यं, तृतीये पादे
मतिस्मरणे तृतीये पादे शब्दादैन्ये, अतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेकं बहुनामीकन
समावेशात् प्रवृत्ततां वेदितव्या ।

इति वि, ए, उन्मत्तधारिणा श्रीश्रीबालन्देविसप्तशतमहाभाष्येन विदितम् ।

विमलमत्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्तः ।

चतुर्थः परिच्छेदः

प्रथमं काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिगुणीभूतः

व्यङ्ग्येति द्विधा मतम् ॥२५०॥

• तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये

ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥२५१॥ (ख)

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि हा-

वुदोरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो

विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥२५२॥ (ग)

(क) अमुना काव्यभेदः निरूप्यते अथेति । अथ काव्यवटपरसादिनिरुपा-
ननरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह काव्येति । व्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यमाध्वे अर्थे वाच्यातिशयिनि-
वाच्यात् अथिकचमत्कारिणि इति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः इत्येते इति
शेषः । ध्वन्यते व्यङ्ग्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्ये काव्यः ध्वनिरिति
प्रकृतम् ।

(ग) तद्वेदावाह संसृष्टिति । अनेरपि लक्षणाभिधामूलौ ही वेदो उदी-

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणाभूतो ध्वनिः । लक्षणा-
भूतत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं वाचित्वात्त्वम् (घ) । विव-
क्षिताभ्यपरवाच्यस्तु अभिधान्मूलः । अतएव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यञ्जनितम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः । यथा प्रदीपो घटस्य ।
अभिधान्मूलस्य बहुविधयतया पञ्चानिर्देशः ।

अविवक्षितवाच्येऽपि भेदावाह ।

अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्हे विध्यमृच्छति २५३ (ङ)

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपशुण्णमानो
मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य
स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् ।

यथा ।

“कदली कदली करभः करभः

करिराजकरः करिराजकरः ।

रिती उक्तौ, तदीरेवः लक्षणाभूतो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः, अन्यः द्वितीय-
विवक्षितवाच्यः ।

(घ) लक्षणाभूतत्वात् लक्षणा नृत्वं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थोऽत्र
विवक्षितो इति हि लक्षणां तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य वाचित्वमिति भावः ।

(ङ) अर्थान्तरमिति । अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्योऽर्थे अविव-
क्षितमिति वा अत्यन्ततिरस्कृतम् इति हे विध्यम् मृच्छति प्राप्नोति ।

(च) कदलीति । कदली रथावष्टिः कदली कदलीति भावः अत्र
मन्विष्यादात्मिणं करस्य करभी वदित्वमरीतः करभः कदलीति भावः
करिराजकरः इति उक्त्वादेवः करिराजकरः कतिपयैरे इति भावः, वा

भुवनवितथेऽपि विभक्तिं तुसा-

निदम्बुदुगं च चमूदुगः ॥ (ज)

अथ इतिसकदस्यादिशब्दाः मौनवत्तदधिया सामान्य-
कदस्यादिशब्दे मुख्यार्थे बाधिता आद्यादियुषविशिष्टकदस्यादि-
हपमर्थे बोधयन्ति, आद्याव्यतिशयः (ह) व्यङ्ग्यः । यच्च पुनः
सार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य
प्रत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतत्वाच्चत्वम् ।

यथा ।

“निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते” ॥ (ज)

अन्धत्वाशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थे बोधयति,
अप्रकाशातिशयस्य व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावात्तार्थान्तरसङ्गमित्वाच्चत्वम् । (अ)

यथा ।

“भ्रम धन्विभ्र ! वीसत्यो सी सुणही भ्रज्ज मारिची देण ।

गोलादरीकच्छकुञ्जवासिणा दरीभ्रसोहेण” ॥ (अ)

दम्बुः दम्बुविशेषः तस्यैव दृश्यो यस्यासक्तभूततयाः इदम् ऊरुदुगं भुवनवितथेऽपि
[तां सादृश्यं न विभक्तिं ।

(ह) आद्याव्यतिशयः शैत्याव्यतिशयः, आदिपदेन उल्लेखकसंश्रुत्यातिशयो-
क्तौ ।

(ज) निःश्वासान्ध इति । निःश्वासान्ध अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पण इव
इत्थमाश्रयो न प्रकाशते न विराजते ।

(अ) मुख्यार्थे चमूदुगताविशेषे । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः अन्धत्वं चमूदुगता-
विशेषम्, अप्रकाशत्वम् अमुकत्वम् तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-
तायत्वंभावाभावादित्यर्थः ।

(ज) : अन्धः इति । “अन्ध धन्विभ्र ! विदुषः च शरणात्कारित्वमेव ।
गोलादरीकच्छकुञ्जवासिणा उद्विष्टेन ॥ इति संस्कृतम् । आश्रयवर्तिन्याः कक्षा-
पत् व्यभिचारिणा वीर्यादरीकच्छकुञ्जकच्छेत्तयानि मन्त्रं पुण्यचद्वेनः कश्चरीरः-

अत्र भ्रम धार्मिकत्वतो ~~अन्यथा~~ विधिः ~~अन्यथा~~ अनुपपन्न-
मानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतकृत्याग्रहा
न काठवर्षः । अत्र खलु विधিনিषेधावुत्पद्यमानादेव निषेध-
विधौः पर्यवस्यति स्तत्रैव तद्वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादि-
पर्यालोचनेन विधিনিषेधयोर्निषेधविधी- अवगम्येते तत्र
ध्नित्वमेव (ठ) । तदुक्तम् ।

“क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु” ॥ (ठ)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्वार्थान्तरे सङ्गमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः,
अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं
तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि

द्विभेदः प्रथमं मतः ।

भङ्गाकारिणं स्वप्रेरितकुङ्कुरीपद्रवेण अप्यनिहतं धार्मिकं प्रत्युत्तिरियम् ।
धार्मिकं ! विश्वसः निःशङ्कः सन् भ्रम पुण्यपदमार्थं पठ्यन्त, अद्य आ कुङ्कुर-
यस्तां प्रति प्रत्यङ्मुपद्रवतीति भावः । तेन गीदावय्याः कच्छः तीरं तत्र यः
कुञ्जः क्षतादिपिहितं स्थानं तत्र बाधिना इतसिधेन प्रपञ्चकेन्द्रिणा मारितः
निहतः ।

(ट) प्रकृते कुलटायाः स्त्रैरविहारे इत्यर्थः, पर्यवस्यति परिचमति इति हेतोः
उत्पद्यमानो दुःखार्थि (गच्छन्ती अग्रमाणावेवेति भावः), निषेधविधौः पर्यवस्यति
परिचमतिः विधिवाक्यं अग्रमाणादेव निषेधं निषेधवाक्यं अग्रमाणादेव विधिं
वीचयतीत्यर्थः, तत्रैव तत्राधिधे एव खलौ इत्यर्थः तद्वसरः विपरीतकृत्याग्रहा ।
ध्नित्वम् अभिधागूनध्नित्वमित्यर्थः ।

(ठ) क्वचिदिति । क्वचित् बाध्यतया अनुपपन्नत्वात् अस्मिन्तिः कारात्मनाम्
वीचः, क्वचित् ख्यातस्य उपपन्नत्वात् प्रतीतस्य बाधनं विपरीतकृत्याग्रहात् उपप-
न्नत्वात् बाधनत्वात् इत्यर्थः, अभिधेय अभिधागूनध्नित्वमित्यर्थः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र

व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥२५४॥ (ड)

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादि-

रेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्

सङ्घे यस्तस्य नैव यत् ॥२५५॥ (ढ)

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । अत्र व्यङ्ग्य-
प्रतीतिर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु
उत्पलपत्रगतव्यतिभेदवज्जाघवान्न संलक्ष्यते (ण) । एषु रसादिषु
च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्घातुमशक्यत्वादसंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि एकस्यैव

(ड) विवक्षितेति । विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अवाधितस्वरूपमित्यर्थः, अभि-
धेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं विभेदः द्विप्रकारी मतः । यत्र व्यङ्ग्यः
व्यञ्जनाधीश्वर्यर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सत्यगनुभूयमानः क्रमः पौर्वापर्यं
यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रमः
व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

(ङ) तदेति । तत्र तयोर्मध्ये आद्यः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः, रसभावादिः
एक एव एकविध एव अत्र गण्यते, यत् यस्मात् तस्य व्यङ्ग्यस्य एकोऽपि भेदः
विशेषः अनन्तत्वात् अतिवाङ्मत्यात् न सङ्घेयः सङ्घातुं न शक्य इत्यर्थः ।

(ण) विभावादीति । विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण बोधः कारणं यस्य
तत्त्वात् विभावादिस्मृत्वाङ्गमग्नान्त्यैव रसत्वादिति भावः । व्यतिभेदः सन्धि-
लभेन भेदुर्न तदन्तु जाघवात् अतिश्रीप्रलम्बत्वादित्यर्थः संलक्ष्यते रस इति
शेषः ।

हि शृङ्गारस्य एकोऽपि सन्धोनरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-
पानसुखनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ग्रात-
मशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम् ।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे

व्यङ्गेऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग-

स्त्रिविधः कथितो बुधैः ॥२५६॥ (त)

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनान्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र

वस्त्वलङ्काररूपत्वा-

शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥२५७॥ (थ)

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते ।

तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्गो यथा ।

“पथिश्च ! स एत्य सत्यरमत्यि मणं पत्यरत्यले गामे ।

उस्यप्रपञ्चोद्भ्रं पेक्विश्च उण जद्र वससि ता वससु” ॥ (द)

(त) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति । अनुस्वानः अनुरणनं तत्सन्निभं
तदनुरूपे व्यङ्गे शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उत्थिते अर्थशक्त्या उत्थिते सम्य-
शक्त्या उत्थिते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः त्रिविधः शब्द-
शक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः सम्यशक्त्युत्थयेति त्रिविधः कथितः ।

(थ) वसति । शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा भवति,
ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति ।

(द) पथिश्च इति । पथिश्च ! नात्र संसारीऽस्ति जनाक् प्रसन्नस्त्वधि
गामि । उन्नतपयोधरं प्रेत्य पुनर्यदि वससि वद वस ॥ इति संस्कृतम् ।

अत्र सत्यरादिशब्दशक्त्या (ध) यदुपभोगक्षमोऽसि तदास्-
खिति वस्तु व्यञ्जते ।

अलङ्काररूपो (न) यथा । “दुर्गालङ्कितविप्रहः” इत्यादि ।

अत्र प्राकारणिकस्य उमानाममहादेवोवक्त्रभभानुदेवनाम्नृपते-
वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकारणिकस्य पार्वतीवक्त्रभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीयश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
(प) कल्प्यते । तदत्र उमावक्त्रभ उमावक्त्रभ इवेत्युपमाङ्कारो
व्यङ्ग्यः ।

यथा वा ।

“अमितः समितः प्राप्तै रत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि” ॥ (फ)

अत्रमित इत्यादावपिशब्दाभावाद्द्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः ।

व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते (व) ।

शाश्विनं पथिकं प्रति कल्याणिकृतिरियम् । हे पथिक ! अत्र प्रसारस्थले
पाषाणवहने शोभे मनाक् अस्पीऽपीत्यर्थः संसारः शय्याकटः न अस्ति प्रसारस्थे व
वधे स्वपिनः, नात्र अन्यः शय्याविधाननिश्चय इति भावः । उन्नतपथीधरम् उन्नत-
मेघम् उन्नतस्रगमिति ध्वनिः दृष्टा यदि वससि तत् तदा वस ।

(ध) सत्यरादीत्यादिपदेन सप्तहरशब्दः गृह्यते । प्राकृते शास्त्रे सत्यरथस्थेन
शास्त्रं तस्मात् परदारनमननिषेधायकं बोध्यम् । शक्र्या सामर्थ्येन ।

(न) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युल्लेख्य इति शेषः ।

(प) मा प्रसाङ्गीत् प्रसक्तं मा सूदित्यर्थः ।

(फ) अनित इति । हे प्रभो ! त्वं साधुयशोभिः सत्कीर्त्तिभिः अनितः अपरि-
मितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युक्तात् प्राप्तैः सत्कर्मैः सत्कर्मैः इत्यर्थः । लोकात्मन्यकार
इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः अस्ति भवसि ।

(व) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा शौचत्वं तर्हेकालङ्कारत्वम् उन्न-

वस्तु बालङ्कतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।
कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड् भिन्नैर्व्यज्यमानस्तु

वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो

याति द्वादशभेदताम् ॥२५८॥ (भ)

रत्न निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनास्वाद्यतया मुख्यत्वे कथमलङ्कारत्वमित्या-
शङ्काह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति । ब्राह्मणोऽसौ अन्वयः सञ्जासीति ब्राह्मण्यमन्वयः
तस्य न्यायः तस्मात् सञ्जासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वामावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण
इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारत्वात् व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः ।

(भ) अर्थशक्त्युद्भवमाह कस्मिन्ति । वस्तु वा अलङ्कतिः वा इत्येक द्विधा
द्विप्रकारोऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढोक्त्या सिद्धः तथा कवि
निबद्धस्य जनस्य प्रौढोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारी भवति । तैः षड्भिः व्यज्यमानः
प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वक्त्र अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः, अर्थशक्त्या
उच्यते व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति । तत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्य-
मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः । स्वतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य
इति द्वितीयः । स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः ।
स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः । कविप्रौढोक्ति-
सिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति पञ्चमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति षष्ठः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः । कविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कार-
रूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो-
ऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्य-
मानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एकादशः । कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्यः द्वादश इति फलितम् ।

स्वतःसम्भवी औचित्याद् वहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धो न तु औचित्येन । तत्र क्रमेण यथा ।

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मदुदृष्टे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि नत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्न्ययः ॥ (म)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतद्यतिपादिकाया
भावि-परपुरुषोपभोगजनखक्षतादि-गोपनरूपं वस्तुमात्रं
व्यज्यते (य) ।

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहरे” ॥ (र)

अनेन स्वतःसम्भविना (ल) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापो
धिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(म) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि । कस्याश्चिन्नायिकायाः कामपि प्रति-
शिर्नो प्रत्युक्तिरियम् । हे प्रतिवेशिनि ! क्षणम् इह अस्मद् दृष्टे दृष्टिं दास्यसि ।
स्य शिशुं बालकस्य पिता मदभर्ता इत्यर्थः विरसाः विस्मदाः कौपीः कूपभवाः
पः प्रायेण न पास्यति । ततः एकाकिनो अपि इतः अस्मात् प्रदेशात् सत्वरं
मालाकुलं तमानवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि, नीरन्ध्राः विविङ्गाः
जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नलग्न्ययः नलानां तृणविशेषाणां ग्न्ययः पर्वोषि तनुं
नीरम् मालिखन्तु खख्यन्तु । शास्त्रविक्रीडितं इत्तम् ।

(य) अनेनेति । अनेन वाक्याद्येन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन औचित्यात्
कुलटाया अपि वक्तुं शक्येनेत्यर्थः । एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्या
यिकाया वैशिष्ट्याद् वीक्ष्यम् ।

(र) दिशीत । दक्षिणस्यां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते मन्दीभवति,
पाण्ड्याः तदास्यक्षत्रियभेदाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः प्रतापं दृष्टजं
जः, “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कौषदृष्टजम्” इत्यमरः । न विषेहरे न
तेदुं शक्ता इत्यर्थः ।

“आपतन्तमसुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी” ॥ (व)

अत्र उर्ध्वमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (श) व्यञ्जकार्थेन

बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः ।

ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दंशन युधि रूपा निजाधरम्” ॥ (घ)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दंष्टः शत्रवो
व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“सज्जेद् सुरहिमासो ग् आपण्ड्र जुग्वृज्जणलक्षवसहे ।

अहिण्यसह्यारमुहे शशपल्लवपत्तले अण्ड्रस्स सरै” ॥ (स)

(ल) स्वतःसम्भविना दर्शिणायनप्रभावात् अवश्यम्भविनेत्यर्थः वलुना रविः
तेजसो मन्दीभावेनेत्यर्थः ।

(व) आपतन्तमिति । ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्र-
मितमुद्यत इत्यर्थः, बलः हलधरः केशरी सिङ्घः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम्
आगच्छन्तम् असुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास ।

(श) स्वतःसम्भविना लोकाप्रसिद्धेन ।

(घ) गाढेति । यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दंशन सन् अरीणां शत्रूणां वधू-
जनस्य ओष्ठं एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढं यत् कान्तानां दशनक्ष-
तदंशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटाः विपत् तस्मात् अमोचयत् मुलानि अकरोत्
निम्नोच्छ्रंशनेन शत्रुनारीणां निहतस्वामिकत्वात् तासां सुरतकालिकदशनक्षता-
मावादित्यर्थः । अक्षरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचनमित्यापाततो
विरोधः ।

(स) सज्जेद् इति । सज्जयति सुरभिमासो न चार्पयति युवतिजनसङ्घ-
सङ्घान् । अभिनवसङ्कारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गरान् ॥ इति संस्कृतम् ।
सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सङ्घान् तदुपयुक्तान्
अभिनवः नवसुकुलितः सङ्कारः आसः मुखम् आदिर्येषां तान्, नवपल्लव एव
पत्रं पत्रः तत् लानि गृह्णतीति तथोक्तान्, अनङ्गरान् सज्जयति प्रसूतान्

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्मं पुष्पाणि
शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवम्भदनविजृम्भण-
रूपं वस्तु व्यनक्ति ।

“रजनौषु विमलमानोः करजालेन प्रकाशितं कीर !

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्” (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेष्वन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरोटे भ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामभ्युविन्दवः” ॥ (ख)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यञ्ज्यते ।

“धम्मिले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुर्हं

हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

करोति न वा नैव अपश्यति अनङ्गायेति शेषः । मदनविजृम्भणरूपं कामस्य
विशेषेण वर्हेनरूपं व्यनक्ति; प्रकटयति । एतच्च सर्वमल्लिकामिति कविप्रौढोक्ति-
सिद्धत्वं बोध्यम् ।

(ह) रजनौष्विति । हे कीर ! रजनौषु रात्रिषु विमलमानोः श्वेत-
किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणरुमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समयं भुवन-
मण्डलं तव कीर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारावमित्यर्थः धवलयति
प्रकाशयतीत्यर्थः ! अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कीर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन
इत्यर्थः ।

(ख) दशाननेति । तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः, राक्षसानां त्रियः लक्ष्मणः
अभुविन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरोटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न
पतनमिषेण पृथिव्यां पर्यस्ताः पतितताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पेतुरित्यर्थः ।
अवापङ्क्त्यलङ्कारस्य अवास्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः । तेन च
भविष्यद्राक्षसलक्ष्मीविनाशरूपं वस्तु व्यञ्ज्यते प्रतीयते ।

(क) धम्मिल्ले इति । हे विकल्पिन्सूचितिलक्ष ! एकोऽपि तव कीर्त्ति-

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे” ॥ (क)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनालङ्कारो व्यञ्ज्यते ।

“शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

क्वमभिधानमसावकरोत् तपः ।

सुसुखि ! येन तवाधरपाटलं

दशति विम्बफलं शुकशावकः” ॥ (ख)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्ति-
सिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

“सुभगे ! कोटिसङ्ग्रहत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चतासीद्वियोगिनाम्” ॥ (ग)

राशिः यशस्वीनः पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या वामभ्रुवः सुन्दर्यः
तासां विग्रहे शरीरं नानामण्डनतां त्रिविधालङ्कारत्वं यद्यौ प्राप । तथाहि धम्मिल्ले
सद्यतकेशे, “धम्मिल्लाः सद्यताः कषा” इत्यमरः । नवमल्लिकानां समुदयः समूहः,
इसो सितं शुभम् अश्वीरुषं कण्ठतटे हारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः सान्द्रः
श्रीखण्डलपः चन्दनविलेपनं, सज्जातः तव कीर्तिराशिरिति भावः । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् । अत्र कीर्तिराशेर्धावल्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नवमल्लिका-
दितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थानामुपकार
हेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः ।

(ख) शिखरिणीति । हे सुसुखि ! असौ शुकशावकः क्व नु खलु शिखरिणि
पर्वते कियत् चिरं क्वमभिधानं क्वमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम
सम्भावनायां सम्भाव्यते इत्वं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं विम्बफलं
दशति । द्रुतविलम्बितं वृत्तं, “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी” इति लक्षणात् ।

(ग) सुभगे इति । हे सुभगे ! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कोटिसङ्ग्रहत्वम्
असङ्ग्रहत्वमित्यर्थः, उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ग्रहत्वमित्यर्थः त्यक्त्वा, सां तु पञ्चता
विश्रीगिनां विरहिण्याम् आसीत् विरहिण्यः कामशरार्तां सता इति भावः ।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशरणां कौटि-
सङ्गात्वप्राया निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शरणां पञ्चता
शरान् विमृश्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यञ्जते ।

“मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन् मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव” ॥ (घ)

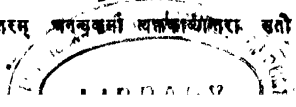
अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्य
प्रयमुच्चारकः कालः प्राप्तस्तत् कथं “मानिनि ! मानं न
मञ्चसि” इति वस्तु व्यञ्जते ।

“महिलासहस्रभरिण तुह हिमश्रे सुहृद ! सा अमाभती ।
प्रणुदिणमणस्यकर्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एह” ॥

अत्र “अमाअन्ती” इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत
इति विशेषोक्तालङ्कारो व्यञ्जते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव
रागाद्याविष्टता । अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्ते-
रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिदादिता

(घ) मल्लिकैति । हे चण्डि ! कौपने ! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः अमरः
पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खम् आपूरयन्निव भाति राजते ।
मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मधुव्रत इति पाठं कैचिदाहुः । तन्मते मधुव्रतस्य
मतेति विशेषस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणे कर्तव्ये शङ्खस्य मार्गदेशमेव
मुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्युखभाग इति स्थिते मधुकरस्य तद्विषयेयादिति ।

(ङ) महिला इति । महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग ! सा अमान्ती ।
अनुदिनमन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति ॥ इति संस्कृतम् । दूला नायकं
प्रत्युत्कारियम् । हे सुभग ! सा तव कान्ता महिलानां नारीणां सहस्रेषु भरिते
पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः । तव हृदये अमान्ती अथवाअमञ्जभमाना
इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अत्युत्कर्मा अत्युत्कर्षीणिरा सती तनुं कञ्चनपि

एषु च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपेणात्रे क्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य
प्राधान्यं सङ्घटयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्या-
त्वम् (ङ) ।

एकः शब्दार्थशक्त्यात्ये ॥२५६॥ (च)

उभयशक्ताङ्गवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा ।

“द्विमं मुक्ताचन्द्ररुचिरः सपद्मकीं

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो मञ्जोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः” ॥ (ङ)

अङ्गं तनूकरोति कृशीकरोति, तनीः काश्चातिशये यदि स्थानं प्राप्नुयादिति
भावः । तव विरञ्जे सा नितरां क्लेशा जाता तदेनामनुग्रहाद्येति भावः । तनीः
शरीरस्य तनूकरणेऽपि कृशीकरणेऽप्येत्यर्थः । रागाद्याविष्टता प्रणयिता इत्यर्थः ।
प्रतिपादिता गृहीता । एषु वादशभेदेषु मध्ये अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो
व्यञ्जकस्तत्रेत्यर्थः । सङ्घटयसंवेद्यं सामाजिकमव्ययम् । रूप्यादीनाम् आरोप्यमाणानां
मवमङ्गिकासमुद्भयप्रभृतीनामित्यर्थः

(च) एक इति । शब्दार्थशक्त्यात्ये शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन अत्ये उभये
व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः । शब्दार्थोभयशक्त्यात्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकभेद
एवेत्यर्थः ।

(ङ) द्विनेति । द्विममुक्तः किमावरणशून्य इत्यर्थः यश्चन्द्रः तद्वत् रुचिरः
मनीषुरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सङ्घटयसंवेद्यः सपद्मकः अन्यत्र
पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् चर्षयन् जनितः उपादितः
मीनकेतनः कामः प्रद्युम्नः इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्षणः, प्रसादितः
अनुग्रहीताः सुराः देवाः वीन सः दैत्यविष्णुसनादिनेति भावः, अन्यत्र प्रसादितः
विमलोक्तवाः सुराः मद्यानि यस्मिन् तद्याविषः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः,
चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य मञ्जोत्सवः महानन्दस्वरूपः अभवत् । मञ्जुभाषिणी-
उक्तम्, “सत्रसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी” इति तल्लक्षणात् ।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो
श्लघः । एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः । (ज)

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥२६०॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
शाच्य इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
शङ्क्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभय-
शक्तिमूलतया पञ्चदशेति (भ) अष्टादशभिदो ध्वनिः । एषु
ष (ज) ।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्यात्-

स्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥२६१॥ (ट)

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा ।

“ध्वन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी” ॥(ठ)

अत्र द्वितीयनयनशब्दा भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः ।

(ज) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनाजन्यबोधविषयस्य
यस्य भेदात् पार्थक्यात् । व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(भ) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति बल्लुलङ्कारमूलत्वात् शब्दशक्तिमूर्त्तौ
, अर्थशक्तिमूला अनन्तरीक्ता हादश, उभयशक्तिमूल एक इति पञ्चदशधा ।

(ज) एषु अष्टादशेषु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः ।

(ट) वाक्ये इति । शब्दार्थोभयशक्त्यात् ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत इत्यर्थः
दस्ये तस्मादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च । ततश्च उभय-
शक्तिभेद एक एव अन्वः सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात् चतुस्त्रिंशत्
शिला पञ्चत्रिंशद् भेदा इति बोध्यम् ।

(ठ) ध्वन्य इति । स एव तरुणः युवा ध्वन्यः पुच्छवानित्यर्थः, तस्यैव
यने ।नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविता
शासतौत्यर्थः ।

वाक्यगतो यथा ।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (ङ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे
“त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ठ) त्वदर्थं लक्ष-
यति । एवं वच्मौत्वनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचन-
मन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समु-
दायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वच्मि”
इति वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति ।
एतानि च लक्षितानि स्थातिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं
तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं
वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्कुमितवाच्यो ध्वनिः । अत्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यः पदगतो यथा । “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो
यथा । “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि, अन्येषां वाक्यगतत्वं
उदाहृतम् ।

पदगतत्वे यथा ।

“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधास्यदमभूदधुना तु ज्वरो मृहान्” ॥ (ण)

(ङ) त्वामिति । अस्मीत्यर्थम् अस्मिन्त्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अ
विदुषां समुदायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मने हितां मति
मादाय आश्रित्य इत्यर्थः, अत्र स्थितिं विधेहि कुरु ।

(ठ) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामिष म तु अन्यमिति भावः । अन्यव्यावृत्ति
विशिष्टमिति अस्मिन्व नाम्ना इति भावः ।

(ण) लावण्यमिति । क्लृप्तचिह्नं त्रिवीचिनं उत्तरियम् । तत् लावण्य
अन्नप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः शौण्डव्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वचसां क्रम
परिपाटी मन्नीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरते इत्यर्थः सुधास्यदम् अन्न

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषाम् तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः । तदुक्तं ध्वनिज्ञता ।

“एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।

पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती” ॥ (त)

एवं भावादिव्यपि जह्यम् (थ) ।

“भुक्तिमुक्तिस्तदेकान्तसमादेशनतत्परः ।

कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः” ॥ (द)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्वार्थ-
मभिधाय “सतः पुरुषस्यागमः” इति वस्तु निश्चिन्ति । ननु

पाठम् अभूत् । अधुना तु विरहे इत्यर्थः, महान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्कारणस्य
अतीवसन्तापकत्वादिति भावः ।

(त) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा । यदि च तत्तत्पदानाम् अपरपदसाहायकं
ना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वास्तवः तथापि प्राचीनमतमनु-
त्य तथोक्तं गत्युक्तता । तत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणत्वेनाह एकैति । एकावयव-
स्थेन एकाङ्कस्थितेन भूषणेन अलङ्कारिण कामिनीव पदद्योत्येन पदप्रकाशनेन
निना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वाणी भाति राजते ।

(थ) एवं भावादिव्यपीति । तथा रसरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानि काव्यानि
दाहयानि तथा भावरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि अदाहरणानि स्रग्वापीति
भावः ।

(द) भुक्तौति । जनसन्निधात्पुपनायके आनते शास्त्रप्रशंसाव्याजिन इव
अवस्थाः कस्यापिदुक्तिरियम् । भुक्तिः भोगः स्वर्गादिमुखनिस्यर्थः, मुक्तिरपवर्ग-
योः कृतं प्रदक्षक इत्यर्थः, अन्यत्र सुरतमुखसन्धीनः मुक्तिः गृहकर्मत्वानः
योः अर्था । एकान्ते निर्जने समादिशब्देन तत्सोपदेशे तत्परः निर्जनोपासनाया
व शास्त्रीयत्वादिति भावः, अन्यत्र एकान्ते जनसम्बन्धे तत्त्वानि समादिशब्दे
अन्वयमती तत्परः, सदागमः सञ्ज्ञास्वम् अन्यत्र अतुपुरुषस्य भवाद्गमस्य आनन्दं
अस्तिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्यन्दं आनन्दातिशयं न विदधाति कुरीति अर्थात्
संज्ञे वेति ।

“सदागमः सदागमः इव” इति न क्रयमुपमाध्वनिः । सदाग-
मशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविषयत्वाद् रङ्गस्यसङ्गीपनार्थ-
मेव हि इदर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्यालोचनेन च सञ्ज्ञा-
स्त्राभिधानस्य असम्बन्धत्वात् (घ) ।

“अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः” ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः” ॥ (न)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः

शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ ।

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेताङ्गं समाक्षेपितं

ग्रातोऽस्ताम्रमौलिमम्बरमणिर्विश्वमन्त्रायतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः ज्ञान्ताऽसि येनाधुना

नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितम्” ॥ (घ)

(घ) सदागमिति । सदागमशब्दार्थयोः सञ्ज्ञास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोप-
मेयभावस्य अविषयत्वात् वस्तुमनभिलाषात् इदर्थपदयोगस्य रङ्गस्योपनायुताव-
एव विवक्षितत्वादिति भावः । अत्र शब्दशक्तिमूलौ वसुध्वनिः ।

(न) अनन्येति । न अन्येषां साधारणो धीर्यस्य तादृशः, धृता पाशिता
इत्येतेषु वा च वसुन्धरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः कोऽपि
राजा जयति । अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पददीप्त्युपमाध्वनिरिति
बोध्यम् ।

(घ) सायमिति । पयि उपनायकेन भुङ्गां ज्ञानानतां सुखीं प्रति
कस्यासिद्धिरियम् । सायं सञ्ज्ञाकाले ज्ञानम् उपपासितं कृतं मलयजेन चन्द्रेण
अङ्गं समाक्षेपितम्, एतेन अश्वत्थान्तिपरिहारः सूचितः । अम्बरमणिः सूर्यः
असाक्षसूक्तं यातः । अतः अत्र मन्त्रकाले इत्यर्थः विनश्यं निःशङ्कं सञ्ज्ञा-
मित्यर्थः यथा तथा आनतिः आनन्दनं सायं सूर्यस्य अस्तनत्वात् आतपकेऽपि
नासौति इति । तथापि तव सौकुमार्यं नृदं वम् आश्चर्यम् अद्भुतम् अनन्य-
साधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्येण इतुना अधुना अभितः सर्वथा ज्ञानादि
शक्नोति तव नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलम् अनोक्तव्यतिकरं ज्ञानाभिलाषस्य सङ्गीपनस्य

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया ज्ञाता-
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्च अधुना ज्ञान्ताऽसि न तु पूर्वं
कदाचिदपि तव एवंविधः क्षमो दृष्टः इति बोधयतीऽधुना-
पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया
वैशिष्ट्यम् (फ)

“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वाद्दक्षीणपुष्पचया तथा ॥

चिन्तयन्तो जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका” ॥ (ब)

अत्र अशेषचयपदप्रभावादनैकजन्मसङ्घसंभोग्यदुःष्कृत-
सुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ता-

व्यातकरः सम्बन्धः यस्मिन् तत् यथा तथा चासितुम् अवस्थात् न प्रतीति न
पारयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(फ) अत्रेत्यादि । स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भावितुं बोध्यं वस्तुना
वाक्यार्थरूपेण । तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्ष-
मपेक्षा इत्यर्थः । अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि सम्बन्ध-
कत्वतया च सायन्तनं ज्ञान निमित्तान्तरास्तुपलब्धिः अन्तरागमनमेव परपुरुष-
संसर्गं मलयजलेपनं तत्सम्भोगोपनं स्यात्सममनसं अन्यविधभोगवशादग्रं
प्रत्याययतीति बोध्यम् ।

(ब) तदिति । रासीक्षये गुरुजनीपरीधेव कृष्णसमीपं गतुमशक्त्वा वा अपि
गोपकन्याया मुक्तिलाभवचननिदम् । तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अलानः एव महा-
दुःखं तेन विलीनाणि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभीगीऽपि पापफलं
तद्भीगेनैव पापध्वंसीऽभूदिति भावः । तस्य कृष्णस्य वा चिन्ता ध्यानं तथा
शयः विपुषः महान् आह्लादः सुखं तेन शोभाः पुण्यानां चयाः समूहाः यस्याः
तथोक्ता, सुखभीगी हि पुण्यफलं तद्भीगेनैव पुण्यवतीऽभूदिति भावः । जगतां
सूतिः लयतिः यस्मात् न परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्तो ध्यावन्तो
अन्या गुरुजनीपदव्या इत्यर्थः, गोपकन्यका निरुच्छासतया निरुद्धप्राप्ततया मुक्तिं
गता । मुक्तिं प्रति ब्रह्मज्ञानं वापपुण्यवचनसङ्गतस्यैव हेतुत्वादिति भावः ।

ज्ञादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिश्चप्रतीतिरशेषचयपदद्वय-
ज्ञोत्वा । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरस्यापि (भ) सम्भ-
वात् स्वतः सम्भविता ।

“पश्यन्त्यसङ्ख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्धनि” ॥ (म)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सद्यथा इति
व्यतिरेकालङ्कारोऽसङ्ख्यपदद्योत्यः । एवमन्येषु अर्थशक्तिमूल-
संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-
दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युक्त्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-
न्नकः । अन्ये पुनः सप्तदश, वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-

रर्थशक्तुर्भवो ध्वनिः ॥२६२॥ (य)

(भ) अत्राशेषेत्यादि । तादात्म्याध्यवसिततया अशेषाध्यवसायेन इत्यर्थः
तथा च भगवद्विरहदुःखमशेषपापफल भगवच्चिन्ताह्लादः अशेषपुण्यफलसिद्धिप्रतीति-
रतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति वचन-
माचलात् ध्येयम् । व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढोक्तिः कवेरिति शेष-
चन्तरेण विना ।

(म) पश्यन्तीति । हे देव ! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम् असङ्ख्य-
पथगां बहुमार्गनामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य हरस्य मूर्धनि शिरसि गोपायति ।
काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतीर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति स्वयंभोक्त्यु-
पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषचरूपेण इत्यर्थः ।

(य) प्रबन्धे इति । अर्थशक्तुर्भवः ध्वनिः धीरैः विवक्षितः प्रबन्धे सद्भावाक्येऽपि
मतः कथितः । ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च दाद्वेति निश्चिता
सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम् ।

प्रबन्धो महावाक्यम् । अनन्तरोक्तद्वादशभे दोऽर्थशक्त्यायः ।
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे ।

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्गले ।

कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह्र जौवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी” ॥ (र)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय
तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् ।

“आदित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभिं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्यजध्वमविशङ्किताः” ॥ (ल)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परिख्यागोऽनभि-
लषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी
व्यञ्जकः । एवमन्येषु एकादशभे देषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थ-

(र) अलमिति । गृध्रैः गोमायुभिः श्मशानेषु सङ्कुले व्याप्ते कङ्कालाः बहुला
यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं
स्थितं कर्तव्येत्यर्थः । कालधर्मः पञ्चल तन् उपागतः प्राप्तः । प्रियो वा
द्वेषोऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जौवितः । प्राणिनां गतिः
रीदृशी एवंप्रकारा ।

(ल) आदित्योऽयमिति । हे मूढाः ! अथम् आदिषः सूर्यः स्थितः नेयं
एविरिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं मुहूर्त्तः बहुविधः विघ्नपूर्णः इत्यर्थः,
कदाचन जीवेदपि । हे बालाः ! अत्रा इत्यर्थः, कनकवर्णाभिं बालमप्राप्तयौवनम्
प्राप्तयौवनं किञ्चिदनु अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सतः कथं
यजध्वम् ?

(न) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जकी वाच्यम् । अनयोः स्वतः

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । “निःशेषच्युत
चन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । “उभय शिखल
इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनीलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकी
(व) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः ॥ २६३ ॥ (१)

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः ।

यथा ।

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहूशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्नसि सृदु कर्णान्तिकचरः ।

करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषाम्भुकर ! हतास्त्वं खलु कृती” ॥ (घ)

सम्भविना वस्तुना मङ्गावाक्यगतन वस्तु व्यज्यते । निःशेषेत्यादि । लक्ष्यादेव
तस्मान्निर्गमेव गतासीति विपरीतलक्षण्या बोधितस्य इत्यर्थः, अनेन स्वतःसं
विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । उभय इत्यत्र स्वतःसम्भविना
लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां संकेतस्वरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् ।

(अ) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वचने रचनाया
प्रबन्धे च भवति ।

(घ) पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! धर ! त्वं चलोपसर्ग
अपाङ्गो यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं अपलां दृष्टिं बहूशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्णा
न्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभावीव सृदु स्नसि अन्ध्याये
तथा करं व्याधुन्वत्याः कल्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः, यस्याः [अनुक्तलाया
रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य याद्यायस्य कसे
सुता, किमियं मां प्रति खलु रज्येव वा, अविज्ञान्येयमित्यादिपञ्च अन्वेवचा
चिन्तनान् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्यो जातीऽसीत्यर्थः
त्रिखरिचौघनम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्तवत्
इति प्रतीयेत तथा न प्रतीयेते इति भावः ।

अथ “हताः” इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति ह्यनुप्रकृतेः ।

“मुहुःरङ्गुलिसंहताधरीष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्त्तिं पद्मलाक्षाः

कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु” ॥ (स)

अथ “तु” इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । “न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः” इत्यादौ “अरयः” इति बहुवचनस्य, “तापसः” इत्येकवचनस्य, “अत्रैव” इति सर्वनाम्नः, “निहन्ति” इति “जीवति” इति च तिङ्; “अहो” इत्यव्ययस्य, “ग्रामटिका” इति करूपतद्धितस्य, “विलुण्ठना” इति व्युपसर्गस्य, “भुजैः” इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (ह)

(स) मुहुःरिति । मुहुः पुनः पुनः अङ्गुल्या सहस्रौ चाच्छादितौ अधरीष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्लवेन व्याकुलतया अभिरामं मर्माहरं, तथा असे स्वस्थे विवर्त्तते तिर्यक् तिङ्गतीति तथोक्तं, पद्मलाक्षाः घनलीलावृत्त-
नयनायाः शकुन्तलायाः मुखं कथमपि उन्नमितम् उत्क्षिप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः ।

(ह) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः । अरीषां बहुत्वेन स्वस्य दुर्गन्धत्वमिति । तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिघञे सर्वरथा स्यात् सीऽपि कर्त्तुं न शक्यते इति । अक्रेति इदम्पदेन शत्रुदमनाये दूरगमना-
दिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्त्तुं न शक्यते इति । निहन्तीति वर्त्तमानाप-
कारक्यनेन रिपुनिघञे विलम्बासङ्घिञ्त्वमिति । जीवतीति जीवनस्य वर्त्तमानत्व-
स्थापनेन इतः पूर्वमेव मे मरणमनुचितं, तथा सति ईदृशः पराभवो न अभविष्य-
दिति । अहो ! इति अव्ययस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति । स्वग्रामटिकेति स्वर्गस्य सुदृशामलस्थापनेन तद्गुणमपि यस्य ज्ञात्रायै न सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति विलुण्ठनस्य वैशिष्ट्यकथनेन सुरपते-
रपि पराभवकारिणो मन एकतापसेन पराभव इति । बहुवचनस्येति भुजानां बहुत्वस्थापनेन रिपुनिघञे मन एतादृशसाधनसंस्वेऽपि च कर्त्तुं न शक्यते इति ।

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामि निवृत्तिः परा
नासाद्ये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यच्चिह्नमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनौ किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?” (च)
अत्र तु “आहार” इति विषयसप्तम्याः, “समस्तेति”

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यभिचारिभावस्य पीषका इति भावप्रधान-
त्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगतव्यम् ।

(च) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अपवृत्तिरित्यर्थः,
समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामि समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाद्ये
नयनं तिष्ठतीति शेषः, चिन्तालिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाय
मनः तदेतत् अपरमन्वत् । इदं मौनं तूष्णीभावश्च इदञ्च विश्वं यत् ते तत्र शून्यम्
आभाति, तत् तस्माद् योगिनौ असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनो असि ?
अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैवाहारे प्रवृत्तरस्ति वियोगि-
न्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे कौतरामतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषय-
निवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगेषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु
सर्वस्विति भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु
आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस एकता-
नत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति । योगिन्या ध्यानसमये-
ऽपि इहिकादिना अर्थसूचनं सम्भक्तं वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति भावः । आभा-
तीति वा सम्यक्प्रकारेण भावोत्थः, योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन ज्ञान परमात्मान-
वच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सन्नतं विश्वमेव शून्यमिति भावः । सखीति योगिन्या
अनुरागिणि जने प्रसूयी नास्ति वियोगिन्यास्तु सीऽस्तीति भावः । असि भो इति
सीपदासीत्प्रासस्य न खलु योगिनी कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः ।
किं वैति पूर्वपदेन चरिताद्यन्ते उत्तरपदीपादानस्य वैफल्यात् स्यादिति उत्तरत्व-
सङ्गं पूर्वपदस्य अस्यारत्वसूचनार्थेति भावः । वर्तमानोपदेशस्य वर्तमानत्वव्यापनस्य ।
न खलु सङ्घा वापि योगिनी भवति योगिनीभ्यासवत्साध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्,
वियोगिनी तु सङ्घेव मनवीरि वर्तमानत्वमिति भावः ।

“परेति” च विशेषणद्वयस्य, “मीनं चेदमिति” प्रत्यक्षपराम-
र्शिनः सर्वनाम्नः “आभातीति” उपसर्गस्य, “सखीति” प्रथम-
स्मरणस्य, “असि भोः” इति सोपहासोत्पासस्य, “किंवा”
इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यं सूचकस्य, वाशब्दस्य, “असोति” वर्तमानोप-
देशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सङ्गदयसंवेद्यम् । वर्षरचनयो-
रुदाहरिष्यते (क) । प्रबन्धे महाभारते शान्तः । रामायणे
करुणः । मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः । एवमन्यत्र ।
तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य ध्वनेर्मताः । (ख)

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपयु ।

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाणाग्निसायकाः॥२६४॥(ग)

(क) वर्षरचनयोरिति । वर्षस्य रचनायाश्च साधुर्व्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति ।
भावः ।

(ख) तदेवमिति ! तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एक-
पञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि, सञ्जामूलध्वनिः अर्थांतरसङ्घर्षमितवाप्यः
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यः पदपदांशवर्षरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्ष्यारूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अर्थ-
शक्त्युत्पत्त्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्तुलक्ष्यारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकविनिबन्ध-
वत्प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्तुलक्ष्यारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि
पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यान् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयशक्त्युत्पत्त्यस्तु वाक्य-
गत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितार्थः ।

(ग) सङ्करेणिति । त्रिरूपेण त्रिविधेन अङ्गाङ्गिभावसन्देहेकाश्रयात्-
प्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणरूपया
संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्वेदाः वेदखाग्निशराः ५१०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाश-
त्कृतानि इत्यर्थः, शुद्धैः अविभिन्नेरित्यर्थः, एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः ५१५३
पञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् शतभेदा इत्यर्थः । तथाहि, प्रथमस्य सजातीयेषु
एकेन विजातोवैष पञ्चाशता तिरूपे सङ्करे संसृष्टी चैकरूपया इत्येवं पञ्चाश-

शुभैः शुभभेदैरेकापचाशता योजनेत्यर्थः दिक्षात् तु सदा-
क्रियते ।

“अत्युन्नतसामयुना तरलायताची
हारि स्थिता तदुपयानमहोक्तवाय ।
सा पूर्णकुम्भनवनौरजतोरणसक्-
सम्भारमङ्गलमयव्रजतं विधत्ते” ॥ (घ)

अत्र “स्तनावेष पूर्णकुम्भी दृष्टय एव नवनौरजस्रजः” इति।
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकान्त्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

“धिम्वन्धमूनि मदमूर्च्छं दक्षिध्वनीनि
धृताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि” ॥ (ङ)

दिति प्रतदवयवम् । द्वितीयस्य सजातीयैकेन विजतीयेष कनपचाशता
सङ्करेण संख्या च योगे कनपचाशदिति वचनबन्धिवत् प्रथम् । तथा तृतीयस्य
सजातीयविशेषबोधसम्बन्धेन सङ्करसंघटिरूपत्वात् चातुर्विधेन विनयबन्धिवं
प्रतनित्यादि ।

(घ) अत्युन्नतेति । प्रवासादायत पतिं दृष्ट्वा हारि स्थिताया नायिकाया
वचनमिदम् । अत्युन्नतं समयुग्मं यस्याः सा, तरले चञ्चले आश्रये च अचिन्तो
यस्याः शर्वाङ्गा, सा हारि स्थिता सर्वौ सख्यपत्युः उपयानम् उपस्थितिरिव नदी-
स्रवः तस्यै अयवव्रतं विना प्रयासेन जगितं पूर्णकुम्भी नवनौरजातां पद्मानां
तोरणसक् हारभूनिशीभायं माख्यं तैवां सम्भारः आङ्करचमीन मङ्गलं विधत्ते
करोति । अत्र रसः शङ्कारः एव ध्वनिः, स च कनकपूरं कुम्भदृष्टिकपसनानां
नायकारतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । अत्र वसन्ततिषकं वृत्तम् ।

(ङ) धिम्वन्तीति । मदेन इदं च मूर्च्छन्तः इति मन्थनः चलीन
अमराणां ध्वनयः येषु तानि, धृतानि क्षणितानि अध्वनोगानां हृदयानि वै
तस्योक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्णं इति यावत् वः चन्द्रः, स एव वदनं वासां ताव
वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं वदन्
इति यावत्, तेन सगर्वः साङ्कारः मनीषर इति यावत्, समीरणी वायुर्वं

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिसप्तध्यामूलध्वनीनां संसृष्टिः ।

अत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु (च) गुणीभूत-

व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥२६५॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

त्र स्यादितराङ्गं काक्वाचित्सञ्च वाच्यसिद्धाङ्गम् ।

इन्द्रिगधप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।

गङ्गामसुन्दरमेवं भेदास्तस्यीदृता अष्टौ ॥२६६॥ (क)

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

अयं स रसनोत्कर्षी पौनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि मन्त्रोः वसन्तस्य दिनानि धिक्कति भौक्कति लीङ्गानि शेषः ।
रसनतिलक इत्यम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रेत्यादि इति सुख्यायः स
कथं चन्द्रे वर्तते इति तदवाधः, तस्यात् सप्तध्याया निस्तन्द्रेत्यः प्रकाशमवस्थापं
शेषवति, प्रकाशातिशयवीथय प्रयोजनम् । एवं शीघ्रदग्धव्ये शीतनमाव-
धमेतात् प्रकृते असम्भवतो सप्तध्याया संज्ञोत्कर्षणी अर्षो शेषवतः, संसर्गति-
शय सत्कर्षातिशयस्य प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्यापीनामत्वान्निरस्तत्वात्
सत्यन्तितरस्तुतवाच्यसप्तध्यामूलध्वनीनां संसृष्टिः इदमेव्येति ।

(च) अपरस्मिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(क) तथेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य
रसादेरङ्गं पीथकमित्यर्थः, काक्वाचित्सं काकुम्भनिविहारविशेषः तेन वाचिभ्यम्
सादृशं कटिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्धाङ्गं वाच्यस्य सुख्यायंस्य सिद्धेरङ्गं
साधकमित्यर्थः, इन्द्रिगधप्राधान्यं इन्द्रिगधं संसर्गं प्राधान्यं प्रधानभावः सत्य
सादृश्यम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानभावम्, अस्फुटं कटित्वप्रतीकत्वमित्यर्थः,
अगूढं अगूढतया वाच्यवत् प्रतीकत्वानम्, असुन्दरं असुन्दरित्वात् अस्मात्
इत्येवं रीत्या सत्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः अस्तीति वाः कथिताः ।

नाभ्युत्थनस्यर्था नीवीविस्त्रंसनः करः” ॥ (ज)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वस्मैव्यसागररवोन्नतकर्णतापः ।

हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः” ॥ (झ)

अचौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरती
अङ्गभावः ।

(ज) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति । भूरियवसः समरपतितं स्त्रियं इक्षं
दृष्ट्वा तत्पद्म्याः शोकाभासी वचनमिदम् । रसनां काष्ठौ मल्लघनस्थितामिति
भावः उत्कषेयति आक्षिपतीति तथोक्तः, पीनो स्तनौ विमर्दयतीति तथोक्तः,
नाभिमूकं जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविस्त्रंसनः कटिर्देशात् वसन-
सन्धिसंघनः अयम् ईदृशवस्यः स करः । अत्र आससन्धिसंघनेन रतेरपरिपुष्टतया
व्यथमाधानां तदङ्गानां शोकीहीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं न शृङ्गारस्वेति
वाच्यार्थस्य प्राकरणिकशोकीहीपकत्वेन चमत्कारित्वं, शृङ्गारस्वेति व्यङ्ग्यतया
नुचोभूतव्यङ्ग्यत्वं बोध्यम् । यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न पूर्व्वरसत्वं
तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्यैवेति परत्र निवेद्यते ।

(झ) इतरस्य “रसादेरङ्गम्” इत्यत्रादिपदेन भावादौनां यदृशात् भावाङ्गमाह
मानोन्नतामिति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः रिपुराजधानीप्रासाद-
सन्ततिषु स्थित इति शेषः, कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं कान्ताम्
अनुनेतुकामः अनुनिनीपुरित्यर्थः, तव स्मैव्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन उन्नतः
जगितः कर्णतापः शोकापीडा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्यं कथं नु तिष्ठति ?
अत्रिकष्टेन वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिषु कं इत्यम् । अत्र मानोन्नतामिति प्रथमे
पादे ‘चौत्सुक्यं’, त्वस्मैव्येति द्वितीये वासः, तयोः सन्धिसा संघीषेण समाधिषेणे-
त्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं करुणञ्च राजविष-
यरतीरुपेक्षया भवत्येति बोध्यम् । अत्र तु मुख्याः करुणविषयस्यैव भाव-
व्यङ्ग्यताः, करुणस्य वाच्यतापिचङ्गारवद्व्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षक इति वाच्यार्थात्
व्यङ्ग्यत्वं नूनमवधार्यम् ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकसृग्दृष्टान्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदञ्चु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता” ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवग-
म्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता
तद्गोपनमपाकृतम् । तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपाद-
कतयाऽङ्गतां नोतम् (ज) ।

(ज) जनस्थाने इति । धनार्थे चंचमानस्य कल्पचिदुक्तिरियम् । मया कनकसृ-
ग्दृष्ट इत्यर्थः सन्नेषवे, “सृग्ः पशौ कुरङ्गे च कविचतुर्भेदयोः । अन्व-
षणे च याच्ञायाम्” इति मेदिनी ॥ या दृष्ट्या लोभः तथा अन्वव कनकसृगे तद्रूप-
धरिण मारीचे या दृष्ट्या लोभः तदयच्छेषेच्छा इत्यर्थः, तथा अभिता आच्छन्ना
विलुप्ता इत्यर्थः, धीर्यस्य तादृशेन सता जनानां धनिनामित्यर्थः, स्थाने समीपे अन्वव
तदाख्यदृष्टकारणप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पथ्यटितम् । प्रतिपदं पदे पदे देहीति वचः,
वैशब्दः निश्चितार्थः पादपूरणार्थी वा । अन्वव वैदेहि ! हे विदेहवंशसम्भूते सीते !
इति वचः उदञ्चु सजलनयन यथा तथा प्रलपितम् अनर्थकमुक्तं, “प्रलापीऽनर्थकं
वचः” इत्यमरः । भर्तुः धनस्वामिनः वदनपरिपाटीषु वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु
सन्तोषासन्तोषसूचकविविधभङ्गीषु इत्यर्थः, का घटना परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता ?
न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्रीडोदयो वा सन्तोषाविर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि
विचारो न कृत इति भावः । केचित्तु भर्तुः परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गीषु
अलम् अतिशयेन का घटना न कृता ? वद अपि तु तद्रङ्गनाथं विविधीपायः कृत
इति भाव इति व्याचक्रुः । अन्वव लङ्काभर्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु मुख-
धरिषु इषुघटना वाच्यीजना कृता । अतः मया तत्तत्साधर्म्येण रामत्वम् प्राप्तं
माप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यरूपे समर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तद्भावः,
अन्वव कुशलवो सुतो यस्याः सा सीतेत्यर्थः, न तु अधिगता प्राप्ता । मिश्ररिची-
रुतम् । अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः । वचनेन रामत्वमाप्तमिति वाक्येन
आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन सादृश्यगीपनाकारणेन वाच्यं
वाच्यवत् ऋटिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेति वाक्यार्थस्य रामसादृश्यप्राप्तिरुपस्य अन्व-

काङ्क्षाक्षितं यथा ।

“मथामि कौरवशतं समरे न कोपाद् ?

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्यु रस्तः ?।

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ?

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन” ॥ (८)

अत्र “मथाम्येव इत्यादि” व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह-
भावेनैव स्थितम् ।

“दीपयन् रोदसीरन्ध्रं मेघ ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः” ॥ (८)

योपपादकतया अन्वयसम्पादकतया अङ्गतां पोषकतां नौत प्रापितम् । अत्र साह-
य्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकषसत्कारित्वस्य खल्वनात् नुषीभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमा-
भनिरित्यवधेयम् ।

(८) मथामीति । सङ्घर्षं प्रति भीमसेनोक्तिरियम् । समरे युद्धे कोपात्
कौरवाणां क्रुद्धवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः । शतं न मथामि ? न मर्दयामि ?
न नाशयामीत्यर्थः । दुःशासनस्य उरस्त वचसः रुधिरं रक्तं न पिबामि ? गदया
सुषीधनस्य ऊरु न संचूर्णयामि ? अपि तु मथाम्येव पिबाम्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः ।
भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु । वसन्तिलकं इत्यम् । अत्र काकुवशात्
व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति अमत्कारित्वस्यापगमात् नुषीभूतव्यङ्ग्यत्व-
मिति बोध्यम् ।

(८) वाच्यसिद्धाङ्गमुदाहरति दीपयन्निति । राज्ञः स्तुतिरियम् । हे राजेन्द्र ।
वेरिणां प्रवृत्तां वशेषु कुसीषु वा वैरिणः अत्रव एव वंशाः वैश्वः तेषु दावानलः
दावाधिः एवः तव प्रतापः कोपदण्डजं तेजः, “स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोप-
दण्डजम्” इत्यमरः । रोदसीरन्ध्रं द्यावापृथिव्यीरन्तरात् दीपयन् मासयन् सर्वतः
सर्वासु दिक्षु ज्वलति । अत्र अन्वयस्य वंशस्य दावानलत्वारीपस्य सिद्धेः अर्धं
साधकम् उपपादकमित्यर्थः, अन्वया प्रतापे दावानलत्वारीपस्यमसङ्गतं स्यादिति
भावः । यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्धाङ्गस्यावसरः
अत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकत्ववाच्यं
अप्यत्र न तथा अमत्कारित्वमिति नुषीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति च ध्येयम् ।

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारीपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य
दधानत्वारीपसिद्धरङ्गम् । “हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ”
विश्लेषनव्यापारधुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ङ) ।

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च यो मित्रमन्यथा दुर्मनायते” ॥ (ङ)

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

“सन्धी सर्वं स्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः” ।

अज्ञापदीननृपती न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ण)

अत्र अज्ञापदीनाख्ये नृपती दानसामादिमन्त्रेण नान्यः
प्रशमोपायः । व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि भटित्यस्फुटम् ।

(ङ) सन्धिप्राधान्यमाह हर इति । अत्र विश्लेषनव्यापारं वाच्यं
धुम्बनाभिलाषय व्यङ्ग्यः । अत्र विश्लेषनव्यापारं रतेरनुभावरूपत्वेन शृङ्गार-
व्यञ्जनेन प्रधानं वा धुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति, तथा धुम्बनाभिलाषः
सम्भाव्यत्वेन अप्रधानम् अत आस्तादविषयत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनधीः
सन्देह इति भावः । प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकत्वमन्तारितया
गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमवशेषम् ।

(ङ) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति । भार्गवजयायिनं दशाननं प्रति
तन्मन्त्रिणामुक्तिरियम् । ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः
अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूयते कल्याणाय एव । अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः, नः
युष्माकं मित्रम् एकाचार्यतया सतीर्थत्वादिति भावः, जामदग्न्यः दुर्मनायते विद्वेष-
नाचरतीत्यर्थः । अत्र जामदग्न्यस्य दौर्मनस्य व्यङ्ग्यी रक्षःकुलनाशः वाच्यश्च तन्मे वी-
रवचरूपः । अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम् ।

(ण) अस्फुटमुदाहरति सन्धी इति । अज्ञापदीननृपती राजनि विषये
सन्धी सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः, सर्वधनदानं विना न कोऽपि अज्ञापदीन-
रूपेण सङ्ग सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः । विग्रहे युञ्जे प्राणनिग्रहः प्राचदक्षः
अज्ञापदीनेन सङ्ग संयामि प्राचनामी भवेदिति भावः । तस्मात् तत्र न सन्धिः

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम्” ॥ (त)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमान इत्यगूढम् ।

“बाणोरकुडुङ्गु, उडौणसउणिक्कोलाहलं सुषंतीए ।

घरकम्मबाब्बडाए बहए सीअन्ति अङ्गाइ” ॥ (थ)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्गात्
“सौदन्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्य-
सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो
व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव
चमत्कारविधायित्वात् (द) । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

नापि विग्रहः युद्धम् । अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिरूपम् । तस्मानधिकचमत्कारितश
गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(त) अगूढमुदाहरति अनेनेति । शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति बलात्कार-
मसङ्गमानायास्तत्पत्रा उक्तिरियम् । सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशिक्ष-
केण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः
अहं खैरम् अनौचैरित्यर्थः, अतः परम् उक्तेन किम् ? व्रतवत्याः पत्राः स्वामि-
दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः । अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढत्वेन चमत्कारित्वावगमात्
गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(थ) असुन्दरमुदाहरति बाणोरिति । बाणोरकुङ्गोउडौणसउणिक्कोलाहलं
श्लक्ष्ण्यः । गृहकर्मव्यापृताया बध्याः सौदन्यङ्गानि ॥ इति संस्कृतम् । बाणोरकुङ्गा-
वेतसलतावेष्टितात् स्थानात् उडौणानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां कोला-
हलं कलरवं श्लक्ष्ण्यः गृहकर्मणि व्यशयाः निरतायाः बध्याः अङ्गानि सौदि-
अवसादं गच्छन्ति, गृहकर्मणः निहतानि भवन्तीत्यर्थः । अत्र कश्चित् उपमाया
इति भावः, वाच्यस्य मुख्यार्थस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः । तस्मात् व्यङ्ग्यं
असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(द) दीपकादिमुखेन दीपकादिसङ्गावेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्कार-
विधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात् ।

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः” ॥ (ध)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययासः ।

यथा ।

“दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनात्र खल्ललितास्त्रि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ?

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गतिः

गोप्येवं गदितः सलेशमवतान्नोष्ठे हरिर्वश्विरम्” ॥ (न)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयावभासः । सलेशमितिपदस्य

(ध) अलङ्कारिति । अलङ्कारान्तरस्य अन्वयस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य प्रतीतौ व्यञ्जनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यकत्वं न भासते न प्रकाशते असौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः । काव्यस्यातत्परत्वेन समत्कारित्वाविषयत्वादिति भावः । आरुत्वस्य समत्कारस्य विपर्ययासः वपरीयम् । तथापि गुणोभूतव्यङ्ग्यमिति पूर्वेषामन्वयः ।

(न) दृष्ट्येति । हे केशव ! गोपरागैः गवां रजोभिः हृतया आच्छन्नया दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अथत इत्यर्थः, खल्ललिता पतितास्त्रि । हे नाथ ! पतितां मां किं कथं न अवलम्बसे ? न धारयसि ? त्वम् एकः केशवः विषमेषु सङ्घटेषु खिन्नमनसां क्लान्तचितसां सर्वेषाम् अवलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेश सव्याजं यथा तथा गोष्ठे गदितः अभिहितः हरिः कृष्णः शिरं वः युष्मान् अववात् रक्षत । व्यङ्ग्यार्थम्, केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन हृतया दृष्ट्या ज्ञानेन इत्यर्थः, केशवा-
नुरागेण आश्चर्यान्वित्वादिना भावः, किञ्चित् कुलादिकं न दृष्टं न नक्षितमित्यर्थः । विषमेषुषा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्वासाम् अवलानां नारीणा-
मिति भावः । आदौ लविक्रीडितं इत्यम् । अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया अन्वयवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः, अवभासः प्रतीतिरिति अगुडं गुणोभूतं व्यङ्ग्यमिति भावः । ध्वनित्वमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन कामिनीकुचकणसवत् इति समत्कारि-
त्वादिति ध्येयम् ।

परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-
व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-
व्यवहारः । तदुक्तं तेनैव (प) ।

“प्रकारोऽयं गुणोभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

धत्ते रसादितात्पर्यालोचनया पुनरिति” ॥ (फ)

तत्र च ।

“यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-

सम्बन्धिः शीणमणीमयूखः ।

सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-

ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त” ॥ (ब)

इत्यादी रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामसतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणोभूतैः काव्यव्यवहारः
(भ) । तदुक्तमन्तरगोत्रकविपण्डितसुब्यञ्जीषण्डिदामपादैः ।
“काव्याद्येस्यान्तरगोत्रकविविद्यस्य तन्मयीभावेनास्वादशायां गुण-

(प) शीणमायः अत्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति
त्यादादिति भावः । तेनैव ध्वनिकारिणैश्च ।

(फ) प्रकार इति । अयं गुणोभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्यं
तत्परत्वं तस्य पर्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादिता
व्यवहारे सति गुणोभूतव्यङ्ग्यापि ध्वनिलव्यपदेशो भवतीति भावः ।

(ब) यत्रेति । नगरीवृत्तनिर्दिष्टम् । यत्र नगर्याम् अथ लिङ्गः गगनस्यैव
शीणानां मणीनामयूखः किरणः उन्मदानां मदीन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि
असमर्थेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनित-
वशभ्रूपादिकं व्यधत्त कारयामास । उपजातिवृत्तम् ।

(भ) रसादीनां नगरीवृत्तादीति । नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिवस्तुस्यैव
अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिषेकत्वमित्यर्थः, तेषां रसादीनाम् अतात्पर्यविषयत्वेऽपि
नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणोभूतं व्यङ्ग्यमिति
अवधेयम् ।

प्रधानभाषावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमौश-
स्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति” (म) । केचित् चित्राख्यं
द्वितीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः ।

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्” । (य)

इति तत्र । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य
ज्ञाव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषदव्यङ्ग्यत्वमिति चेत् ?
के नाम ईषदव्यङ्ग्यत्वम् ? आस्वादव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्वादव्य-
ङ्ग्यत्वं वा ? आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः । द्वितीये त्वकाव्य-
त्वम् । यदि च आस्वादत्वं तदा सुदृत्वमेव, सुदृतायामना-
स्वादत्वात् । तदुक्तं ध्वनिकृता ।

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् ताच्चित्रमभिधीयते ॥” इति (र)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणौभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेद-

निरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

(म) काव्याद्यस्य विभावादपदाद्यनिचयस्य अखण्डबुद्धिवद्यत्वेन अविच्छिन्न-
तिगचस्य आस्वाददशायाम् अनुभाववस्थायां गुणप्रधानभावस्य अङ्गाङ्गभावस्य
वभासः प्रतीतिः । काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिकाव्यनिर्देशं वा गुणौभूतव्यङ्ग्य-
भेदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्तुमित्यर्थः,
इदंशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः ।

(य) शब्दचित्रमिति । अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अघनं स्मृतं, तत् द्विविधं
व्यचित्रं वाच्यचित्रञ्च ।

(र) प्रधानेति । व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रौत्या उभे वाच्ये ध्वनि-
गौभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः, व्यवस्थिते सिद्धान्ति ततः ताभ्याम् अन्यत् यत् काव्यं तत्
विभं अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यशब्दे नीच्यते रसवर्जितत्वात् रसस्यैव
व्यज्जीवन्त्वं नाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिवारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।
वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्या तुय्यां वृत्तिर्बाधे रसादीनाम् ॥२६७॥

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्तु
लङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षयत्वं, न च सङ्केतितो रसादिः
न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम्, तस्य तदैकरूप्या
नङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दो
एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्दा
भिधानेऽपि न तदप्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात्
अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि संसर्ग
मात्रे परिच्छीणा न व्यङ्ग्यबोधिनो (ख) । यच्च कैचिदाहुः ।

(क) ननु व्यञ्ज तावत् काव्यवीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिर्बोध्यं व्यञ्जना चाभिनवा
वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्काह अथेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः ।
वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थे निर्वाह
विरामात्, रसादीनाम् इत्यत्रादिपदेन भावादधी वस्तुनि अलङ्काराद्य गृह्यन्ते, तेषां
प्रतीतौ तुय्यां चतुर्थौ वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्या स्त्रीकार्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् इत्यत्रादिपदेन अनुभावसद
रिषा गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं तस्य वा
अलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्तुलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात् विभावा
भिन्नरूपवादा अस्त्रीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं रसादिनि
भावः प्रत्युच्च वैवरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे केवलान्
कीधे इत्यर्थः, परिच्छीणा मतशक्तिः न तस्या अपरायंनोधने अनलमिति भावः ।

“सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति (ग) ।

यच्च ध्वनिकेनोक्तम् ।

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाष्टतम् ॥” इति (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पातनीयो दण्डः । एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या । दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । किमिति च “ब्राह्मण ! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् । यत् पुनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वाद्गुणवत्त्ववत्, ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धे निरतिशयसुखास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते, “यत्परः शब्दः स शब्दार्थ” इति न्यायादिति । तत्र

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति । अतिदीर्घः इषुव्यापारः यथा एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनति तथा एकैवाभिधा मुखाद्ये बोधयित्वा व्यङ्गाद्यमपि बोधयतीति भावः ।

(घ) तात्पर्येति । तात्पर्यस्य अव्यतिरेकात् अभिन्नत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी उत्तररङ्गीकार्या इत्यर्थः, तात्पर्यव्यतिरेकव्यङ्गाद्यमपि बोधयति । तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्याणि यावत्कार्यं, तत्र प्रसारित्वान् व्यापकत्वात् तुलया तीलनदण्डेन घृतं न, तात्पर्यम् एतावत्कार्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः ।

(ङ) तयोरिति । तयोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादिवावत्कार्यप्रसारितात्पर्यावादिनीरित्यर्थः । शब्देति । शब्दः घटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्तुं शक्नोति तथा पतनादिरुपं कर्म एकमर्थं गमनादिकं निष्पाद्य न अपरं निष्पादयितुं

ब्रष्टव्यम्—किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा तात्पर्यवृत्त्या
तद्वोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थ-
तानपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभि-
हितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा ? आद्ये दत्तमेवो-
त्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः । तन्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिसिद्धेः । नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादि-
संसर्गस्य रमादेश प्रकाशनमिति चेन्न, तयोर्हेतुफलभा-
वाङ्गीकारात् । यदाह मुनिः—“विभावानुभावव्यभिचारि-
संयोगाद्रमनिष्पत्तिः” इति । सहभावे च कुतः सव्येतरविषा-
णयोरिव कार्यकारणभावः, पौर्वापर्यविपर्ययात् । ‘गङ्गायां
घोषः’ इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

शक्नोति । यथा ग्रामं गच्छति इत्यनेन काशीं गच्छतीति न प्रतीयते । अभिघादि-
व्यापारस्तु बुद्धिरिवेति बीष्यम् । ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नु-
वन्तीति नीपपद्यते, एकथैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादि-
बोधनस्य च सर्वदेव पसिद्धेरित्यस्वरसमाश्रयाश्च एवञ्चेति । तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोध-
विषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः, बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः । ननु लक्षणाया अपि
अस्तीकारे काङ्क्षानिरिति सामान्यतः समाश्रयाश्च किमितीति । कन्या अमूढा
दुद्धिता । पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेद-
स्वरूपम् । कार्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानय इति वाक्यं जल-
हरणरूपकार्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं सर्गसाधनरूपकार्य-
तत्परम् । अतत्परत्वे कार्यपरत्वाभावे इत्यर्थः, अन्यतवाक्यवत् क्षिप्तप्रयुक्तवचन-
वत् अनुपादेयत्वात् अयाञ्चत्वात्, यथा अन्यतवाक्यं न कीऽपि गृह्णाति तथा
निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्लेषपाठकयोः प्रशङ्गाः
काव्यश्रवणपाठधीरिच्छा इत्यर्थः, तस्या औपचिकं बुक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः, प्रयो-
जनानन्तरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपपन्नम् । शब्दे नानुपपन्निते-
हेतौ अवधार्यते निर्घोषिते तात्पर्येति भावः । अत्पर इति शब्दः शब्दः
शब्दे यदबोधेच्छया इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति, तत्रच तात्पर्येति च रसादि-
प्रतीतिर्भवेत् न तदर्थे व्यङ्गनाङ्गीकार्या इति भावः । तदर्थतानपायात्

कृतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता ? तेन तुरीया वृत्ति-
रूपास्यैवेति निर्विवादमेतत् (ङ) ।

किञ्च ।

षोडशरूपसङ्ख्या-

निमित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां

भेदाद्भिन्नोऽभिधेयते व्यङ्ग्यः ॥२६८॥ (च)

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-
रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बीडभेदः, “भम धम्मिअ !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया । क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात् । तयोः विभावादिसंसर्गस्य
गर्भे हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्यभावास्वीकारात् विभावादिसंसर्गः
प्रतीतौ हेतुः रसश्च कार्यं तत् कथं इयोर्गोपपदे प्रतीतिः कार्यकारणयोः
। वापर्यायनियमात् न हि कार्यं कारणश्च युगपद् भवतीति भावः । सहभावे
गपदुत्पत्तौ सव्येतरविषययोः वामदक्षिणशङ्खयोरेव कुतः कथं साध्यकारणभावः ?
। ऋधोः समकाले उत्पन्नधीयंथा परस्परं कार्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-
दिसंसर्गसंशयोः, तथात्वे मुनिवचनविरोध इति भावः । ननु लक्षण्या रसादि-
षोष आद्यामित्याशङ्क्याह गङ्गायामिति । तुरीया चतुर्थी ।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्योर्भेदं दर्शयति किञ्चेत्यादि । बीडा ज्ञाता स्वल्पं क्लृप्त
। ए लक्ष्यं चिह्नमित्यर्थः, संख्या हिलवडुत्वादिरूपा गणना निमित्तं हेतुः कार्यं
। योजनं प्रतीतिः काष्ठः समयः तेषां तथा आश्रयः अवलम्बनं विषयः प्रतिपाद्यादि-
। एः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यनामोध्यः अर्थः अभिधेयः अभिधा-
। षोः इत्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक् ।

(ङ) बीडभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थोरिति । कैवाकरणा वाच्यार्थे,

प्रतीयते, व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्गादिभेदात् । क्वचित् “कान्तमभिसरेति”, “गावो निरुध्यन्तामिति” नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ग्राभेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः । एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः । पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ)

“कस्य न वा होइ रोसो ददृण पिआइ सब्बणं अहरम् ।

सभमरपभ्माग्घाइणि ! वारिअवामे ! सहस्स दाणीम्” ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (ज) ।

मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं बोद्धुं शक्नुवन्ति सहृदयास्तु, उभयमेवेति वाच्यार्थबोद्धारो वेद्याकरणाः व्यङ्ग्यार्थबोद्धारस्तु, सुहृदया एवेति भावः । स्वरूपभेद दर्शयति । “भम धम्मिअ”इत्यादि वाच्यार्थः विभिन्नरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः । सङ्ग्राभेद दर्शयति गत इति । अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः । निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति । शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मादशब्देन प्रतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः । कार्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति । वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थैः चमत्कारकरणं चिन्तीज्ञासविधानम् । प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति । कालभेदं दर्शयति पूर्वैति । वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीत्ये व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्यालोचनया परत्र प्रति भावः । आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति । वाच्यार्थः केवलं शब्दनाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति ।

(ज) विषयभेदं दर्शयति कस्य इति । “कस्य न वा भवति रोषो दृष्टा प्रियायाः सन्नसमधरम् । सन्नमरपभ्माग्घाइणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानीम् ॥” इति संखत्तम् । उपपत्तिना दृष्टाधरा भाव्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यासन्नसन्नाच्छक्तिरियम् । इ वारितवामे ! वारिता निवारितापि वामा प्रतिवृत्ता तत्

तथा ।

प्रागसत्त्वाद् रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा ॥ २६६ ॥ (भ)

न बोधिकेति शेषः । नहि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम् । किञ्च यत्र “गङ्गायां घोषः” इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यत्वे तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदय-नाचार्यैः ।

“श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात् तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः” ॥ (ज)

सख्यौ, सभ्रमं पद्मं जिघ्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं रुद्रं ब्रह्मयुक्तं दृष्ट कस्य जनस्य रोषः क्रीधः न भवति ? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः । इदानीं सख्यस्य भर्तृजनानां ब्रह्मवेदनाक्षति शेषः । सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति । अत्र वाच्यार्थ-बोधे सखी उद्देश्या । उपपत्तिना नाधरी दृष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्देश्यसम्पात-रिति भावः ।

(भ) प्रागिति । रसादिः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणावतिरभिधावतिथेत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न शक्नुत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा अ प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः । किञ्च अन्यस्य मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका । लक्षणाया मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः ।

(ज) श्रुतेति । श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्यथात् अन्यथैव-प्रसङ्गात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यं अनात् अर्थान्तरं न इच्छति । पदार्थान्वयवैधुर्यात् पदार्थानाम् अन्यश्रुतान्वयत्वात् मुख्यार्थबाधादित्यर्थः, तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया श्रुतान्वय-वैधुर्यात् अत्र, ननु तदाक्षिप्तेन श्रुतेति शेषः ।

न पुनः “शून्यं वासगृहम्” इत्यादौ मुख्यार्थबाधः । यदि च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वञ्च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः । न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा । विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात् । नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ट) ।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्गानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥२७०॥ (ठ)

(ट) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजन शीतत्वपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणा जन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्व तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात् । इष्टापत्तावाह तस्यापीति । तस्यापि शीतल-पावनत्वादिरूपस्य लक्ष्याद्यस्यापि लक्ष्यतया विशेषणे तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम् । अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न कापि व्यवस्थेति भावः । विषयप्रयोजनयोरिति । विषयः कारणभूतज्ञानं प्रयोजन फलीभूतज्ञानं तथोर्युगपत् समकालिकौ या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः । एतदेव समर्थयति नीलादीति । नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव, न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः, ज्ञाततायाः सीमासकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः, यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिना सङ्केतविशेषः, यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमङ्गलानामौत्थिकं रूपः तस्य । ततश्च नीलादि-प्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञानता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तद्योर्युगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव श्रेय्यपावनत्वादिप्रतीतिः न तु सम-कालिकीति फलितार्थः ।

(ठ) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादीनिंराकरोति नेति । हेतूनां कारणा-ज्ञानं आभासत्वेन दृष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः, अनुमानं रसादीनां व्यङ्गानां

व्यक्तिविवेककारेण हि "यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते, इत्यवश्यभावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रमः" इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयममर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगत-रागादिज्ञानमेव

व्यञ्जनाजन्यवीवविप्रयाणां न बोधने क्षमं समर्थं तथा स्मृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न ।

(ड) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यञ्जनाव्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन कीधयन्तः । यथा पर्वतो वज्रमान् धूमादित्यव वज्रव्यायुधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गाररसवत् तत्तद्भावभावादिमत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिसम्बन्धेन प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ कार्यकारणकल्पनेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनौयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यञ्जल्लक्षणिरित्येवाह अवश्यमिति । तस्य रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वाण्यम् । अवश्यभावी अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते । आशुभावितया शौत्रोत्पन्नत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अद्यापि रसादेर्व्यञ्जकस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततः साधारण्याभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसंख्येऽपि आशुभावित्वेन भर्वाङ्गरसलक्ष्यक्रमव्यञ्जत्वं स्वीक्रियते तथानुमानवादिनामपीति भावः । शब्देति । शब्दे न व्यञ्ज्यं अभिनयेन दृश्येन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सौतादिविषयकः प्रथयादिः तस्य ज्ञान प्रतीतिः । तद्भावतया तस्य रामादिनतरागादिव्यानेन भावकेः सङ्घट्टयेः भाव्यमानः अनुमानस्य भावः व्याप्तिरित्येवाभावादिति । अन्यभिधरितहेतुसत्त्वेन कार्यकृत्ये प्रतीतिरिति व्याप्तिः । सा तु अशु-

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा ? आद्ये न विवादः, किन्तु रामादिगत-रागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाच्चेतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव । “यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च (ङ) । तथा ।

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्प्रता” इति (ठ) ॥

इदमपि नो न विरुद्धम् । नहि एवंविधा प्रतीतिरास्वादत्वेन अस्माकमभिमता, किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

मानप्रमाणस्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दमयरसास्वादस्य अदर्शनात् छेत्तव्यं भिचारीति कथमनुमानं सम्भवतीति भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यथोक्तमिति । तेनैव व्यक्तिविवेककारिणोऽपि । एवंविधानां तत्तदव्यापारशालिनामित्यर्थः, अभिधानं शब्दगोपस्थानम् अभिनयः अज्ञादिष्वेष्टया चरस्थितिः । श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादि कारणकार्यसङ्कारिरूपान् जानन्ति पर रत्यादिविशेषेण आस्वादाद् रथीग्यतामयं विभावनम् । तादृशस्य रत्यादेः समन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम् । तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं युक्तं मुक्तम् एतदव्यापारभासिनस्तान् न अनुभवन्ति, एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः । व्याप्तिः अन्वभिचारिहेतुविरूपा पक्षधर्मता पक्षसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः । यथा पर्वतो बह्निमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र बह्निः सत्तासि तयात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येव प्रतीतौ रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तासौ शब्धयेयम् ।

(ठ) यैति । अर्थान्तरस्य भवन्मते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं वा सामग्री कारणकूटः निबन्धन प्रधानम् इष्टा अभिव्यक्तिता सेव सामग्री वा अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्प्रता । सा च सामग्री शब्दकीधर्मपक्षे बोध्यम् ।

साम्प्रानन्दनिर्भरः । तेन अत्र सिधाधधिषितादर्शादर्शान्तरस्य साधनाद्वेत्तोरभासता (ष) । यच्च “भम धम्मिअ ।” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु ।

“जलकैलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः ।
जगदवतु कोकयूनोविघटनसङ्घटनकौतुको ज्ञायः” ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमया एव । तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वतपक्षसत्त्वविपक्षस्याहुत्तत्वविशिष्टा-
ल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम् । ततश्च वाच्यादसम्बन्धाऽयं स्तावन्न प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरथयोः कश्चित् सम्बन्धोऽस्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च लिङ्गो बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्व निबन्धमेव । सपक्षसत्त्व-

(ष) इदमपि एवरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विद्वद् न विपरीतम्, अस्माभिः स्वीक्रियते इति भावः । सिधाधधिषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात् व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थः, अर्शान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थः, अर्थस्य भवदुक्त-
रूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतीः आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थः । अनु-
मितौ तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते तदेव कायंमवश्यभावि, यदि तेन हेतुना अभिप्रेतकार्यं साध्यते तदेव तस्य हेतीरभासत्वं निवृत्तहेतुका ह्यनुमिति-
रिति बोध्यम् ।

(स) वस्तुलङ्कारवीरवि अनुमेयत्वं धदती व्यक्तिविवेककारमतानुयायिनो दूषयति यच्चेत्यादि जज्ञति । जलकैलो वारिषिद्धारे तरलाभ्यां चक्षलाभ्यां कर-
तलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुनः पिहितम् आच्छादित राधिकायाः वदनं येन तादृशः
अतएव कोकयूनोः अक्षवाकदम्पत्योः विघटने सङ्घटने विर्योगसंयोगी तयोः
कौतुको कुतूहलवान् ज्ञायः जगत् अवतु रचतु । अत्र अन्दोदये रात्रौ अक्षवाक-
विशोगः, तस्यानुदये हिवा संयोग इति प्रसिद्धरवानुसन्धेया । राधिकावदने
अन्द्वारादीपः अनुमेय एव नास्तिव व्यञ्जनास्वीकारेण । एतदेव उपपादशानं
तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, पक्षतुल्ये वस्तुनि सत्त्वं
विद्यमानता, पक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपदात् प्रिव्याहृतत्वं निवृत्तिः एतद्विशिष्टान्

विपक्षव्याप्तत्वे अनिश्चेऽपि सामर्थ्यादनुमेयं । तस्माद्द्र
 यद् वाच्यार्थान्निष्कृपाङ्गिङ्गिनो व्यञ्ज्यार्थस्वावगमस्तदनुमान
 एव पर्यवस्यतीति । तत्र । तथाहि अत्र “भम धम्मिण !”
 इत्यादौ गृहे ऋनिष्ठत्वा विहितं ऋमथं गोदावरीतीरे सिङ्घो-
 पलब्धेरभ्रमथमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको
 हेतुः । भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
 गमनस्य सम्भवात् । पुञ्जत्वा वचनं प्रामाणिकं न वेति
 सन्दिग्धासिद्धेयं । “जलकेलीत्वत्र” य आत्मदर्शनाभ्यां चक्र-
 वाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरवेयमिति
 न वाच्यम्, उन्नासकादावनैकान्तिकत्वात् । एवंविधोऽर्थ
 एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नेवमित्यनुमानेऽपि
 आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः । एवंविधार्थत्वादिति हेतुना
 एवंविधानिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । तथा यत् “दृष्टिं हे

लिङ्गात् साधनात् लिङ्गिनः साध्यस्य ज्ञानं प्रतीतिः अनुमानम् । यथा पर्वतो
 बलिमान् धूम्रादित्यत्र पर्वतः पक्षः दङ्गिः साध्यः धूम्रो लिङ्गम् । यथा पर्वतः
 साध्यवानिति पक्षः तथा रुद्रानसेऽपि बलिरेतीति महानसः सपक्षः, इदादौ
 बलिर्नास्तीति इदादौ विपक्ष इत्यादि । वाच्यत् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्ध
 वर्जितः अन्वया असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः, अतिपसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षण-
 गमनरूप इत्यर्थः । यथा, “भम धम्मिण !” इत्यत्र यथा अमथाभावः प्रतीयते तथा
 घटाभावीऽपि प्रतीयते इति । “भम धम्मिण !” इत्यत्र बोध्यबोधकयोरर्थधीर्वैपरीत-
 लक्षणः सम्बन्धो बोध्यः । निश्चयमेव कथितमेव । सामर्थ्यात् वीर्यतावत्त्वात् अक-
 सेयं प्रत्येतव्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः, विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । वाचा-
 र्थात् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यत्वात् अ-
 वगमः प्रतीतिः । ततश्च “भम धम्मिण !” इत्यादौ ऋनिष्ठत्वा विहितं ऋमथं वैपरी-
 त्यसम्बन्धेन अभ्रमथायवत् गोदावरीतीरे सिङ्घोपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः ।
 अनैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः । गमनस्य सम्भवादिति अभ्रमथानुमापनेन
 लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः । अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्ध-

प्रतिवैशिनि ! अण्निहाप्यस्मदित्यादी" नलप्रत्योनां तनू-
लिखनम् एकाकितया च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते, तच्च तत्रैवाभिहितेन
सकान्तस्त्रेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तको हेतुः । यच्च
"निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादौ द्रव्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया द्रव्या तत्कालमन्निहितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः ? आद्ययोर्न विवादः । तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । ननु वक्ताद्यव-
स्थामहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्, एवंविध-
व्याख्यानसम्भानस्याभावात् । किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्यनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामिवेषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं, तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

सिद्धेरिति । इदं वाक्यं धार्मिकस्य भयोत्पादकं वा कुञ्जस्यभ्रंसङ्कासङ्घितस्य
तस्य सखन्दभ्रमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति
हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धेः अनिश्चये । अनुमिती असन्दिग्धो हेतुरवश्यकः,
अत्र तु तथैति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः । अलङ्कृत्यनुमानं
दूषयति जलकैलीति उच्चासकादाविति उच्चासकः भयप्रदः । आदिना विधीव-
कारणान्तरस्यापि यद्वच्यम् । यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति तदापि विधीनस्य
सम्भव इति अन्तीदृश्यरूपस्य हेतोरभावेऽपि हेतुत्वरूपेण विधीगदर्शनात् हेतोर्व्यभि-
चार इति भावः । अनुमानञ्च कदापि व्यभिचारभयात् पञ्चमात्रमिति भवति,
तेनैव इटसिद्धिं कुर्वतीऽपि दूषयति एवमिति आभाससमानेति । आभासस्य
इटहेतुरूपव्यभिचारस्य समानो योगश्चेत् कार्यसाधको हेतुः । तथा च एवंविधः
"दृष्टीऽग्रमस्तं गत." इत्यादिरूप एवविधार्थानां "गात्री निरुध्यतां" सव्यावन्दनावसर
इत्यादिरूपाणां बोधकः एवंविधार्थत्वात् एवंविधार्थबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः, यत्
वस्तु नैव न एवंप्रकारम् एवंविधार्थबोधकत्वाभावावदित्यर्थः, तत् वस्तु नैवम् एवं-
विधार्थबोधकत्वाभावावदित्यर्थः, तत्र एवंविधार्थत्वात् इत्यनेन एवंविधानिष्ठार्थ-

कथमनुमानम् । एतेनार्थापत्तिवैयर्थ्यमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम् । अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजौव्यैव प्रवृत्तेः । यथा । “या जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठ्यामविद्यमानश्चेत्” इत्यादि (त) ।

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनौतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचनबुद्धिवैद्योऽप्ययं न भवति, सूचनबुद्धेरपि सङ्ख्यादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गोकारात् । यच्च “संस्कारजन्यत्वाद्द्रसादिबुद्धिः स्मृतिः” इति केचित्, तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता । दुर्गालङ्घितेत्यादौ”

साधनत्वादित्यापि वक्तुं शक्यते तथात्वे पक्षभावश्चानुमानेऽपि हेतोर्दुष्टत्वमित्यभावः । अनुमानपक्षभावहस्यापि दुष्टं हेतौ नैव भवतीति भावः । यदि हेतुभासं न अनुमानं न सम्भवति, तदाव विशिष्टं हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति गन्तव्यं वक्त्रादीत्यादि तदगुणसविज्ञानबहुव्राह्मणा प्रातपयद्दूरीपरिग्रहः । अवस्थाकामुकत्वादिवैशिष्ट्यम् । एकविधेति एकविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानश्च अभावात् शब्देनानुपस्थानसत् प्रमाणान्तरस्य च असङ्गावदिति भावः, क्विप्रतिभासावजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिर्नैसर्ग्य तन्मानेण जन्म उत्पत्त्यर्थां तादृशानां प्रामाण्यस्य यथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतुः सान्द्राधासङ्गत्वं किमियपरपुरुषार्थनो स्तीतसि जलाहरणार्थं गता उत स्वकान्तछेनेति सन्देहः तेन हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमवानुमानं सम्भवतीति भावः । एतेषां पदार्थानां निश्चिन्त्युत्पन्नमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यञ्ज्यबोधकत्वम् । प्रासाधिकं तथ्यम् । एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्वैति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः, वा व्याप्तिः तस्याः ज्ञायाम् आश्रयमित्यर्थः उपजीव्य अवस्थान् इत्यर्थः । अर्थस्य अपराधं च आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः, यथा जीवतीति, यती जीवति अतः कुत्रापि, गीतौ भिक्षेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र जीवति इति व्याप्तिः यावत्कमित्यवधेयम् ।

(घ) तर्जनौतोलनेन तर्जन्त्या उत्पद्येपेयः । सूचनबुद्धिवैद्यः सूचनं सर्वतः तद्विषयिणी वा बुद्धिः तद्वैद्यः अथ व्यङ्ग्यरूपीऽपि इत्यर्थः, सूचनबुद्धेरपि लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन अर्थं भावः, यदि काचित् पूर्वं व्यवहाराद्यं व्यवहारिकैव स

च “द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं महिमभङ्गेन तदनुभव-
मिदमपलपतो गजनिमीलिकैव (थ) । तदेवमनुभवसिद्धस्य
तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च
अभिधादिद्विवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरूपास्यैवेति
सिद्धम् । इयञ्च व्याख्याद्यनुमन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं
निर्मलम् । तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम

वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः ॥२७१॥ (द)

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् ।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनाव्यापारस्थापनं नाम

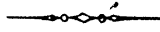
पञ्चमः परिच्छेदः ।

साधारणजनगोपनार्थम् एव व्यवस्थापयति यत् मम तज्जनीतीलने युष्माभिर्दश-
मव्या बीहव्येति । तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तत्र च सूचने
प्रामाण्यस्य सद्भावेन अनुमानपकारताङ्गीकारादिति सा सूचनबुद्धिरनुमान-
विशेष एवेति भावः । प्रकृते वक्तुं कृत्तव्यं चित्रविशेष एव सङ्घे तः, तेन व्यङ्ग्यार्थ-
प्रतीतिव्याप्तियद्दृष्टेव भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति ।
वक्तुं कृत्तविशेषवैचित्र्यसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव श्रोतृणामनभिन्नतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-
सकलं व्यभिचारदृशनादिति बोध्यम् । प्रत्यभिज्ञायां सीऽशमित्याकारकप्रतीती
पनेकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यज्ञानत्वदपश्य
पाभासना व्यभिचारिता दृष्टता इत्यर्थः । अपलपतः निङ्गुनानस्य महिमभङ्गस्य
इत्यर्थः, गजनिमीलिका वृत्तिवत् मूर्खता इति भावः ।

(द) सा चेयमिति । रसव्यक्तौ रसप्रकटने इत्यर्थः, परे अन्ये विद्वांसः

रसनाख्यां इति विदुः । व्यञ्जनया वक्त्रव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु

षष्ठः परिच्छेदः

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यव्यत्येन भेदद्वयमाह—

दृश्यव्यत्येन भेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनयं (क) ॥२७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह—

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।

कोऽभावभिनय इत्याह—

भवेदभिनयोऽवस्था-

नुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव-

माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥२७४ ॥ (ख)

रसादिरूपार्थावर्गातिरिति परमतं यत्प्रकृतम् सामान्येन व्यञ्जनयेव सर्वं व्यङ्ग्यार्थाव-
गम इति बोध्यम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरमहाचार्येण

विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-

परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनयीते इति अभिनयः, कर्मणि यत्प्रत्ययः, नटाद्यभिनयीयमानं
नायकादिचरितमित्यर्थः ।

(ख) अवस्थायाः अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः, आङ्गिकः

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः ।

रूपकस्य भेदानाह—

नाटकमथ प्रकरणं

भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

द्वैहामृगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ २७५ ॥ (ग)

किञ्च ।

नाटिका दोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणौ हल्लीशो भाणिकेति च ॥

अष्टादश प्राङ्गुरूपरूपकाणि मञ्जीषिणः

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ (घ)

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।

षड्नेन निष्पन्नः, वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, आहाव्यः आह्वरणीयः वैश्वरच-
गादिरूपः, सात्त्विकः सत्तोद्रेकात् जनितः सन्धस्वेदादिः ।

(ग) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाणः व्यायोगः समवकारः डिमः

द्वैहामृगः अङ्गः वीथी प्रहसनमिति दशरूपकाणि भवन्ति ।

(घ) किञ्चेति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्ष्म लक्ष्म
सदृशमित्यर्थः; नाटकवत् मतं कथितम् ।

तत्र ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
 विलासर्षादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
 सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।
 पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
 प्रख्यातवंशो राजर्षिधीरोदात्तः प्रतापवान् ।
 दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः
 एक एव भवेद्भ्रौ शृङ्गारो वीर एव वा ।
 अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥
 चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः ।
 गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्यकीर्त्तितम् २७७(१)

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा रामचरितादि ।
 सन्धयो वक्ष्यन्ते । नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम् ।
 सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
 व्यक्तम् । राजर्षयो दुष्मन्तादयः । दिव्याः श्रीकृष्णादयः ।
 दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानौ । यथा

(४) नाटकमिति । ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वल्पोद्यत्स्वल्पमिति
 भावः । पञ्चभिः बन्धुभाषैः सन्धिभिः सुखादिभिः समन्वितं सन्ध्वम् । विलास-
 र्षादिगुणवत् विलासः “धीरा दृष्टिर्गतिश्चिदा विलासो सञ्चितं वचः” इति खड्गो-
 क्तगुरुगुणवशात् । अद्विरभ्युन्नतिः आदिना धैर्यमात्मीय्यादियद्यत् तद्वत् तद-
 युक्तम् । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना विविधा-
 विरहाः आस्वाद-यःपाराः तैः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमन्वयः । अङ्गो प्रधानम् ।
 अङ्गम् अप्रधानम् । निर्वहणे निर्वहणार्थे सन्धौ अद्भुतं विलासजनकव्याप-
 क्तार्थं वचनीयम् । बन्धनं रचनम् ।

श्रीरामचन्द्रः । “गोपुच्छायसमाग्रमिति क्रमेणाङ्गाः सूक्ष्माः कर्तव्याः” इति केचित् । अन्ये ब्राह्मणः । “यथा गोपुच्छे केचिद् बाला ऋखाः केचिद्दीर्घाः तथेह कानिचित् कार्याणि मुख-सन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-चित्” इति ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकाग्र्यः किञ्चित् संलग्नबिन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्वीजसंहतिमान् न च ॥

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।

आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्दिनिर्मितः ॥

नानेकदिननिर्वृत्तार्थकथया सम्प्रयोजितः ।

आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥

दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविभवः ।

विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा ॥

दन्तच्छेदं नखच्छेदमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।

शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥

(च) अङ्गमाह प्रत्यक्षेति । अङ्गः परिच्छेदविशेषः, प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत्
शामसमानं नेत्रः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भावेन च समुज्ज्वलः, अगूढः
गूढः शब्दार्थः यत्र लघाविधः, क्षुद्रेण चूर्णकेन गद्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेदं
शयः अवान्तरं सन्दर्भकदेशः एव एकः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तथोक्तः, किञ्चित्
इति पञ्चमः बिन्दुवः वक्ष्यमाणस्य अर्थः यस्मिन् तथोक्तः, बहुभिः कार्य्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसो ह्रवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः
 ॥२७८॥ (च)

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि ।

अङ्कप्रस्तावादु गर्भाङ्कमाह—

अङ्गीदरप्रविष्टो यो
 रङ्गद्वारामुखादिमान् ।
 अङ्गोऽपरः स गर्भाङ्कः

सवीजः फलवानपि ॥२७९॥ (छ)

यथा बालरामायणे रावणं प्रति—कञ्चुको ।

“श्रवणेः पेयमनेकैर्दृश्यं दोर्घेष्व लोचनैर्बहुभिः ।

आपारेः न युक्तः, न च वीजस्य अन्यप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संज्ञितिः संहारः
 तद्वान्, नानाविधानेः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान् अति-
 बहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्याणां सन्ध्यावन्दनादीनाम् अति-
 रोषात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनेः अत्रुदिनेः निर्वर्ण्यं
 निष्पाद्या या कथा क्रया सम्प्रयोजितः आसन्नः समीपवर्ती नायको यस्य तथोक्तः
 विचतुरेः धावैः युतः, अन्ते श्रेषे निष्क्रान्ताणि निखिलाणि समयाधि पात्राणि
 यस्य तथाविधः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्गीदरिति । रङ्गद्वारं स्वधारणनिधमाद्यं मङ्गलम् आमुष्यं
 प्रस्तावना आदिना समापूर्णादियदर्थं तद्वान् अङ्कस्य अङ्गीदरं मध्यं प्रतिष्ठः
 सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः अपरः अङ्कः क-
 र्माङ्कः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम् ॥ (ज)

इत्यादिना विरचित्तः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्गः ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः

सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादे-

नाटकस्याप्यथामुखम् ॥२८० ॥ (झ)

तत्रेति नाटके—

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-

न्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या

नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥२८१॥ (ञ)

(ज) अथैरिति । सीतास्वयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकेः अथशेः कर्त्तव्यः सर्वजनैः सादरं अथशोचमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आगतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजन-
दशमोपमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव इव निमित्तमिव दशाननतया बहुकर्त्तव्येव-
त्वादिति भावः निबद्धं रचितम् । आख्यातम् ।

(झ) तत्रेति । तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणलक्षणः, तदनन्तरं
सभापूजा सभाप्रवेशनं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कौत्सनम् अथ अन-
न्तरम् आमुखं प्रस्तावना निबद्धयेति शेषः ।

(ञ) पूर्वरङ्गमाह यदिति । रङ्गः नृत्यस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये
अन्तरावनिवर्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकैतिहत्तप्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः
यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरणमित्यर्थः उच्यते । यद्यपि अस्य पूर्वरङ्गस्य

पस्याः स्वरूपमाह ।

‘आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
मङ्गल्यग्रङ्गचन्द्राब्जकीककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता हादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८२॥ (ट)

अष्टपदा यथा । अनघरात्रवे “निष्पृत्यहम्” इत्यादि ।
हादशपदा यथा मम तातापादानां पुष्पमालायाम्—

“शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-

वरुणमुखेन्दुरचिर्गिरीन्द्रपुत्री ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः” ॥ (ठ)

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दी” इति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।

प्रत्याहारादिकानि ध्यानधारणाप्रश्नतौनि भूयसि वद्धानि अङ्गानि सन्ति, तेषाम्
विघ्नोपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्तव्या ।

(ट) आशीरिति । यस्मात् देवद्विजन्तृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तन तद्वचनेन
संयुक्ता स्तुतिः युष्मकीर्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता कथिता,
मन्द्यतीति व्युत्पत्तियोगात् देवद्विजन्तृपप्रश्नतौनामामन्द्यिनी स्तुतिर्नान्दीति फलं
तायः । नृपादीनामित्यादिपदेन गुर्वादिपरिशङ्कः । स्तुतिरित्यत्र नित्यमिति पाठे
स्तुतिरध्याहार्या । सा तु मङ्गल्यं मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसयति सूचयतीति
तद्योक्ता, कश्चित् हादशभिः पदैः सुमिञ्जरूपैः कश्चिद् अष्टभिः पदैः चरणैः युक्ता ।

(ठ) तत्र हादशपदामुदाहरति शिरसीति । सरारी चरे शिरसि धृता
सुरापगे मङ्गा येन तादृशे सति अरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य कश्चि-
कान्तिर्वशास्तथाभूता, अथ अनन्तरं स्तम्भान् तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं
स्वीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा मङ्गाभार्द्रां गिरीन्द्रपुत्री
गौरी भवतः तत्र भूतिहेतुः कस्याश्चापिनी अस्तु भवतु । एतत् पद्यं हादशभि-
पदैः रचितम् ।

वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते (ड) ।

यदुक्तम्—

“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम्” इति ॥ (ड)

उक्तप्रकारायाश्च नान्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव
कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः (ण) ।

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च ।

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।

अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्नृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥ (त)

(ड) केचित्, रत्नवल्यादौ श्लोकव्यख्याया नान्या दर्शनात् अत्र प्रथमपदशब्द-
स्यापि श्लोकचतुर्थभागपरत्वं व्याचक्रुः, तन्न । “इदं गुरुभ्यः पूर्वेष्वी नमोवाक प्रश्ना-
क्षरैः । विन्देम देवतां वाचमस्यतामात्मनः कलाम्” इत्युत्तरचरितनाटके हादश-
पदाद्याः नान्दीवानुपपत्तिरिति विभिन्नमालोक्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य सामान्य-
मङ्गलाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम् । अङ्गं विशेषः ।

(ड) यस्मादिति । यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाप्यव्यापारः अव-
तार्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गञ्च तयोरभिनयात्मकं क्रियमाणं मङ्गलं
रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः आश्रीर्वचनसंयुक्तेतिशेषोक्तायाः ।
महर्षिणा भरतेन, निर्देशो नियमः । वन्यारम्भात् प्रायेव सा नान्दी निर्विघ्नं
गन्यममाप्तये कविमापि क्रियते इति भावः ।

(त) वेदान्तेष्विति । वेदान्तेषु उपनिषत्सु रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याप्य
स्थितं यन् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः-अथयन्ति, वृथा इति शेषः, यस्मिन्
ईश्वर इति अनन्यविषयः तन्मात्रप्रतिपादकः शब्दः यथावर्णानि व्युत्पाद्यानि इत्यर्थः,
अक्षराणि यस्य तादृशः शीगाधेनिकद इत्यर्थः, यस्य . नियमिताः संबनिताः
भाषादयः शरीरस्यपञ्चबाहवः येः तादृशैः मुमुक्षुभिः मीक्षुभिश्चुभिः शीगिभिः

एवमादिषु नान्दौलक्षणायोगात् । उक्तञ्च—“रङ्गहारमारम्भ
कविः कुर्यात्” इति । अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु “नायन्ते सूत्र-
धारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेषु” इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते ।
यच्च पश्चात् “नायन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं तस्यायमभि-
प्रायः । “नायन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया
नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचितः” इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत् ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा २८३(थ)

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति सूत्रधार-
सदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक
एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं
वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्य-
तरो भूत्वा सूचयेत् ।

वस्तु इतिवृत्तम् । बथा उदात्तराघवे—

“रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्धालामिवाग्नां गुरो-
रुद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोञ्जितम् ।

इत्यर्थः, अन्तः अन्तःकरणमध्ये कस्यते कल्पिते, स्मिरा निश्चला या भक्तिः तस्याः
योगेन सुलभः सुदृढभक्तिभावलभ्य इत्यर्थः, सः स्थापकः शिवः वः युष्माकं
नि श्रेयसाय मङ्गलाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । आर्द्र-
विक्रीडित इति ।

(थ) पूर्वरङ्गमिति । सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कल्पैव निवर्त्तते । ततः
स्थापकः तदास्सः द्वितीयोः नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत्,
सुभाषु ख्यादिपुरःसरं सूचयेत् इति सरस्वतीः । अन्तत् स्पष्टम् ।

तौ सुयीविविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रीक्षिता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ताः द्विषः” ॥ (द)

वीजं यथा रत्नावल्याम्—

ह्रीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

गानीय भटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः” ॥ (घ)

अत्र हि समुद्रे वहिवभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या
अनुकूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ वीजम् । मुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुत-
इत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः ।

यथा ।

“आसादितप्रकटानिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशस्यमिव सभृ तबभुजौवः” । (प)

(द) वस्तु उदाहरति राम इति । रामः मात्मानिव गुरोः पितुः आर्जु-
नि शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगात् । भरतेन तद्वत्त्वा तस्मिन्
ने श भक्तिः अनुरामविशेषस्तथा माता जनन्या सहैव अखिलं समयं राज्यम्
शक्तितं त्यक्तम् । तौ प्रसिद्धौ अनुगतौ आश्रितौ सुयीविविभीषणौ परां सम्पदं
अव्यपसित्थं नौतौ प्रापितौ कालिदशाननवधात् रामेणेति शेषः । प्रीक्षिताः
तिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विगटाः । शार्दूल-
कौटिल्यं इत्यम् । अत्र सनका रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् ।

(घ) ह्रीपादिति । अभिसुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्नो विधिः अन्यथात्
मावाचमिन्नात् ह्रीपात् सर्वती जलवेष्टितभूमिमादपि जलनिधेः समुद्रस्य
आदपि दिशः अन्तादपि अभिमतम् अभिलषितं वस्तु आनीय शीघ्रं घटयति
इत्ययति ।

(न) वाङ्मयम् अर्थवयानम् । अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदेववशात् सञ्जातः ।
श्लेषादिना मन्दानामनेकार्थकत्वादिना ।

(प) आसादितेति । शरत्पर्यन्तनिदम् । आसादितः प्राप्तः प्रकटः
रिक्तुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विकासी येन तपीकः, अन्यत्र आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

“तवास्मि गीतिरागीणं हारिणा प्रसभं हृतः।

एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा” ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां

गोत्राद्यापि स कीर्त्तयेत् ॥

ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण

भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ (ब)

स स्थापकः । प्रायेणेति क्वचिद्वृत्तोरकोत्तनमपि ।

यथा रत्नावल्याम् । भारतीवृत्तिस्तु ।

भारती संस्कृतप्राये

वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधादिति भावः, प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शाश्वित इत्यर्थः, चन्द्रकाश
जदाख्यः रावणस्य असिविशेषः येन तादृशः, विगुडा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्र
दौनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्मै तथोक्तः, तथा सम्भृतानि सत्यक् पीषिताणि
विकाशितानि इत्यर्थः, बन्सुजीवानि तदाख्यपुण्याणि येन सः, अन्यत्र सम्भृता
संरक्षिताः बन्सूनां विभोषणसुयोवादीनां जीवाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति भावः ये
तदाभूतः, एषः शरत्समयः इशास्यमिव रावणमिव स्य भीषणं गाढतमं
निविडान्धकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छत्रं धनकालं मेघसमयं वर्षाकालमित्यर्थः
अन्यत्र अतिज्ञवर्षम् उत्स्राय उन्मुख्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः । अत्र उं क्ति
रामायणरूपवस्तुतस्तान्तः सूचितः ।

(फ) तवेति । हारिणा मनोहरिण तव गीतिरागीणं सङ्गीतरागीणं अस्मि
रंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः आकृष्टः अस्मि ।
दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः ।

(ब) रङ्गं सामाजिकसमूहं, प्रसाद्य प्रीणयित्वा । श्लोकैरिति बहुवचनमा
श्रुतिसमायुक्तं वा, तेन गद्यस्यापि यद्वचनम् । रूपकस्य नाटकादिः ।

संस्कृतबहुली वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः (भ) प्ररोचना वीथी

तथा प्रहसनामुखे ।

अज्ञान्यतोन्मुखीकारः

प्रशंसातः प्ररोचना ॥ २८६ ॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररो-
चना ।

यथा रत्नावल्याम्—

“श्रीहर्षी निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वे कैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मज्ञाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः” ॥ (म)

वीथीप्रहसने वक्ष्ये ते ।

नटी विदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

(भ) तस्या इति । तस्याः भारत्याः इति ।

(म) श्रीहर्ष इति । श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः कान्यरचयिता, एषा

परिवत् सभापि गुणग्राहिणी गुणग्रहणे तत्परा न तु शीघ्रग्रहणे इत्यर्थः, वत्सराज-
चरितं लोके जगति हारि मनीहरश्च, वयञ्च नाट्ये अभिनयव्यापारौ दक्षौ

निपुणौ, इह अस्मिन् जगति एकोकमपि वस्तु कवितादिकं वाञ्छितफलञ्च इह-

सिद्धेः पदं ख्यानं, किं पुनः वक्तव्यमिति भावः, मन भाग्यस्य उपचयात् अभ्युन्नतेः

इतिः अयं सर्वः गुणानां क्वचित्नाट्यदक्षत्वादिदृष्टपाशानित्यर्थः नञः समूहः

समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः । अत्र अविप्रश्रुतीनां प्रशंसया सभ्यानामुन्मुखी-

करणरूपा प्ररोचना ।

(ब) आसुखमाह नटीति । नटी विदूषकः वापि अथवा पारिपाश्विकः

चिचैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः

प्रस्तुताद्येपिभिर्मिथः ।

चामुखं तत्तु विज्ञेयं

नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥२८७॥ (य)

सूत्रधारकत्वत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते । तस्य
अनुसृतः पारिवाशिकः । तस्मात् किञ्चिद्गूढो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः

प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्त्तकावलगिते

पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥२८८॥ (र)

तत्र ।

पदानि त्वगतार्थानि

तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः

स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ (ल)

वाचं वृत्तौ नटविशेषः, एते सूत्रधारश्च सङ्गिताः वर चित्रैः मनीशैः स्वकार्यात्
स्वकार्योत्थानापारात् उत्थैः उद्घात्यैः प्रस्तुताद्येपिभिः प्रकृतवृत्तमुत्थापयन्तिः वाक्यैः
मिथः अन्योन्यं संज्ञापं कुर्वन्ते तत् तु चामुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि
विज्ञेयैति शेषः ।

(र) प्रस्तावनाभिदा नाम उद्घात्यक इति । स्पष्टम् ।

(ल) उद्घात्यकमाह पदानीति । अगतार्थानि अवीक्षितार्थानि पदानि
तदर्थगतये तस्य अवीक्षितार्थस्य कतये वीक्षाय नराः अन्यैः पदैः स्यात् वीक्षयन्ति च
उद्घात्यक उच्यते ।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः ।

क्रूरपङ्कः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानोम् ।

प्रभिभवितुमिच्छति बलात्” इति । अनन्तरं नेपथ्ये
‘आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति”
इति ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थात्वा अन्यान्तरे
सङ्गमय्य पात्रप्रवेशः (व) ।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा

समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्

कथोद्घातः स उच्यते ॥ २६० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । “द्वीपादन्यस्मादपि” इत्यादि
सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः । “द्वीपाद-
न्यस्मादपि” इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः ।

(व) क्रूरपङ्क इति । क्रूरः अनिष्टफलदत्तेन निरुदः पङ्कः स केतुः राहु-
नित्यर्थः यद्यपि द्वैत्यविशेषस्य द्वितीभागः राहुः अपरी ऽंभागः केतुश्च्यते तथापि
पङ्कशासे द्वितीभागस्यावश्यकत्वात् केतुश्च्यतेऽत्र राहुपरी बोध्यः । अन्यत् स्पष्टम् ।
अत्र अन्यार्थवन्ति यथा क्रूरः पङ्कः आशयी यस्य तथोक्तः सकेतुः मलयकेतुना सह
रत्नभागः राक्षस इत्यर्थः, सम्पूर्णमण्डलं त्रयीकतराज्यमण्डलमित्यर्थः, ‘चन्द्र’ चन्द्र-
गुप्तम् । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य अभिमतस्य
वर्षस्य द्वितीयाथैक्यस्य अन्या अनर्थेन द्वितीयाथैक्य प्रतिपादनं नासीदिति बुद्ध्या
इत्यर्थः, अन्यान्तरे द्वितीयाथैक्यं सङ्गमय्य तत्तच्छब्दात् स्पष्टतः अभिप्राय इत्यर्थः, धानस्य
गट् स आश्वत्थनेपथ्यमृतस्य प्रवेश इति शेषः ।

वाक्यार्थं यथा वेण्याम्—

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः” ॥ (श)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः
दुरात्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः । भीमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ २६१ (घ)

यथा कुन्दमालायाम् । “नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वाय्यां ।
सूत्रः । कोऽयं श्वलु आर्याह्वानेन (स) सहायकं सम्पादयति ।
विलोक्य । कष्टमतिकरणं वर्त्तते ।

(श) निर्वाणिति । पाण्डुतनयाः पाण्डुवाः माधवेन कृष्णेन सह श्रीरा
जसुतां प्रशमात् सन्धिकरणे श्वलुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः
शमितः वैरं विधेय एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनु-
भवन्तु । स्वस्थाः सानुजीविनः कुरुराजसुताः घृतराष्ट्रपुत्राः दुर्व्याधनादयः
रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः बाह्यैः, अन्यत्र रक्तेन स्रगाव-
रुद्धिरेव प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः, तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः
कलहः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः, अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः
शरीराणि येषां युद्धप्रचारादिति भावः, तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र
स्वर्गस्थाः भवन्तु ।

(घ) प्रयोगातिशयमाह यदीति । यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः
प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगा-
तिशयो भवति ।

(च) आर्यापदेनात्र सूत्रधारः स्वभार्याह्वानं मन्यमान वदति कोऽयमिति

“लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वीं
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छता सूत्रधारिण
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
विशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः (ह) ।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य

सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य

प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २६२ (घ)

यथा “आसादितेत्यादि” । ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो
रामः ।

(ह) लङ्केश्वरस्येति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशसाप्ता-
त्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः, इति इत्य् चोक्तानां परिवादः दीवारीपथं तस्मात्
यं तेन आकुलः कातरस्तेन रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताङ्गितां
भेण गुर्वीं भारवतीं गुरुगर्भक्षराक्लान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं नेतु-
मर्थः, परिकर्षति आकर्षति । वसन्तिलक्षकं वृत्तम् । अत्र नृत्यप्रयोगे सीता
लक्ष्मणयोः प्रवेशसूत्ररूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिक्रान्तम्
प्रयोजित इत्यर्थः ।

(घ) कालमिति । यत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं कालम् आश्रित्य सूत्रधृक् सूत्र-
ारः वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदाश्रित्यर्थः पात्रस्य नटस्य प्रवेशः भवति
तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्यं मन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं
नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २६३ ॥ (क)

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति “तवास्मि गीतिरागेण”
इत्यादि । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

योज्यान्यत्र यथालाभं

वीथ्यङ्गानौतराख्यपि ॥ २६४ ॥ (ख)

अत्र आमुखे । उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु ।

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।
समाश्रित्यापि कर्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्
तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ।
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २६५ (ग)

(क) यत्रेति । इतः प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्घातना
अन्यत् कार्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाद्या बुधैः पण्डितैः अत्र
तम् उच्यते ।

(ख) योज्यानौति । इतः आमुखे यथालाभं यथासम्भवम् इतराणि अत्र
योज्यानि प्रयोक्तव्यानि । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) नेपथ्योक्तमिति । तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं तत्र

वस्तु इतिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्

अधिकारः फले स्वाम्यम्

अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्तं कविभिः

आधिकारिकमुच्यते ॥ २६६ ॥ (घ)

फले प्रधानफले । यथा बालरामायणे रामचरितम् ।

अस्योपकरणार्थं न्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ॥ २६७ ॥ (ङ)

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम् । यथा सुग्रीवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं

सुविचार्यै ह वस्तुनि ॥ २६८ ॥ (च)

पाकाशभावितं समाश्रित्यापि आमुखं प्रस्तावना कर्तव्यम् । एवाम् आमुखभेदानां प्रयोक्तानां नखकुट्टीक्तानां वा एकं कश्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात् । स्वधृक् स्व-धारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाश्रित्य प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् रक्षादिति शेषः, ततः अनन्तरं वस्तु इतिवृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत् ।

(घ) इदमिति । इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । फले कार्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामि-त्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी । तस्य अधिकारिणः इतिवृत्तं कविभिः विददृभिः आधिकारिकम् उच्यते ।

(ङ) अश्लेति । अस्य आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकाराव-स्य प्रासङ्गिकम् इति इष्यते ।

इह नाद्ये ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्

तस्मिन्नेऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकैर्न भावेन

पताकास्थानकन्तु तत् ॥२६६॥ (क)

तद्भेदानाह ।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ३००६

यथा रत्नावल्या “वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्कण्ठ-
पाशं मोचयति तदा तदुक्त्या “सागरिकेयम्” इति प्रत्यभिज्ञाय
“कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्” इत्यादि फल-
रूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (क) गुणवती
उत्कृष्टा ।

(च) पताकैति । इह वस्तुनि नाद्यारूपे इतिष्ठते सुविचार्य सम्यक् विविच्य
पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम् ।

(क) यवेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तस्मिन्नेऽन्यः तस्य अर्थस्य लक्षणा-
न्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकैर्न अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्यं
तत् पताकास्थानकम् ।

(ज) सहसैति । उपचारतः अतर्कितभावीपनतत्वात् सहसा गुणवती
परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फलसामः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकी-
र्तितम् ।

(क) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्बानः ।
पूर्वापेक्षया वासवदत्ताभाषेचया इत्यर्थः, उपचारातिशयात् अतर्कितोपन-
त्वातिशयात् ।

वचः सातिशयश्लिष्टं

नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं

द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३०१॥ (ज)

यथा वेष्ट्यां सूत्रः ।

“रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च ।

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः” ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरग्ररोरार्थहेतुकश्लेषवशेन वीजाद्ये-
प्रतिपादनात् नेत्रमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-
स्थानम् (ट)

अर्थोपक्षेपकं (ठ) यत्तु

लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं

तृतीयमिदमुच्यते ॥३०२॥

(ज) वच इति । सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नानार्थं, नाना-
विधां यो बन्धः रचना तत्समाश्रय वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं
परिकीर्तितम् ।

(ट) रक्तेति । वीजाद्यप्रतिपादनात् भौमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः
सन्दर्भस्य वीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं शत्रुनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात्
सूचनात् नेतुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुष्ठाने । प्रतिनाय-
कस्य दुर्योधनस्य मङ्गले चिन्तिते आगन्तुकेन भावेन नेत्रमङ्गलप्रतिपत्तिरिति
पताकास्थानत्वं बोध्यम् ।

(ठ) अर्थोपक्षेपकमिति । अर्थस्य कार्यस्य फलरूपस्य उपक्षेपकम् उप-
स्थापकं सूचकमित्यर्थः ।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या साहृतं सम्पाद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् ।

यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के—

“(कञ्चु, की) देव ! भग्नं भग्नम् । (राजा) केन ? (कञ्चु) भीमेन । (राजा) कस्य ? (कञ्चु) भवतः । (राजा) आः ! किं प्रलपसि ? (कञ्चु) [सभयं] देव ! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भषतः । (राजा) धिक् ! वृद्धापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः ? (ड) (कञ्चु) देव ! न व्यामोहः सत्यमेव ।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पातितं किङ्किणौजालवद्वाक्रन्दमिव चित्तौ” ॥ (ड)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम् ।

द्वयर्थी वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षौ पताकास्थानकं परम् ३०३(ण)

(क) वृद्धापसद ! वृद्धेषु अपसदः अपमः तत्सम्बुद्धौ । व्यामोहः पीडा रोग इति यावत् ।

(ड) भषमिनि । भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किण्यः चन्द्रघण्टकाः तासां जालं समूहः तेन वद्धः क्रतुः आक्रन्दः रीदन्ध्वनिर्धेन तथाभूतमिव चित्तौ पातितम् । यथा कोऽपि शत्रुणा साहतः चित्तौ पतन् रीदति तद्वदिति भावः ।

(ख) द्वयर्थ इति । द्वयर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः । काव्येषु योजितः प्रथोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षौ तत्सूचक इत्यर्थः परं अत्रुर्थं पताकास्थानकम् ।

यथा रत्नावस्थाम्—

“उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अथोद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमृषं देव्याः करिष्याम्यहम्” ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (त) । एतानि चत्वारि पताका-
स्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु
भवंति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति । यत्
पुनः केनचिदुक्तं “मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति”
इति । तदन्ये न मन्यन्ते, एषामत्यन्तमुपादेयानामनिय-
मेन (थ) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

(त) उद्दामेति । अहम् उद्दामम् / उत्कटं यथा तथा उदगताः कल्हिकाः
कीरकाः यस्यास्ताम्, अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तायमुत्कटा
यस्यास्तां, विपाण्डुरा कुसुमविष्कासात् विशेषेण पाण्डुवर्णा राधः कान्तिः यस्या-
नवाभूताम्, अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भा विकासोद्यताम्, अन्यत्र
जृम्भाः आलस्यभङ्गः, प्रारब्धा जृम्भा यथा तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्,
अविरलैः घनेः श्वसनोद्यमेः बाल्याप्रसरैः, अन्यत्र निःश्वासमहाङ्गः आत्मनः स्वस्य
शयासं क्लान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमामुद्यानलताम् उपवनव्रततिं सम-
दनां कामार्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अथ पश्यन् अवलोकयन् देव्याः
॥सवदत्तायाः मुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेवरक्ता द्युतिः यस्य
॥दृष्यं करिष्यामि, साध्वी स्त्री भर्तारम् अपरां प्रत्यवलोकयन्तं दृष्ट्वा कुप्यतीति
॥वः । शार्ङ्गखिकीर्णितं वृत्तम् । अत्र भावो अर्थः । राजानं सागरिकासक्त
श वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरनियर्थः तत्सूचकमिति
ीथ्यम् ।

(थ) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुक्तानीति शेषः । उपादेयानां सङ्घट्ट-
गोरन्यापानित्यर्थः अनियमेन नियमं विनेत्यर्थः ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्

॥३०४॥ (द)

अनुचितमिति वृत्तं यथा—रामस्य छद्मना बालिवधः । तत्र
उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववौरचरिते तु बाली रामवधा-
र्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्प्रता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनइयादिजन्तः

अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः

॥३०५॥ (ध)

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्द्ध्वन्तु यद्वस्तु

तत् स्याद्वर्षादधोभवम् ॥३०६॥ (न)

उक्तं हि मुनिना—

“अङ्गच्छेदे कार्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि

तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्” ॥ (प)

(द) यदिदिति । यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात् तत्
परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत् ।

(ध) अङ्गेष्विति । या कथा अङ्गेषु अदर्शनीया निवेद्यनीया वस्तुमिति
शेषः । सा तु सम्प्रता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु काव्येन इति भावः, या
कथा वर्षपर्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनइयादिजन्तु दिवसइयादिभिः
निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोप-
क्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः बह्व्यमाशेषैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या ।

(न) वर्षादिति । यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं वत्सराधिकसम्पादनित्यर्थः तत्
वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाह्यमित्यर्थः ।

(प) अङ्गच्छेदे इति । अङ्गस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्यं मासकृतं

एवञ्च सदुद्देशवर्षव्यापिष्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
वधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्य्यं यद्

दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-

मङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥३०७॥ (फ)

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह—

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥ (ब)

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्गिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कोर्णो नौचमध्यमकल्पितः

॥३०८॥ (भ)

वा वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः, तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित् न तु नेव
कार्य्यम् ।

(फ) दिनेति । यत् कार्य्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते
तत् सङ्गच्छेदम् अङ्गविरामं विधाय कृत्वा दिवावसाने अर्थोपक्षेपकैः वक्ष्यमाणैः
वाच्यं वक्तव्यम् ।

(ब) अर्थोपक्षेपकानाञ्च अर्थेति । अर्थस्य कार्य्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थाप-
वितारः पञ्च—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्गावतारः, तथा अङ्गमुखम् ।

(भ) विष्कम्भनाञ्च इत्येति । वृत्तवर्तिष्यमाणानाम् वृत्तानाम् अतीतानां

तत्र शुद्धो यथा । मालतीमाधवे स्मशाने कपालकुण्डला ।
सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः ।

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्ता

नीचपात्रप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञे यः

शेषं विष्कम्भके यथा ॥३०६॥ (म)

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्गेऽस्य प्रतिषेधश्च । यथा वेष्णाम्
अश्वत्यामाङ्गे राक्षसमिथुनम् ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः

सूचनार्थस्य चूलिका ॥३१०॥ (य)

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्गस्यादौ । “नेपथ्ये भो भो
वैमानिकाः । प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि रामेण
परशुरामो जितः इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

वर्त्तिष्यमाणानाम् आगामिनां कथाशानां निदर्शकः सूचकः अङ्गस्य आदौ प्रथमं
दर्शितः संक्षिप्तः संक्षेपेणोक्तः यः कथाविभागः स विष्कम्भः । स तु मध्येन
मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः चेत् भवति, तदा
शुद्धः स्यात् । नीचमध्यमाभ्यां कल्पितद्यत् सङ्कीर्णः विनियः ।

(म) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति । नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया प्राङ्गतया
उक्ता भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्गद्वयान्तः समयाद-
मध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संक्षेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत् अयमिति
शेषः ।

(य) चलिकामाह अन्तरिति । जवनिका तिरस्कारिणी तस्याः अन्तःस्थैः
जनैः या अर्थस्य कार्यस्य सूचना सा च चूलिका ।

अथ अङ्गावतारः ।

अङ्गान्ते सूचितः पात्रै-

स्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्गोऽवतरत्येषो-

ऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥३११॥ (र)

यथाभिन्नानि पञ्चमाङ्गे पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्गस्तदङ्गस्याङ्ग-
विशेषेषु इवावतीर्णः ।

अथाङ्गमुखम् ।

यत्र स्यादङ्ग एकस्मि-

न्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहु-

र्वीजार्थस्यापकञ्च तत् ॥३१२॥ (ल)

यथा मालतीमाधवे । प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
(व) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

अङ्गान्तपात्रैर्वाङ्गास्यं

छिन्नाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥३१३॥ (श)

(र) अङ्गावतारमाह अङ्गान्ते इति । अङ्गस्य अन्ते अवसाने तदङ्गस्य अविभा-
गतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः, अव्ययमेतत्, अङ्गः अवतरति एषः
अङ्गावतार इति स्मृतः कथितः ।

(ल) अङ्गमुखमाह यत्रेति । यत्र एकस्मिन् अङ्गे अखिलानां सर्वेषाम् अङ्गा-
नाम् अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् अङ्गमुखं वीजार्थस्य मूलोभूतस्य विषयस्य
स्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः ।

(श) भाविभूमिकानां अविष्यन्नेपथ्यशक्तिनाम् । परिचितः संचितः यः कथा-
प्रबन्धः तस्य ।

अङ्गान्तपात्रैरङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्गान्ते । “(प्रविश्य सुमन्त्रः) भगवन्ती वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभागवानाह्वयतः । (इतरे) क्व भगवन्ती ? (सुमन्त्रः) महाराजदशरथस्यान्तिके । (इतरे) तत् तत्रैव गच्छामः” इत्यङ्गपरिसमाप्ती “ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यत्र पूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टे न सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गास्यमिति । एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम् । अन्ये तु “अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम्” (ष) इत्याहुः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥

कार्यी विक्षम्भको नास्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः

॥३१४॥ (स)

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणप्रयोजितः ।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते ।

आदावेव तदाङ्गः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः

॥३१५॥ (इ)

(श) अङ्गान्तेति । अङ्गान्ते प्रविष्टैः पात्रैः षटेः द्विप्रत्यय छेदं प्राप्तस्य अर्थस्य सूचनात् वा अङ्गशब्दं अङ्गमुखम् ।

(ष) गतार्थं कृतार्थम् ।

(स) अपेक्षितमिति । नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं यदा सन्दर्शयेत् तदा नास्य आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम् आमुखेन आक्षिप्तम् आदावेव पात्रं यस्य तादृशः विक्षम्भकः कार्यः ।

(इ) यदेति । यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्त्तते तदा आदी एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयी यस्य तथाभूतः अङ्गः स्यात् ।

यथा शाकुन्तले—

विष्कम्भकाद्यैरपि नो

बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योन्येन तिरोधानं *

न कुर्व्याद्रसवस्तुनोः ॥३१६॥ (च)

रसः शृङ्गारादिः । यदुक्तं ध्वनिकेन—

“ऋतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः” ॥ इति । (क)

वीजं विन्दुः पताका च १५.

प्रकरी कार्थ्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च

ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥३१७॥ (ख)

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः । तत्र वीजम् ।

(च) विष्कम्भकाद्यैरिति । विष्कम्भकाद्यैरपि अधिकारिणः प्रधानस्य बधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परैवेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्व्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्यात् तथा रसवितत्यं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य इति भावः ।

(क) नेति । ऋतिरसतः रसस्यातिरेकीयेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यर्थं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणैः अलङ्कारवैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं नमयेदित्यर्थः ।

(ख) वीजमिति । अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च । यथा— वीजं, विन्दुः पताका, प्रकरी, तथा कार्थ्यम् । एता ज्ञात्वा यथाविधि विद्विन्ननरि कस्य योज्याः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं

बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतु-

वीजं तदभिधीयते ॥३१८॥ (ग)

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तहेतुर्देवानुकूल-
लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्रौपदी-
केशसंघमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (घ) ।

अवान्तरार्थं विच्छेदे

विन्दुरच्छेदकारणम् ॥३१९॥ (ङ)

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्ती कथार्थविच्छेदे सति
उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् ।
“कथं एमो सो उदश्रण्णरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (च) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं

पताकैत्यभिधीयते ॥३२०॥ (छ)

(ग) बीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं सत्
बहुधा विसर्पति विस्तारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं बीजम् अभि-
धीयते कथ्यते ।

(घ) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरयं फलं बोध्यम् । द्रौपदीकेश-
संघमनहेतु वेणोसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंघमन बोध्यम् ।

(ङ) विन्दुमाह अवान्तरिति । अवान्तरस्य सद्भावव्यपसन्दर्भकदेशस्य
विच्छेदे समाप्ती अच्छेदस्य अतिरामस्य कारणं विन्दुः ।

(च) उदाहरति यथेति । कामपूजाकृतस्य सन्दर्भकदेशस्य समाप्ती कथं एव
स उदयनरेन्द इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं पति अनुरागस्य अतिरामः ।

(छ) पताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निबन्धनपर्यन्तस्य बोध्यम् ।
प्रासङ्गिकं प्रसङ्गवः आगतं वृत्तं अरिक्तं पताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्विष्यां भीमादेः शाकुन्तले
विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्यात्

न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सन्धौ विमर्षे वा

निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ (ज)

यथा सुग्रीवादेराज्यप्राप्त्यादिः । यत्तु मुनिनोक्तम्—
“आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते” ॥ इति । (झ)

तत्र “पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्यन्तमपि
पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः ।
प्रासङ्गिकं प्रदेशस्य चरितं प्रकरो मता ।

यथा कुलपत्न्यङ्गे रावणस्य जटायुसंवादः ।

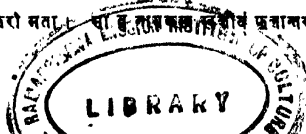
प्रकरो नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम्

॥३२२॥ (ञ)

(ज) पताकेति । पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं निजप्रयोजनविशेषोप-
योगिनोत्पद्यः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः समाप्तिः
जायते ।

(झ) आगर्भादिति । आगर्भात् गर्भसन्धिपर्यन्तम् आविमर्षात् विमर्षसन्धि-
पर्यन्तं पताका विनिवर्त्तते । अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ञ) प्रकरोमाह प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्यम्
एकदेशव्यापि चरितं प्रकरो मता । प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतं प्राप्तिं प्रदेशस्यम्
न स्यात् ।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।
समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम्

॥३२३॥

यथा रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य
प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्ताशा-

नियताग्निफलागमाः ॥३२४॥ (ठ)

तत्र ।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं

यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ (ड)

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्-
रायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि औत्सुक्य-
माकरेषु बोद्धव्यम् (ड) ।

(ट) कार्यमाह अपेक्षितमिति । यत् साध्यं साधनौघम् अपेक्षित-
माकाङ्क्षितं, नतु प्रासङ्गिकं ; यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उपाधि प्रथमप्रदं
उद्योगः इति यावत् तथा यस्य सिद्धौ सिद्धार्थं समापनं सामचीसमवधानं ।
कार्यमिति सम्मतम् ।

(ठ) कार्यस्य अवस्थामिदानीह अवस्था इति । फलार्थिभिः फललाभ-
भिलाषिभिः । प्रारम्भस्य कार्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्ताशा, नि-
ताग्निः, तथा फलागम इति ।

(ड) आरम्भमाह भवेदिति । मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्धये यत् चीत्सुक्यं
च आरम्भः भवेत् ।

(ड) उदाहरति यथेति । अत्र रत्नावलीनाम् एव मुख्यं फलं बोध्यम्

प्रयत्नस्तु फलावाप्ती

व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥३२६॥ (ग)

यथा रत्नावल्याम् । “तद्विषयं च अत्यि अस्मि दंसणो-
वाचोक्ति जधा तथा आलिङ्गिअ जधासमीहितं करइश्यं” (त)
इत्यादिना प्रतिपादिते रत्नावल्याश्चित्तलेखनादिवत्सराज-
सङ्गमोपायः । यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां

प्राप्तग्राशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ (घ)

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के । वेशपरिवर्तनाभिसरणादेः
भङ्गमापायाहामवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

अप्रायाभावात् प्राप्ति-

नियतामिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ (ङ)

अपायाभावाच्चिर्द्वारितैकान्तफलप्राप्तिनियतरसिः । यथा

(अ) यथासौ प्रयत्न इति । फलस्य प्रधानफलस्य अवाप्ती प्राप्तश्रेयम् अति-
रान्वितः व्यापारः चेत्तत्र प्रयत्नः ।

(त) उदाहरति यथेति । तद्वतीति । तथापि नास्त्यस्मी दसंमीपाय इति
या तथा आलिङ्ग्य यथासमीहितं करिष्यामीति संकृतम् ।

(घ) प्राप्तग्राशमाह उपायेति । उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य
प्राप्तशङ्का च ताभ्यां प्राप्ती फलस्येति भावः सम्भवः सम्भावना प्राप्तग्राशा ।

(ङ) नियतामिमाह अपायेति । अपायास्य निश्चयस्य अभावात् अपननात्
निश्चिता प्राप्तिः फलत्वभावः नियतामिः ।

रत्नावल्याम् । “राजा । देवीप्रसादनं ब्रह्मा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि” इति । देवीलक्षणपायस्य प्रसादनेन निवारणादि-
यतफलप्राप्तिः सूचिता ।

सावस्था फलयोगः स्याद्

यः समयफलोदयः ॥३२६॥ (ध)

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्ति त्वलक्षणफलान्तर-
लाभसहितः । एवमन्यत्र ।

यथासङ्ख्यामवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सम्बन्धः ॥३३०॥

तल्लक्षणमाह—

अन्तरैकार्थसम्बन्धः

सम्बन्धैकान्वये सति ॥ ३३१॥ (प)

(ध) फलागममाह सति । यः समयस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा अवस्था
फलयोगः फलायमः स्यात् ।

(न) वदेति । आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रवृत्तिभिरित्यर्थः यथासङ्ख्यां
योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च सम्बन्धः
स्युः । अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्नयोगिनी अवस्था प्रति
मुखसन्धिः, प्रत्याशायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, विद्यताप्तियोगिनी अवस्था विनर्ष-
सन्धिः, फलानुभवयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम् ।

(प) सन्धिसाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति । एव एव अवयवः प्रकीर्तनं तस्मिन्
सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकेन अपरेष्वेत्वर्थः अर्धेन सम्बन्धः संबोधन-
संबोधनः सन्धिः ।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवात्सरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्देदानाह—

मुखं प्रतिमुखं तर्भो विमर्ष उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाह्नक्षणमुच्यते ॥

३३२॥

यथोद्देशं सक्षणमाह—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेषु समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

३३३॥ [फ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (ब) ।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोद्देशो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥

३३४॥ [भ]

(क) मुखसन्धिनाह यमेति । यत्र अंशे नागा अर्षाः रसाः शृङ्गारादयश्च
तेषां सम्भवः, यत्र तादृशो प्रारम्भेषु प्रकृत्यङ्केन समायुक्ता बीजस्य सन्दर्भमूल-
कारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्तितम् ।ः ।

(ब) उदाहरति यमेति । यत्र रत्नावलीवत्सराजवीर्युरागकपलस्य बीजस्य
सत्पत्तिः ।

(ग) प्रतिमुखसन्धिनाह कमेति । यत्र मुखसन्धिवेशिनः मुखसन्धौ
स्वितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः 'प्रधानोपायः तस्य बीज-
भेदार्थः लक्ष्यालक्ष्य इव उद्देश्य इव उद्देशः इत्यादि, तत् प्रतिमुखं प्रतिमुख-
सन्धिरित्यर्थः ।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागवोजस्य प्रथमाङ्गोपच्छिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकास्यां
प्रायमानतया किञ्चिन्नख्यस्य वासवदत्ताया चित्रफलकवृत्ता-
न्तेन किञ्चिदुच्यमानेऽस्य उद्देशरूप उद्देशः (म) ।

फलप्रधानोपायस्य प्राग्गुह्यस्य किञ्चन ।

गर्भी यत्र समुद्देशो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः ॥

३३५॥ [य]

फलस्य गर्भीकरणाहमः (र) । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के
सुसङ्गता । “सहि ! अर्दाकवणा दाणिं सि तुमं जा एषं भट्टिणा
हृत्येण गार्हदावि कोवं ण मुञ्चसि” (ल) इत्यादौ समुद्देशः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । तृतीयेऽङ्के “तद्वात्तान्वेषणाय
गतः कथं चिरयति वसन्तकः” इत्यन्वेषणम् । “विदू । ही
ही भो ! कोसम्बीरज्जलश्रेणावि ण तादिसो पिअवअस्स
परितोसो जादिसो मम मन्नासादो पिअवअणं सुणिअ भवि-
स्सदि” (ब) इत्यादौ उद्देशः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

(म) उदाहरति यथेति । सागरिकासवत्सराजसमागमः प्रधानफलम् ।

(य) गर्भसन्निवाह फलेति । यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानोपा-
यस्य प्राग् पुर्वम् गुह्यस्य उद्देशं मतस्य किञ्चिन्नख्यतया प्रकाशितस्य वी-
खेति भावः मुहुः पुनः पुनः ज्ञासान्वेषणवान्, कश्चित् तिरिभाववान्, कश्चि-
त्पुनश्चानवान् समुद्देशः सत्यक् प्रकाशः गर्भसन्धिरित्यर्थः ।

(र) गर्भीकरणात् फलगतकरणादित्यर्थः ।

(ब) सहि अर्दाकवणा इदानीमसि त्वं, या एषं मया हस्तेन गृहीतापि की-
न्तमुञ्चतीति संस्कृतम् ।

(ल) ही हीवि । कोसम्बीरराज्यवासिनापि न तादृशः मिववत्सल परिपीठं
जाह्नवी नल ववाज्ञान् मिववचनं युवा भविष्यतीति संस्कृतम् ।

ज्ञानात् ङ्गासः । पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वे-
षणम् । पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः ।

अथ विमर्षः ।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥

३३६॥ [श]

यथा शकुन्तले चतुर्थाङ्गादौ । “अनुसूया । पित्रंबदे !
जइवि गान्धर्वेण विवाहेण णिव्वित्तकल्हाणा पिअसही
सउंतला तधावि अणुरूपभत्तिभाइणी सम्बुत्ति णिव्वुदं मे
हिअअ” (घ) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्गोपचिन्तात् प्रागर्थसञ्चयः
(स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः ।

अथ निर्वहणम् ।

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥

३३७॥ [इ]

(श) विमर्षसन्निमाह यत्रेति । यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः
गर्भतः गर्भसन्निभपेत्य इत्यर्थः उद्भिन्नः प्रकाशितः शापाद्यैः अभिसम्प्रातप्रभृतिभिः,
पापशब्देन भयादियद्वयं, सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कांथतः ।
भयेन सान्तरायो यथा रत्नावल्यां—सागरिकासङ्गमे समुद्गती बन्धराजस्यानुरागः
वासवदत्ताभयेनासृष्टः ।

(घ) पित्रंबदे इति । प्रियंबदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृतकल्हाणा
पियसही शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभागीनी संवसेति निर्वृतं मे हृदयमिति
संस्कृतम् ।

(स) सप्तमाङ्गीप्रचिन्तात् सप्तमाङ्गे उपचिन्तम् उपसंस्कृतं तज्ज्ञात्, भावे
प्रत्ययः । अर्थसञ्चयः फलसमुदायः ।

(इ) निर्वहणसन्निमाह वीजेति । यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णाः

यथा वेष्णाम् । “कञ्चुकी । (उपसृत्य सहषंम्) महाराज ! वर्द्धसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्धोधनक्षतजारुणी-
कृतसर्वशरीरो दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादि-
मुखसन्ध्यादिवीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थ-
योजनम् । यथा वा शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञाना-
दुत्तरोऽर्थराशिः (क्ष) । एषामङ्गान्याह—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावंना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥

३३८॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह—

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-

रूपक्षेप इति स्मृतः ॥३३९॥ [ख]

काव्यार्थ इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्णां
भीमः ।

विनिवेशिताः वीजवन्तः मूलकारणसमन्विताः मुखाद्यथाः मुखसन्धिप्रभृतिरूप-
भयाः काव्यार्थ एकार्थम् एकप्रयोजनम् उपनीयन्ते प्राप्यन्ते तत् इति निर्वहणं
निर्वहणसन्धिरूपमङ्गार इत्यर्थः ।

(ख) उदाहरति यथेति । दुर्लभ्यव्यक्तिः दुर्लभ्या दुःखिन लक्षणेन
व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । शकुन्तला
विज्ञानात् शकुन्तलधम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरीकृत इत्यर्थः अथंगामि
कार्यसमुदायः ।

(क) मुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति । अष्टम् ।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति । काव्याखण्डे सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्ति
सङ्घेपेण उपक्षेपस्य चत्यापनमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः ।

“लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डवबधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवान्त मयि जीवति धार्तराष्ट्राः” ॥ (ग)
समुत्पन्नार्थं वाहुल्यं

ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥३४०॥ [घ]

यथा तत्रैव—

“प्रहृष्टं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्थ्यां हेतुर्न भवति किरौटी न च युवाम् ।
जरासन्धस्योरःस्थलामव विरूढं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत” ॥ (ङ)

(ग) चदाहरति लाक्षेति । धार्तराष्ट्राः दृतराष्ट्रसुताः दुर्व्याधनादयः
लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूत-
श्रीडायेण आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान्
प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिघनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनापायेन
धनानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या बधूः पाञ्चाली तस्याः
परिधान वस्त्रं केशश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति ? शार्दूलविक्रीडितं
तम् । अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यार्थस्य समुत्पादनम् ।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्न इति समुत्पन्नस्य समुत्थितस्य अर्थस्य काव्यार्थस्य
वाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः ।

(ङ) चदाहरति प्रहृत्यमिति । कुरुभिः धार्तराष्ट्रेरित्यर्थः शिशोरेव मम
पुत्रवैरं विद्मः प्रहृत्यं खलु तत्र वैरं आर्यः यद्वलात् माननीयः युष्मिष्ठरः न
हेतुः न कारणं, किरौटी अङ्गुलश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसद्वदेवावपौत्यर्थः न
हेतु इति शेषः । अहमेव विद्मः कारणं कुरुष्मिति भावः । तस्मात् भीमः
क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य उरःस्थलामव विरूढं विशेषिणं निश्चितं सन्धिं विघटयति
भेदति, यूयं पुनः घटयत योजयत । भवन्ति कृतमपि सूचितमहं मेव्यामौत्यर्थः ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥३४१॥ [च]

यथा तत्रैव—

“चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्थानावनहघनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कक्षांस्तव देवि ! भीमः” ॥ (छ)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलौकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पीवार्थ्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

युष्माकं सन्धुत्पादनप्रयासः इथेति भावः । सन्धिकरणाद्यमुद्यतस्य रात्रः सन्देहमादाय श्रावयन्त सङ्घदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखारिषोवृत्तम् । परसन्धिविघटनेन वैरनिर्व्याप्तनस्य समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्यायस्य निष्पत्तिः निश्चये संकीर्तनं परिन्यासः ।

(छ) सदाहरति चञ्चदिति । हे देवि ! पाञ्चालि ! भीमः चञ्चता कुरता भुजेन भ्रमिता घूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारितं संचूर्णितं करुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्घोषनस्य स्थानेन विस्तारितं अवनहं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शीघ्रः रक्तः पाण्ड्यस्य तथापुतः सन् तव कक्षान् केशान् उत्तंसयिष्यति अलङ्कारिष्यति रक्ताक्तहस्तेन संयमनार्थि भावः । वसन्ततिष्यकं वृत्तम् ।

(ज) चत्रेत्यादि । उपक्षेपणमात्रम् उत्थापनमात्रम् । बहुलौकरणं शिखारिष्यणम् । उक्तेनैव कक्षितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अपिक्वारात् क्रमेण अपीत्यर्थः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥३४२॥ [भ]

यथा तत्रैव । “द्रीपदी । नाध ! किं दुष्करं तुए परि-
कुविदेण” (ज) । यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने
“सैयं तारुण्यस्य विस्वासः” इत्यादि । यत्, शाकुन्तलादिषु
“श्रीवाभङ्गाभिरामम्” इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्वैजार्थ-
सम्बन्धाभावान्न सम्यक् । एवमङ्गान्तराणामयूहम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥३४३॥ [ट]

यथा वेष्ट्यां सहदेवो भीमं प्रति—“आर्य्य ! किं महा-
राजसन्देशोऽव्युत्पन्न एवार्य्येण गृह्णीतः” इति । अतः प्रभृति
यावद्भीमवचनम् ।

युष्मान् ऋपयति क्रोधाह्नोके शत्रुकुलचयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्पणम्” इति ॥ (ठ)

प्राप्तिः सुखागमः ॥३४४॥ [ड]

(भ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलोभनं
विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः उत्तेजनं वा ।

(ज) नाधेति । नाध ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सक्रतम् ।

(ट) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्तव्यानां सम्प्रधारणं
निश्चयः ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः अगवहितः । युष्मानिति । लोके
जगति क्रोधान् शत्रूणां कुलचयः युष्मान् ऋपयति लज्जयति, सभायां दाराणां
पद्भ्या इत्यर्थः केशकर्पणं न लज्जयति । अतः शत्रुकुलचयस्य कार्यस्य निश्चयेन
कर्तव्यताश्चनम् ।

(ड) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः लाभ इत्यर्थः
प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव—

“मथ्यामि कौरवशतं समरे न कोपात्”

इत्यादि द्रौपदौ श्रुत्वा सहषंम्—“णाध ! अस्मद्पुत्रं
क्वु एदं वध्रणं ता पुणो पुणो भणाहि” (ठ) ।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते ॥३४५॥[ण

यथा तत्रैव—

“नेपथ्ये भो भो ! विराटद्दुपदप्रभृतयः ! श्रूयताम्” ।

‘यत् सत्यव्रतभङ्गभौरुमनसा यत्नेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपोहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते” ॥ (त)

अत्र “सुस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिवीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् ।

(ठ) चाधिति । नाध ! अयुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण इति
संस्कृतम् ।

(ण) समाधानमाह वीजस्येति । वीजस्य मूलकारणस्य ज्ञानमनं प्रधान-
लान्यगतत्वेन कौत्सं नमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते ।

(त) उदाहरति यथेति । ःयदिति । सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य
हादशवधंवनवासरूपस्य एकवधोज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भौरु मनः यत्र
तादृशेन यत्नेन यत् मन्द्रीकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अचयतामित्यर्थः इच्छता
श्रमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तुमपि ईदृशितं चेटितं द्यूतमेव अरिपरिग्रहमन्व-
दाहविशेषः तेन सन्ध तं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अम्बरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतौ योऽर्थ-

स्तद्धिधानमिति स्मृतम् ॥३४६॥ [य]

यथा बालचरिते—

“उत्साहातिशयं वक्ष ! तव बाल्यञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः” ॥ (द)

यथा वा मम प्रभावत्याम् “नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

कुतूहलोत्तरा वाचः

प्रीक्ता तु परिभावना ॥३४७॥ [ध]

यथा वेष्ठां “द्वीपदो । युद्धं स्यान्न वा” इति संशयाना
तूर्यशब्दानन्तरम् ।

१ आकषणैः आकषणरूपैर्वायुभिरिति भावः सद्दीपितमिति शेषः, तत् महत्
इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः कोपाग्निरित्यर्थः कुरुवने जृम्भते
परिष्कुरति । श्राद्धं लविक्रीडितं इत्यम् । अत्र आदि बीजस्य भीमसेनोत्साहरूपस्य
इत्यर्थः सम्यगाहितत्वात् सम्पूर्णतया अस्ति जितत्वादित्यर्थः ।

(घ) विधानमाह सुखेति । सुखदुःखाभ्यां कृतः विमिश्रित इत्यर्थः यः अर्थः
कार्यं तत् विधानमिति स्मृतम् ।

(द) अदाहरति यथेति । उत्साहातिशयमिति । रामं प्रति परशुरामस्वीलि-
रियम् । हे वक्ष ! तव उत्साहातिशयं, बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम मनः हर्षविषा-
दाभ्यां युगपत् आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यन्त्यादावीरत्वसम्भावना हर्षः,
बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह धीतुस्ते इति विषाद इत्युभयोर्विमिश्रणं बोध्यम् ।

(घ) परिभावनामाह कुतूहलेति । कुतूहलम् अतीतसुखं तदुत्तराः तदभूविष्ठा
इत्यर्थः प्रीक्ताः क्षणितः वाचः वाक्यानि परिभावना ।

“याध ! किं दाधिं एसो पल्लघजलहरघणत्वधिदमंसलो
कषणे कषणि समरदुं दुह्वी ताङ्गीधदि” (न) ।

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्मेदः ॥३४८॥ [प]

यथा तत्रैव । “द्वीपदी । याध ! तुच्छो हिं पुष्पोवि समरादो
षाधच्छिष्य षहं षास्त्रासरदब्बा (फ) । भीमः ।

“भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि हकीदरम्” ॥ (ब)

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः ॥३४९॥ [भ]

यथा तत्रैव—“देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय” इति ।

(न) याधेति । याध ! किमिदानीमीध प्रलयजलहरघणत्वधितमांसलः षणे षणे
समरदुन्दुभिस्त्राद्यते इति संस्कृतम् । घणत्वधितं निरन्तरयजितं तदिव मांसल
गभीर इत्यर्थः ।

(प) उद्मेदमाह बीजेति । बीजार्थस्य मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्गुरीदशः
उद्मेदः स्यात् ।

(फ) याधेति । याध ! युष्माभिः पुनरपि समरादागत्य षहम् षास्त्रासयितव्या
इति संस्कृतम् ।

(ब) भूय इति । परिभवेण शत्रुभ्यः अवमानेन वा क्लान्तिः ततो या क्लान्ता
तथा विधुरितम् अवगतमित्यर्थः, वन्दुरितेति पाठे म्यातम्, आननं यस्य तम्
अनिःशेषिताः निःशेषिताननौताः कौरव्याः येन ताड्यं हकीदरं भीमं भूयः पुनः न
पश्यसि न द्रक्ष्यसौत्वर्थः भविष्यत्सामीप्ये षद् । अत्र बीजार्थस्य वैरनिर्घातार्थ-
मुत्पन्नस्य प्रीधस्य प्ररोहः ।

(भ) करणमाह करणमिति । प्रकृतस्य प्रसृतस्य चर्केस्य विषयस्य समारम्भः
सत्यक् आरम्भः उद्योगः करणम् ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥३५०॥ [म]

यथा तत्रैव । “अतएव अद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः ।”

(य) केचित्तु, “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि ।

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वञ्चमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [र]

तत्र ।

समीहा रतिभोगार्था

विलास इति कथ्यते ॥३५२॥ [ल]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
पुरुषो वा, तदर्था समीहा विलासः ।

यथा शाकुन्तले ।

“कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते” ॥ (व)

(म) भेदमाह भेद इति । संहतिः सहावस्य भेदनं प्रयकरणं भेदः स्यात् ।

(य) उदाहरति यथेति । भवद्भ्यः भिन्नः युष्मिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो जात इत्यर्थः ।

(र) प्रतिमुखाङ्गान्याह अथेति । विलासादयस्त्रयोदश प्रतिमुखस्य अङ्गानि ।

(ल) विलासमाह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्था सुरतसम्भोगविषयिणी समीहा चेष्टा स्याद्वा वा विलास इति कथ्यते ।

(व) उदाहरति काममिति । प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा न सुप्रापा कथमपीत्यर्थः । मनस्तु तस्या भावदर्शनेन मदगुरागव्यञ्जकचेष्टा-

इष्टनष्टानुसरणं परिसर्पञ्च कथ्यते ॥३५३॥ [श]

यथा शाकुन्तले । “राजा । भवितव्यमत्र तथा” ।

तथाहि ।

“अत्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा” ॥ (घ)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतं त्वपरिग्रहः ॥३५४॥ [स]

यथा तत्रैव । “अलं वो अतःपुरविरहपञ्जुत्सु एण
राणसिणा उवरुध्णेण” । केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति (ङ) ।

दिशेषदर्शनेन आश्राप्ति आश्रयं प्रिया लभ्येति आश्रयस्ते इत्यर्थः । जननिजे
कामे अकृतार्थे अकृतकार्येऽपि लभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना
रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासम्भोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता ।

(श) परिसर्पमाह इष्टेति । इष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य
अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(घ) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतामखण्डस्य पाण्डुसिकते
द्वारे पुरस्तात् अयतः पादायभागे इत्यर्थः, अत्युन्नता, पश्चात् पाणिदेशे, जघन-
गौरवात् जघनस्य भास्वत्त्वात् अवगाढा जघनता अभिनवा पदपङ्क्तिः प्रतिबिम्बित-
पदन्वाखण्डतिः दृश्यते । अत्र अभिलषितान्वेषणं श्रेयम् ।

(स) विधृतमाह कृतस्येति । आदौ अयतः कृतस्य अनुग्रहस्य अपरिग्रहः
अवधोरथं विधृतम् ।

(ङ) अकमिति । अलं वीऽन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेन
अति संस्मृतम् । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरकर्त्तव्यः महिलाजनस्य विरहेण पर्युत्सुकः
उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा कः उपरुद्धेन उपरुद्धेन अनुगतेन असम् अनुगतेन
कर्त्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु

तापनं नाम तद्भवेत् ॥३५५॥ [च]

यथा रत्नावल्यां सागरिका ।

“दुल्लभजणानुरागो लज्जा गुरुर्द परवसो अप्या ।

प्रियसखि ! बिसमं प्रेमं मरणं शरणं शबरि एकं ॥” (क)

परिहासवचो नर्म ॥३५६॥ [ख]

यथा रत्नावल्याम्—“सुसङ्गता । सखि ! जंस्स किदे तुमं
आअदा स अयं दे पुरदो चिठ्ठदि । सागरिका । (साभ्यसूयम्)
कस्स किदे अहं आअदा ? सुसङ्गता । अइ अस्ससंकिदे !
णं चित्तफलअस्स” (ग) ।

धृतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः ॥३५७॥ [घ]

(च) तापनमाह उपायेति । यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम तापनं तापनं भवेत् ।

(क) उदाहरति यथेति । दुल्लभेति । दुल्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी परवश आत्मा । प्रियसखि ! विषमं प्रेम शरणं शरणं केवलमेकम् । इति संस्कृतम् । दुल्लभे दुष्प्राप्ये जने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः । हे प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उल्कटं तस्मात् शबरि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः । शबरिशब्दः केवलाधीं दीशौ । अत्र इष्टलाभे उपायाभावेन मन्तापः ।

(ख) नर्माह परिहासेति । परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म ।

(ग) सङ्घोति । सखि ! यस्य कृते लभ्यता सोऽयं ते पुरतस्त्रिडति इति संस्कृतम् । कस्य कृते अहमागता ? इति संस्कृतम् । अयि अन्यशक्ति ! ननु चित्तफलकस्य इति संस्कृतम् ।

(घ) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति । परिहासजा परिहासेन जाया धृतिः धैर्यं नर्मद्युतिः ।

यथा तत्रैव—“सुसङ्गता । सखि ! अदस्मिन्ना दाणिंसि
तुमं जा एवं भट्टिणा इत्याबलम्बिदाबि कोवं ण सुच्चसि” ।
सागरिका । (सभ्रूभङ्गमौषाद्वहस्य) सुसङ्गदे ! दाणिं वि
ण विरमसि” (ङ) ।

केचित्तु “दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः” इति वदन्ति

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥३५८॥ [च]

यथा विक्रमोर्वश्याम्—“उर्वशी । जषदु जषदु महा-
राप्पो (छ) । राजा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय
उदीर्यते” इत्यादि (ज) ।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥३५९॥ [भ]

यथा चण्डकौशिके । “राजा । नृनमसमीच्यकारिणा
मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समा-
क्रान्तः” (ज) ।

(ङ) सखीति । सखि । अदस्मिन्ना इदानीमसि त्वं या एवं भवां इत्या-
बलम्बितापि कोपं न सुच्चसीति संस्मृतम् । सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रौडितं न
विरमसीति संस्मृतम् ।

(च) प्रगमनमाह प्रगमनमिति । उत्तरोत्तरम् उत्तरोत्तरं वाक्यं प्रगमनं
स्वात् ।

(छ) जषदु इति । जषति जयति महाराज इति संस्मृतम् ।

(ज) मयेति । मयस्व मन त्वया जयः उदीर्यते क्रीर्यते तेन मया जितं नाम
जितमेव । नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(भ) विरोधमाह विरोध इति । व्यसनस्य विपक्षः प्राप्तिः विरोधः ।

(ज) उदाहरति यथेति । असमीच्यकारिणा अविचिकीन मया अन्धेनेव

कृतस्यानुनयः पुनः ।

स्यात्पर्युपासनं ॥३६०॥ [ट]

यथा रत्नावल्बाम् । “विदूषकः । भो ! मां कुप्य, एसा हि कदलीघरंतरं गदा” इत्यादि (ठ) ।

/ पुष्यं विशेषवचनं मतम् ॥३६१॥ [ड]

यथा तत्रैव—“(राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति) विदूषकः । भो बभ्रस्स ! एसा अपुब्बा सिरी तुए समासादिदा (ठ) । राजा । वयस्य ! सत्यम् ।

श्रीरेषा पाणिरप्यसाः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा पतत्येष स्त्रे दच्छन्नामृतद्रवः” ॥ (ण)

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिः समूही यस्य तथाभूतः ज्वलनः पतिः पद्भ्यां समाक्रान्तः दक्षितः । अत्रापिकल्पस्य कौशिकस्य कीपात् राज्ञः वपुःप्राप्तिः ।

(ट) पर्युपासनमाह कृतस्येति । कृतस्य पुनः अनुनयः पर्युपासनं स्यात् ।

(ठ) भो ! मां कुप्येति । भो ! मां कुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं गतेति संसृतम् ।

(ड) पुष्यमाह पुष्यमिति । विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्यं मतम् ।

(ड) भो बभ्रस्स इति । भो बभ्रस्य । एसा अपूर्वा श्रीस्त्रेणा समासादितेति संसृतम् ।

(ण) श्रीरिति । एसा स्त्री श्रीः अस्त्रीस्वरूपा, अस्याः पाणिरपि हस्तीऽपि पारिजातस्य देवतद्विशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः स्त्रे दच्छन्नामृतद्रवः अत्र प्रकथयन्वचनम् ।

प्रत्यक्षनिष्ठ, रं वञ्चम् ॥३६२॥ [त]

यथा तत्रैव—“राजा । कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः” ।

सुसङ्गता । “ए केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव
गदुअ देवोए णिवेदइस्सं” (घ) ।

उपन्यासः प्रसादनम् ॥३६३॥ (द)

यथा तत्रैव । “सुसङ्गता । भट्टिणो । अलं सङ्गाए मएवि भट्टि-
णो पसादेण कीलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कस्साभरणेण !
अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तुए अहं एय आलिहि-
दत्ति कुबिदा मे पिअसखो सागरिका एसा ज्जेव पसादो-
अदु” (घ) ।

केचित्तु,—

“उपपत्तिऋतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः” ।

इति वदन्ति, उदाहरन्ति च तत्रैव “अदिमुहरा क्व, सा
गर्भदासी” इति (न) ।

(त) वञ्चमाह प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षं साक्षात्, निष्ठुं पक्षवचनं, वञ्चवत् दुःखद-
लाहलम् ।

(घ) ए केवलमिति । न केवलं त्वं समं चित्तफलकेन तदथावज्ञत्वा देवे
निवेदयिष्यामीति संस्कृतम् ।

(द) उपन्यासमाह उपन्यास इति । प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम्
उपन्यासः ।

(घ) भट्टिणी इति । भर्तुरलं शङ्कया मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव
एतेः तत् किं कर्णाभरणेन । अतोऽपि मे गरुतरः प्रसाद एव यत् त्वया
अहम् अत्र आलिखिता इति कुपिता मे मिथसखी सागरिका एवैव प्रसादात्तामिति
संस्कृतम् ।

(न) उपपत्तिरिति । उपपत्तिः युक्तिः, तथा कृतः अर्थः वस्तु । अदीति ।

चातुर्वर्ण्योपगमनं

वर्णसंहार इष्यते ॥३६४॥ (प)

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के—

“परिषदियसृष्टीणामेष वीरो युधाजित्

समसृष्टिभिरमात्यैर्लीमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते” ॥ (फ)

इत्यत्र ऋषिस्तत्रादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
ादास्तु “वर्णशब्देन पात्रायुपलक्ष्यन्ते” । “संहारो मेलनम्”
ति व्याचक्षते ; उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

“अदोवि मे अश्रं गरुभो पसादो” इत्यादेरारभ्य “ए-
हये गेह्निअ पसादेहि ण” (ब) । राजा । “क्वासौ क्वासौ”
इत्यादि ।

प्रभुसुखरा खलु एषा गभंदासीति संस्कृतम् । दासौगभंजाता दासो
गभंदासी ।

(प) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्यंति । चातुर्णां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यद्राव्या-
माहारः चातुर्वर्ण्यं तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(फ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो नामदम्य ! इयम् ऋषीणां
रिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयञ्च ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लीमपादः,
अयम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेदनिरतः
कानां प्रभुः निषिद्धाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाश्च, एते सर्वे समवेता इति
शः ।

(ब) अदोवि इति । अतोऽपि मे अश्रं मुदतरः प्रसाद इति, ननु त्वस्मै
शैला प्रसादश्च एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकानुसङ्गता-
माणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणे क्रमः ।

सङ्ग्रहस्यानुमानञ्च प्रार्थनाच्चिन्तिरेव च ॥

चोटकाधिवलोद्देशे गा गर्भं स्युर्विद्रवस्तथा ।

अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥३६५॥

यथा अश्वत्यामाङ्गे—

“अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा ।

स्वैरं श्रेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा” (म)

तत्त्वार्थकथनं मार्गीः ॥३६६॥ (य)

यथा चण्डकौशिके “राजा । भगवन् !

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

श्रेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्” ॥ (र)

(म) गर्भसम्बद्धानि चोद अथेति । अभूताहरणमिति । अभूताहरणं दीनि तयोदश्च गर्भसम्बन्धरङ्गातीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटा वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम् ।

(न) उदाहरति यथेति । अश्वत्यामेति । अश्वत्यामा हतः विनाशितः पृथा कुन्ती तस्याः सूतः सुतः तेन युधिष्ठिरस्येत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना स स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्त्वा, श्रेषे वाक्यावसाने स्वैरं मन्दं यथा स्यात् तथा गजः । व्याहृतम् उक्तं किल । अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम् ।

(य) मार्गीमाह तत्त्वेति । तत्त्वाद्यस्य यद्यार्थस्य कथनं मार्गीः ।

(र) उदाहरति यथेति । गृह्यतामिति । भार्या च तनयश्च तयोर्विक्रयं मूल्ययद्वाच्यं पूर्वाभात् अर्जितं खल्वम् इदं कर्म गृह्यतां, श्रेषस्य अथविष्टस्य इति इत्यर्थः अथेति निमित्तं चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि । अत्र राज्ञः च भाषणम् ।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥३६७॥ (ल)

यथा रत्नावल्यां राजा ।

“मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यञ्च तथापि मे ।

कामिनैतत्कथं विद्मं समं सर्वैः शिलीमुखैः” ॥ (व)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥३६७॥ (श)

यथा अश्वत्यामाङ्गे—

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिहजगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥ (ष)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥३६८॥ (स)

(ल) रूपमाह रूपमिति । वितर्कवत् वाक्यं रूपम् ।

(व) उदाहरति यथेति । मन इति । मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं वचनं दुर्लभ्यञ्च लक्षयितुं शक्योऽकर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामिनो मे मम एतत् मनः समं युगपत् सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्मः ? अत्र राशः सवितर्कं वचनम् ।

(श) उदाहरणमाह उदाहरणमिति । उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । य इति । अश्वत्याम् उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुबलस्यातिदर्पादित्यर्थः, स्वभुजगुरुबलः इति पाठे बाहुमावसहायः ; शस्त्रं विभर्त्ति पाञ्चालगोत्रे उपदर्शने यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिधनरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, प्रतीकारार्थं यत्राभावेन पदासीन इव स्थित इत्यर्थः । यश्च यश्च मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिजूली भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य अहं रथभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः । सधराइणं, “सधैर्वाणां वधैश्च त्रिमुनियतियुता सधरा क्षीतिंतेषम्” इति तल्लक्षणात् ।

यथा शकुन्तले राजा । “स्थाने खलु विष्मृतनिमेषे
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

तथाहि ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन” ॥ (ह)

सङ्ग्रहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥३७०॥ (घ)

यथा रत्नावल्यां—“राजा । साधु वयस्य ! इदं ते पारितो-
षिकम्” इति कटकं ददाति (क) ।

लिङ्गाट्टोऽनुमानता ॥३७१॥ (ख)

(स) क्रममाह भावेति । भावस्य निर्विकारचितस्य प्रथमविकृतिरूपस्य
“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया” इति तद्वचनात् । तस्योपलम्भिः
यावाप्यानुभवः क्रमः स्यात् ।

(ह) उदाहरति यथेति । उन्नमितैकभ्रूलतमिति । उन्नमिता उत्क्षिप्ता एका
भ्रूलता यत्र तादृशं पदानि सुप्तिङन्तकपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलाया
आननं मुखं पुलकाञ्चितेन लीमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयति
प्रकटयति इव । आर्याजातिः । यत्र शकुन्तलायाः प्रथमविकृतिरनुभवः । यत्र
यद्यपि भावस्य अल्पसंख्यविकारत्वात् ह्यवत्वप्रतीतिः, ; तथापि यत्र भावस्य ए
विशेषतया स्थितिः इति नानुपपत्तिः ।

(घ) सङ्ग्रहमाह सङ्ग्रह इति । सासा प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः
समाधानमित्यर्थः सङ्ग्रहः ।

(क) उदाहरति साञ्चितेति । स्यटम् । यत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्घटनरूपस्य
अर्थस्य समाधानम् ।

(ख) अनुमानमाह लिङ्गादिति । लिङ्गात् पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वं
विशिष्टान् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः, अनुमानता अनुमानमित्यर्थः ।
स्वार्थे ताप्रत्ययः ।

यथा जानकीराघवे नाटके रामः—

“लौलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलोकनेनमयतो जगतां शिरांसि ।
तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-
कायस्य सूर्यतनयत्वमपृथ्यताञ्च” ॥ (ग)

रतिहर्षोत्सवानान्तु

प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥३७२॥ (घ)

यथा रत्नावल्याम् । “प्रिये सागरिके !

शीतांशुमुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारी करौ
रश्मास्तम्भनिभं तद्योर्युगलं बाहू सृणालोपमी ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाङ्गिःशङ्कमालिङ्ग्य माम्
अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्ये ह्येहि निर्वापय” ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति लौलागतैरिति । लौलागतैः सविलासगमनैः धरित्रीं पृथिवीं
तरङ्गयतः कम्पयतः, आलोकनेः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि मनसतः नतानि
कुर्वत, काञ्चनस्य स्वर्णस्य या कान्तिः तद्वत् गौरः कायी यस्य तादृशस्य तस्य अङ्गस्य
सूर्यतनयत्वं सूर्यवन्मौल्यत्वम् अपृथ्यतां दूरासदलस्य अनुमापयति अनुमानविषयो-
करोति । लौलागतमात्मोक्तञ्चेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । वसन्ततिब्बलं इत्यम् ।
एव लौलासगमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिकृपात् साधनात् साध्यस्य सूर्यतनयत्वस्य
अपृथ्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(घ) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं याज्ञा
प्रार्थना भवेत् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः चन्द्रः, दृशौ
नेत्रे उत्पले मौल्योत्पले इत्यर्थः, करौ दृशौ पद्मानुकारी पद्मजीपमी, ऊरुयुगलं
रश्मास्तम्भनिभं रश्मास्तम्भसदृशं तथा बाहू मूञ्जी वृषाजीपमी, इत्यम् आह्लादकराखि
पानन्ददातृषि अखिलाङ्गि सर्वाङ्गि अङ्गानि यस्यास्तासन्मुहूर्त्तौ । त्वं रभसात् वेनात्
हर्षात्, “रभसो वेगहर्षवीः” इत्यमरः । तिब्बलं यथा स्नात् तथा माम् आलिङ्ग्य

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यस्मिन्निर्वहणे इह भूताव-
सरत्वात् (च) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तस्मात्तानुसारेणोक्तम्
अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षितिः स्यात् ॥३७३॥ (छ)

यथा अश्वत्यामाङ्ग—

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

केशयद्द्विद्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः” ॥ (ज)

त्रोटकं पुनः ।

संरब्धवाक् ॥३७४॥ (झ)

यथा चण्डकौशिके—“कौशिकः । आः ! पुनः कथमद्यापि
न सम्भूताः (ज) स्वर्णदक्षिणाः” ।

अधिवलमभिसन्धिष्कृतेन यः ॥३७५॥

अनङ्गतापविधुराणि मदनसनापविक्रवानि मम अङ्गानि निर्वापय शीतलघ एहि
आगच्छ । शार्ङ्गखिविक्रीडितं इत्तम् ।

(च) निर्वहणे निर्वहणाख्ये सम्भौ भूतावसरत्वात् प्रार्थनायां प्राप्तविषयत्वात् ;
अन्यथा निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वे को दोष इति चेत् सम्प्रदायविरोध
इति ।

(छ) क्षितिमाह रहस्येति । रहस्यस्य गुह्यस्य अर्थस्य उद्भेदः प्रकटनं क्षितिः
स्यात् ।

(ज) उदाहरति यथेति । एकस्यैवेति । भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्वीपदो-
केशयद्दस्य इत्यर्थः अथ दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्तते, अस्मिन् द्वितीये
केशयद्द्विद्वितीयेऽस्मिन् नूनं मन्थे प्रजाः निःशेषिताः अविद्यन्तीति शेषः ।
केशानात्तच्च द्वीपं निहतवान् धृष्टयुक् इति पुराणम् ।

(झ) त्रोटकमाह त्रोटकमिति । खेरव्या सन्धोपा वाक् त्रोटकम् ।

(ञ) उदाहरति यथेति । सम्भूताः सम्प्राप्ताः । सूक्ष्माः प्राज्ञार्थत्वमक कोऽङ्गम्

यथा रत्नावल्यां—“काञ्चनमाला । भद्रिणि ! इषं सा चित्तशालिषा वसंतप्रसन्नं सख्यं करोमि” इत्यादि (ठ)

नृपादिजनिता भीति-

रुद्धे गः परिकीर्तितः ॥३७६॥ (ड)

यथा विख्याम्—

“प्राप्तावेकरथारूढी पृच्छन्ती त्वमितस्ततः ।

स कर्णारिः स च क्रूरो इककर्मा इकोदरः” ॥ (ठ)

शङ्का-भय-वासकृतः

सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३७७॥ (ण)

यथा ।

“कालान्तककरालास्यं क्रोधीष्टुतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानोके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत” ॥ (त)

(ट) अधिवलमाह अधिवलमिति । कृत्वेन कपटेन अभिसन्धिः अभिप्रायान्-सरणम् अधिवलम् ।

(ठ) उदाहरति यथेति । भद्रिणीति । भद्रि ! इषं सा चित्तशालिका, तद् यावत् वसन्तकस्य संघां करोमीति संस्कृतम् । चित्तशालिका आलेख्यगृह, संघां सङ्घेतम् ।

(ड) रुद्धे गमाह नृपादीति । नृपादेः सकाशात् जनिता सत्यादिता भीतिः भयम् रुद्धे गः परिकीर्तितः ।

(ठ) उदाहरति प्राप्ताविति । दुर्बोधिनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम् । स कर्णारिः कर्णशत्रुः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः इककर्मा इको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः, दुःशासनोरःस्यलात् रुधिरपागादिति भावः, इकोदरः भीमः, एकम् अक्षितीयं रजमारूढी इतस्ततः तां पृच्छन्ती प्राप्ता आगतौ । अत्र भीमानुभाव्या भीतिः ।

(ण) विद्रवमाह शङ्केति । शङ्का अनिश्चयसंशया भयेन वासेन भयाकुल-व्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः ।

अथ विमर्षाङ्गानि ।

अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।
शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥
प्ररोचना विमर्षिं स्यादादानं छादनं तथा । (थ)
दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥३७८॥ (द)

यथा वेण्यां—“युधिष्ठिरः । पाञ्चालक ! क्वचिदासादिता
तस्य दुरात्मनः पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवीं स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः” । (ध)

सम्फेटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ (न)

यथा तत्रैव—“राजा । अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः
पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म ज्ञाघसे ? (प) शृणु रे !

(त) उदाहरति कालान्कैति । कालान्कः प्रलयकालीनो यमः तस्यैव
करालानि भीषणानि आस्थानि मुखानि यस्य तादृशं क्रोधीभूतं कोपपूषं दशानन
दशमुखं रावणं विलीक्य वृद्धा वानराणाम् अनीके सैन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय
इत्यर्थः, सन्ध्यामः आवेशः अजायत अभूत् ।

(थ) विमर्षाङ्गान्याह अथेति । अपवादोदासीनि तयोदश विमर्षाङ्गस्य सम्ये
अङ्गानि ।

(द) अपवादमाह दोषेति । दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात् ।

(ध) उदाहरति पाञ्चालकैति । आसादिता प्राप्ता, दुरात्मनः दुर्योधनस्य ।
देवीति । देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य
प्रधानहेतुः सुख्यकारणं दुर्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः । अत्र दुर्योधनस्य
दोषकथनम् ।

(न) सम्फेटमाह सम्फेट इति । रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फेटः ।

(प) उदाहरति अथेति । मरुत्तनय ! वायुपुत्र ! भीम इत्यर्थः, वृद्धस्य राज्ञः
धृतराष्ट्रस्य पुरतः अयतः ज्ञाघसे प्रश्नसिद्धि ?

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राष्ट्रस्तयोर्वा
 प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
 तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा-
 बाह्नोर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥ (फ)
 भीमः । (सक्रोधं) आः पाप ! राजा । आः पाप !” इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः

प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥३८०॥ (ब)

यथा तत्रैव “भीमः—

निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वीर्भीमोऽयं शिरसा नतः” (भ)

(फ) कृष्टेति । भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः समस्त-
 शिवेश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी
 षतएव तव इति भीम प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुन प्रति,
 तस्य राष्ट्रः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽव समुच्चयार्थः । “बा
 साद् विकल्पोपसथीरेषार्थेऽपि समुच्चये” इत्यमरः । भार्या द्रौपदी केशेषु कृष्टा
 दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विषेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति
 ष्वः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम् ?
 वद बाह्नीभुंजयोः वीर्यातिशयादिति भावः । अतिवीर्यम एव द्रविणं धनं तेन
 रमं हान् मदी गवो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते आभियु-
 त्ति शेषः । स्रग्धराश्रयम् । अत्र क्रीडित भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् ।

(ब) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्यनिर्देशस्य हेतोः
 धननिर्देशस्य च सम्भवः सम्यक्लनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(भ) सदाहरति निहतेति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य हृतराष्ट्रं प्रति
 तिवचनम् । निहताः विनाशिताः अशेषाः समस्ताः कौरव्याः कुशवंशीयाः येन
 दमः, दुःशासनस्य असृजा रक्तान् रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः, तथा दुर्योधनस्य
 रूढवधस्य भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः शिरसा प्रक्षमतीत्यर्थः ।
 कार्यस्य कौरवहृन्नादिकस्य क्षीवलहेतीव दुःशासनवधिरपानस्य सम्भोजनम् ?

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः

श्रीकावेगादिसम्भवा ॥३८१॥ (म)

यथा तत्रैव—“युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णाग्रज !

सुभद्राभ्रातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो-

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्वार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहवन्धः

कोऽयं पत्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्” ॥ (य

तर्जनोद्देजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ (र)

यथा तत्रैव—दुर्योधनं प्रति कुमारहृकोदरेणोक्तम् ।

“जन्मन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

मां दृशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।

(म) द्रवमाह द्रव इति । श्रीकावेगादिना सम्भूता गुरुणा व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमः समादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः ।

(य) उदाहरति ज्ञातीति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिवन्धनः प्रथय इत्यर्थः युधिष्ठिरवलदेवयोरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संयामि वस्तुनिदमनदर्शितरूप इति भावः न गणितं अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बह्वं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतीति सर्वत्र ध्याह्वयम् । भवतः तत्र शिष्ययोः गदाधुक्तेऽस्तेवासिनीः भीमदुर्योधनयोः स्नेहवन्धः कामं सख्यक् तुल्यः समानो भवतु, स्नेहवन्धने एकस्य साहाय्यकरणमः चितमिति भावः । अयं कः पत्याः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यक्षीने मयि तं विमुखः प्रतिक्लृप्तः असि भवसि । शिष्टारिणीवृत्तम् । अत्र बलदेवः प्रोक्ता समादरलङ्घनान् गुरुव्यतिक्रमः ।

(र) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भस्मं च उद्देजनं मयःप्रदर्शनेन उद्देजनमथ द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि ह्यरावप्य, हतं चेष्टसे
 त्रासान्धो नृपयो ! विहाय समरं पङ्के ऽधुना लीयसे ॥ (ल)
 शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रथमं नम् ॥३८३॥ (व)

यथा तत्रैव—

“कुर्वन्स्वामाहृतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
 अश्रून्निभं कथञ्चिद्दत्तु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
 मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
 अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्रियन्तां बलानि” (श)

(ल) उदाहरति जन्मेति । इन्द्रोद्यन्दस्य विमले निर्मले निर्देवि इत्यर्थः
 कुर्वन् जन्म व्यपदिशसि कथयसि । ननु सहायाभावात् कथं धीर्मेघ इत्याशङ्का—
 यद्यपि गदा ध्वजे गदासहायस्यान्वसहायापेक्षा नेति भावः ; अथका भ्रातृदि-
 वधेन निर्देवे गदात्याग एवीक्षितः स च न कृत इत्यतोऽद्यापि युद्धग्रहाणोक्ति
 गत्यते इति भावः । मां दुःशासनस्य यत् कोणलीषदुष्णं प्रत्यगहृतत्वात् शोचित
 तदेव मधु, पाठान्तरे सुरा, तेन तत्यानेनेत्यर्थः, जीवः मत्तः तं रिपुं शत्रुं
 मन्वसे गच्छसि, वा मत्ततयावशायने इत्यर्थः ; तथा दर्पान्धः सन् मधुकैटभद्विषि
 मधुकैटभद्वेत्यर्थसि ह्यरावप्ये अपि उद्धतं यथा स्वान् तथा चेष्टसे, तस्य
 मन्वसे कृतीयोगत्वादिति भावः । हे नृपयो ! विपदपयो ! मे मम त्रासान् भयान्
 मधुना समरं संघामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के लीयसे लीनः सन् तिष्ठसि । शत्रून्-
 विक्रीडितं व्रतम् । अत्र तर्जनरूपा ऽऽतिः ।

(व) शक्तिमाह शक्तिरिति । विरोधस्य विद्वेषस्य प्रथमं शक्तिः भवेत् ।

(श) उदाहरति कुर्वन्विति । जनाः रणशिरसि चाग्नेः स्वग्नेः हृतानां
 देहभारान् शरीरवधान् भस्मसात् चास्त्रैर्न वज्रिसात् कुर्वन्तु, तथा जनी बान्धवाः
 बान्धवेभ्यः रक्षयतेभ्यः इति शेषः अश्रून्निभं शैवजलसंवलितं जलं कथञ्चित्
 दत्तु, तथा हतनरगहने हतेः नरैः गृध्रैः निविडे चञ्चिन् चेषे गृध्रैः कङ्कैः
 विविधैश्च खण्डितान् ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गन्तान् अन्विष्यन्तान् ।
 यं भास्वान् सूर्यः रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं अरमाचलं प्रयातः अन्विष्य-

प्रसङ्गो गुरुकीर्त्तनम् ॥३८४॥ (घ)

यथा मृच्छकटिकायां—“चाण्डालकः । एसो सागरदत्तस्य
सुदो भञ्जविसदत्तस्य यत्तिभो चालुदत्तो व्यावादितुं वज्र-
द्राघं शिञ्जइ एदेण किल गणिका वसंतसेना सुभञ्जलोहेण
वावादिदत्ति” (स) । चारुदत्तः । (सनिर्वेदं स्वगतम्)

“मखद्यतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचैत्य-ब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्” ॥ (ङ)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद् गुरुकीर्त्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

वर्त्तमाने कप्रत्ययः । अतो बलानि सेन्यानि सङ्ग्रहणां निवर्त्त्यन्ताम् । सन्धराश्रयम् ।
अत्र घट्टाणां निधनेन विरोधशान्तिरिति ध्येयम् ।

(ब) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति । गुरु अत्यर्थं कीर्त्तनं दीवादिख्यापनं वा
गुरुणा कीर्त्तनं प्रसङ्गः ।

(स) एष सागरदत्तस्य सुत चाव्यभिचरदत्तस्य नम्रा चारुदत्तो व्यावादितुं
बध्यस्थानं गीयते । एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्त्तकीनेन व्यापादि-
तेति संस्कृतम् ।

(ङ) अदाहरति यथेति । सखेति । मखानां वज्रानां शक्तेः शतश्रीः
छानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि समायां
निविडचैत्यब्रह्मघोषैः उद्भासितम् आसीत् इति शेषः । निविडानि शीक्रेः आसीत्
यानि सेन्यानि “चैत्यमायतनं तुष्ये” इत्यमरः । पूजापायतनस्थानानि तेषु यै
ब्रह्मघोषैः वेदवादाः, तैः उद्भासितं समुज्ज्वलीकृतम् इत्यर्थः, इदानीं निधनदशायां
अत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत् गोत्रं कुलं पापैः अखद्यतनुष्यैः अतिगौरवैः
घोषणायां घोषणस्थाने घुष्यते, विख्याप्यते, क्षिमतः परमाद्येपकारमिति भावः ।
माखिनीकृतम् ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः

श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८५॥ (घ)

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे—

“दलति हृदयं गाढोद्देगं द्विधा न तु भिद्यते
बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न हन्ति जीवितम्” ॥ (क)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः

प्रतिषेध इतौष्यते ॥३८६॥ (ख)

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति—“प्रद्युम्नः । सखे !
कथमिह त्वमेकाको वर्त्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-
माना प्रियतमा मे प्रभावती ? (विदूषकः) असुरवद्वशा आश्चा-
रिभ्र कश्चिं वि णीदा (ग) । (प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य)

खेदमाह मन इति । मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेदः इति
स्मृतः ।

(क) उदाहरति दलतीति । मन हृदयं गाढोद्देयं गुहपीडम् अतएव दलति
सर्वं दलितं भवति न तु द्विधा भिद्यते विशिष्टं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अत्रयः
बाहः मोहं मूच्छं बहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति । अन्तर्दाहः तनू-
शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न हन्ति
। नाशयति । हरिषीडनम् ।

(ख) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति । ईप्सिताव्यंश अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः
प्रतिषेध इति इष्यते ।

(ग) असुरवद्वशा इति । असुरपतिना आकाशं दुत्रापि नीतेति संस्मृतम् ।
। कार्यं आश्रय, “ऋतराकारशास्त्रानम्” इत्यमरः ।

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !
 मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ?
 गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूष्मेव
 दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु' ॥ (घ)

कार्यात्ययोपगमनं

विरोधनमिति स्मृतम् ॥३८७॥ (ङ)

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः—

“तीर्षे भीष्महोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
 कर्णाश्रीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।
 भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
 सर्वे जीवितसंशयं वयममौ वाचा समारोपिताः” ॥ (च)

(घ) हा इति । हा इति खेदे । पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्यास्तस्मिन्मौ
 मथौ चकोरौ इव नेत्रे यस्यास्तस्मिन्नेत्रे, आनतानि यौवनभरादिति भावः
 अङ्गानि यस्यास्तस्मिन्हा, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतो गतासि ? ननु जीवित
 त्वम् अद्य तूष्मे शौभ्रगच्छ, कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तुपरं दैव विधिः कृतकृत्यं कृतार्थं ।
 अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं उच्यते । अत्र ईशितस्य प्रतीघातः ।

(ङ) विरोधनमाह कार्येति । कार्यस्य अत्ययः ध्यंसः तस्य उपगमनं प्राप्तिः
 विरोधनमिति स्मृतम् ।

(च) उदाहरति तीर्षे इति । भीष्म एव महादधिः महासमुद्रः तस्मिन्
 तीर्षे परास्ते इति भावः, द्रोण एव अनशः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वाणतां
 गीते निहते इति भावः, कर्ण एव आश्रीविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन्
 प्रशमिते प्रकवेषे शान्तिं गीते हते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्धनिधना-
 दिति भावः, इत्यं जये स्तल्पावशेषे केवलं दुर्योधनवधसाक्षात्वावशिष्टे इत्यर्थः,
 प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेमात् वाचा अद्यैव यदि दुर्योधनं
 न हन्मि तदापि प्रवेक्ष्यामीत्येवं उच्यते वाक्येति भावः, सर्वे अमौ वयं जीवित-
 संशयं समारोपिताः । भीमसाधिप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्यमिति भावः ।
 शार्ङ्गविश्रीकृतं उच्यते ।

प्ररोचना तु विद्मि यां

संहारार्थं प्रदर्शनी ॥३८८॥ [ह]

यथा वेष्मां—पाञ्चालकः । “अहश्च देवेन चक्रपाणिना
इत्युपक्रम्य, कृतं सन्देहेन ।

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते

कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्जिते तु कवरीबन्धे करोतु चषम् ।

रामे श्रातकुठारभास्वरकरे चत्रद्रुमोच्छेदिनि

क्रोधान्धे च हृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ?” (ज)

कार्यसंग्रह आदानम् ॥३८९॥ (झ)

यथा वेष्माम् ।

“ननु भीः समस्तपञ्चकचारिणः ! (ज)

नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकाभं

निष्पीर्याङ्गप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।

(ह) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति । संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं
अदर्शयति वा सा उत्तिगिति शेषः, प्ररोचना विशेषः ।

(ज) उदाहरति यथेति । पूर्यन्तानिति । हे राजसिन्धुध्याहार्ये, ते तत्र
राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्यन्ताम् । कृष्णा द्रौपदी अत्यन्तचिरोज्जिते
पतिचिरपरिणामे कवरीबन्धे केशवन्धने चषम् उक्तं, “अथ उद्वेग उद्वेगः”
इत्यमरः, करोतु । श्रातेन श्रावितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः करो यथा तादृशे
धनः एव द्रुमाः इत्याः तेषां छेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे हृकोदरे भीमे च आजौ
शुभे परिपतति इति संशयः कथं इति शेषः कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । आर्द्र-
विश्रीकृतं इत्यम् । अत्र महावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम् ।

(झ) आदानमाह कार्येति । कार्यार्थां संग्रहः सम्यक् चषम् आदानम् ।

(ज) उदाहरति यथेति । समस्तपञ्चकचारिणः समस्तात् पञ्चकं नदीना-
मिति शेषः, यत्र तयोक्तं कुरुचेवीववदेशविशेषः, यत्र कुरुपाञ्चमसंज्ञानः समस्तपञ्च-
कचारिणः योद्धृषणा इत्यर्थः ।

भो भो राजन्ववीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
वासनानेन क्षीनैर्हतकारितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥ (ट)

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानम् ।

तदाङ्गुष्ठादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ॥ ३६० (ठ)

यथा तत्रैव—“अर्जुनः । आर्य्य !

अप्रियाणि करोत्ये ष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभाट्यतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (ड)

(ट) नाङ्गुष्ठादनं । भीमसेनं रिपुवधकार्यदेहं धावनं दृष्ट्वा भवान् निहत-
चित्तसैनिकगणान्तराले गोपितकलेवङ्गान् संयामवर्तिनः योधान् प्रति भीम-
सेनोक्तिरियम् । अङ्गं रजः न, भूतः देवघोनिविशेषः न, रिपुणां वधिर-
जलैः शीघ्रवधारिभिः आङ्गादितानि आप्यायितानि विराजितानौत्थयैः, अङ्गाणि
यस्य तन्मोक्तः, क्रीडनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्तौषः उत्तौषः, चरुमंडानं
प्रतिष्ठा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव महानः निविडः दुरासद इत्यर्थः,
अविद्यः अस्मि भवामि । भो भो राजन्ववीराः ! अत्रियेषु श्रौत्यशालिनः । यद्
समरशिखिनः रषाघ्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः मुतेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः, शेषाः
अवशिष्टाः, नापुना रषाघ्नियुंभान् अत्यतीति भावः, अतः वः युष्माकम् अनेन
वासनेन कृतम् अलं यत् यस्मात् वासादित्यर्थः, करिषु हस्तिषु तुरगीषु अर्भुषु च
अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः, अतएव क्षीनैः विखण्डं प्राप्तै रिवेति भावः,
आस्यते स्वीयते युष्माभिरिति शेषः ।

(ठ) आङ्गुष्ठादनं तदाङ्गुष्ठादनं । कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सह
भवेत् तत् पुनः आङ्गुष्ठादनम् आङ्गुः ।

(ड) उदाहरति यथेति । अप्रियाणीति । कृतं विनाशितं नापुनां दुःशासनं
दीर्घां शतं यस्य तादृशः, अतएव दुःखी अतिशोकान्तं इत्यर्थः, एव दुःखीधनः वा
अङ्गुः कर्मणा न शक्तः, अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्तुं कार्यं
क्षिप्रं न शक्नोति इति भावः, अस्य दुःखीधनस्य प्रलापैः अन्तर्गतैः वाक्यैः सु-

अथ निर्वहणाङ्गानि ।

सन्धिविबोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे च्चेयान्यङ्गानि नामतः ॥

३६१॥ (ण)

तत्र ।

वीजोपगमनं सन्धिः ॥३६२॥ [ण]

यथा वेण्यां—“भीमः । भवति यज्ञवेदिसम्भवे ! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चञ्चुजेत्यादि” । अनेन मुखे चित्तवीजस्य (त) पुनरुपगमनमिति सन्धिः ।

विबोधः कार्य्यमार्गणम् ॥३६३॥ (थ)

यथा तत्रैव—“भीमः । सुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् । भीमः । सुमहदवशिष्टम्, संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोत्क्षिप्तेन पाणिना पाञ्चाख्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु

वेदना सा ? न चापीत्यर्थः । अत्र दुर्घोषमल वाक्तेन अपमानस्य कार्य्यकारिणात् एहनम् ।

(ड) निर्वहणाङ्गान्वाह अथेति । सन्धादीनि चतुर्दशनिर्वहणाङ्गान् सन्धेरङ्गातीत्यर्थः ।

(च) सन्धिमाह वीजेति । वीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उद्गापनं सन्धिः ।

(त) उदाहरति अथेति । यज्ञवेदिसम्भवे । वाग्देविनि । श्रौतदि । मुखं मुखात्सन्धौ चित्तस्य उद्गूढस्य वीजस्य ।

(थ) विबोधमाह विबोध इति । कार्य्यस्य अर्थस्य मार्गणम् अन्वेषणं विबोधः ।

भवाननुभवतु तपस्विनी (द) वेणीसंहारम्” इति । अनेन
केशसंयमनकार्यस्यान्वेषणाद्विबोधः ।

उपन्यासस्तु कार्याणां यथनम् ॥३६४॥ (ध)

यथा तत्रैव—“भीमः । पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति
संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता (न) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ
स्वयमेवाहं संहारामि” इति । अनेन कार्यस्योपसोपाद्ग्रथनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम् ॥३६५॥ (प)

यथा तत्रैव—“भीमः ! देव ! अजातशत्रो ! अद्यापि
दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्द्रनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्थं निषिक्त्वा चतुर्दधिपयः सीमया सार्धमूर्ध्वा ।

भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नी
नामैकं यद्भ्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम्” ॥६॥

(द) उदाहरति यथेति । संयमयामि वज्रामि । केशहस्तं केशसमूहं “पामो
इत्यत्र केशस्य कक्षापार्श्वः कक्षात् परं” इत्यनरः । तपस्विनी वराहो ।

(ध) यथनमाह उपन्यास इति । कार्याणाम् उपन्यासः कौतुभं यथनम् ।

(न) उदाहरति यथेति । दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्ययिता
पाञ्चालपाणं बन्धनात् प्राविता इत्यर्थः ।

(प) निर्णयमाह निर्णय इति । अनुभूतस्य भुक्तस्य ज्ञतस्य इत्यर्थः यथेति
कार्यस्य कथनं निर्णयः ।

(क) उदाहरति मया ह्येति । भूमौ क्षितिप । धार्तराष्ट्रस्य शरीरं मृगो
क्षितं पातितं भूमिसात् ज्ञतमित्यर्थः । चन्द्रनाभं चन्द्रवत् सुखस्यर्जमिति
भावः, इदम्, तस्य असृक् क्षिप्तं निजाङ्गे निहितम् अर्थिनम् । चतुर्धाम्
उदधीनां समुद्राणां पार्श्वे जसामि सीमानो वज्राकाशहन्ता उर्ध्वाः

परिवादकृतं वाक्यं

वदन्ति परिभाषणम् ॥३६६॥ (ब)

यथा शाकुन्तले—“राजा । आर्य्ये ! अथ सा तत्रभवती
किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी । तापसी । को तस्य धन्वदार-
गिरिहाइषो नामं गेष्हिस्सदि” । (भ)

लब्धायांगमनं कृतिः ॥३६७॥ (म)

यथा वेण्यां—“कृष्णः । एते भगवन्तो व्यासवाक्सीकिप्रभ-
योऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति” इति । अनेन प्राप्तराज्य-
स्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥३६८॥ (य)

शिव्याः साहं लक्ष्मीः आर्य्ये निषिक्ता अपिता भवतीत्यर्थः । तस्य ध्वजाः
दासाः, निवाणि बान्धवाः, किं बहुना कुक्कुलिषु ये समुजाः मानवाः यीथाः
बुद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः, एतत् सर्वं रणायी दग्धं भङ्गोक्तं निहतमित्यर्थः । हे
चित्पि ! यत् एकं नाम दुर्व्योचनेति शेषः, त्रयोवि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अधुना
तत् तन्मात्रमेव शेषं नामशेषः कृती धार्तराष्ट्र इति भावः । अन्धराष्ट्रम् । अत्र
तत्कार्यस्य कथनम् ।

(ब) परिभाषणमाह परिवादिति । परिवादः कुक्का तेन कृतं वाक्यं परि-
भाषणं वदन्ति ।

(म) कस्यस्य धर्मदाइपरिव्यामिणी नाम यद्वीच्यतीति संकल्पम् । अत्र कुक्कुलि-
षु निषिक्ताकाक्यमन्वम् ।

(य) कृष्णाह लक्ष्मीति । अन्धस्य अन्धस्य पर्येकः शिवस्य अन्धस्य प्राज्ञायां न-
निषिक्ताकाक्यमन्वम् ।

(ग) शिव्याः साहं लक्ष्मीः आर्य्ये निषिक्ता अपिता भवतीत्यर्थः । तस्य ध्वजाः

यथा तत्रैव—भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥३६६॥ (र)

यथा तत्रैव—“द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बाबारं आधस्य
प्रसादेण पुणोवि सिक्खिसम्” (ल) ।

समयो दुःखनिर्याणम् ॥४००॥ (व)

यथा--रत्नावल्यां वासवदत्ता । (रत्नावलीमालिङ्ग)
“समस्संस बहोणिए ! समस्सस । (श)

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्याद्भुतसम्प्राप्तिः ॥४०१॥ (घ)

यथा मम प्रभावत्यां—“(नारददर्शनात् प्रयुक्तः ऊर्ध्वं मव-
लोक्य) ।

“दधद्विद्युक्ते स्वामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमदुभृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

(र) आनन्दमाह आनन्द इति । वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तज्जनिता
प्रीतिरिति भावः, आनन्दः ।

(ल) उदाहरति यथेति । विद्धतमेतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि
शिक्षिष्य” इति संस्कृतम् । एतं व्यापारं केशसंयमनकार्यमित्यर्थः ।

(व) समयेनाह समय इति । दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः ।

(श) समाश्लिषिष्व भगिनि ! समाश्लिषीति संस्कृतम् ।

(घ) उपगूहनमाह तदिति । यत् अद्भुतस्य आसद्यस्य सम्प्राप्तिः समागमः
तत् उपगूहनं भवेत् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । दधदिति । परिमलिन कीरभेद भ्रमत्
सङ्घतां भङ्गायां भाः श्रेण्यः समूहः, तासां ध्वनिः, पुष्पकुण्डलवैद्यकीतां

दिग्गन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकारणैर्धवल्य-

न्नितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः किं पुनरिदम् ॥ (स)

सामदानादि भाषणम् ॥४०२॥ (ह)

यथा चण्डकौशिके—“धर्मः । तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ” (च)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं

यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥४०३॥ (क)

यथा-वेण्यां—“भीमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमतो
परिभवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्” । (ख)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः

काव्यसंहार इष्यते ॥४०४॥ (ग)

शब्दितां विद्युक्ते खानिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः
समन्तात् तुहिनकारशब्दः तदत् गौरैः शुभैः ज्योतिर्भिः दृष्टप्रभाभिः दिग्गन्तं
धवल्यन् श्वेतौकुर्वन् विद्यतः आकाशात् इतः अन्निन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति ?
इदं पुनः किम् आश्चर्यमेतदित्यर्थः । शिखरिणौहृतम् । अत्र अद्भुतप्रतिपत्तिः ।

(ह) भाषणमाह सामेति । साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम् ।

(च) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एषीति
धर्मलोकस्य दानञ्च ।

(क) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति । यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितोत्तर-
दानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(ख) उदाहरति यथेति । भानुमतो ! दुर्व्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या
पाशाचीं प्रति परिच्छिन्नम्, इदानीं दुर्व्योधने निष्ठते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-
मभिहितम् ।

(ग) काव्यसंहारमाह वरेति । वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः
काव्यसंहार इष्यते ।

यथा सर्वत्र । “किन्तो भूयः प्रियसुपन्नस्येति” इति ।
 नृपदेशादिशान्तिस्तु ।

प्रशस्तिरभिधीयते ॥४०५॥ (घ)

यथा प्रभावत्याम्—

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
 जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
 भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे” ॥ (ङ)

अत्र च उपसंहारप्रशस्योरन्ते एकेन क्रमेणैवं स्थितिः ।

“इह च सुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्ध्यासयुक्त्युद्भेद-
 समाधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनञ्जीपन्यासपुण्याणां
 मर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकापक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्ति-
 व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् ।”

“अन्येषाञ्च यथासम्भवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येतद्ङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

(घ) सर्वत्र नाटकादौ । प्रशस्तिमाह नृपेति । नृपस्य देशादेश, अनादिपदेन
 राजाणादीनां यद्भवम् । शान्तिरनिष्टवारणमिष्टप्राप्तिः, प्रशस्तिः अभिधीयते ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुनर्वदित्वं
 प्रजाः कीदृशान्, “प्रजा स्यात् सन्ततो जने” इत्यमरः । नित्यं सततं पश्यन्तु
 अवलोकयन्तु, सदसदां विवेके पटवः समर्थाः मुक्तग्राहिणः सन्तः साधवः जीयासुः
 जययुक्ता भवेयुः । क्षमामण्डले दृष्टिवीतस्य समधिकाः प्रचुराः प्रसामां, सुखानाञ्च
 शस्यस्वर्णसमृद्धयः सन्तु भवन्तु । तथा त्रिजगते नारायणे अव्यभिचारिणी अथवा
 भक्तिः सुयाम् । मातृशक्तिस्त्रिजगत् इत्यम् ।

(च) चतुःषष्टिपरिपत्तिः । एतद् चतुःषष्टिपरिपत्तिम् । अत्र चतुःषष्टिपरिपत्तिः

कुर्यादनिवृत्ते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥

४०६॥ (च)

यथा वेषीसंहारे तृतीयाङ्के । दुर्व्योधनकर्णयोर्महत
सम्प्रधारणम् ; एवमन्यत्रापि । यत्तु “रुद्रटादिभिर्नियम एव”
इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् (छ) ।

द्रष्टार्थरचनाश्चर्य्यं लाभो वृत्तान्तविस्तरः ।

रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड् विधं फलम् ।

अङ्गहीनो नरो यद्ब्रूवै वारम्भक्षमो भवेत् ॥

अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ।

सम्पादयेतां सम्यङ् नायकप्रतिनायकौ ॥

तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथैतरत् ॥४०७॥ (ज)

मनोवृत्तिः विरहितः प्रीतिः, अनिवृत्ते अनिर्धारिते उत्तरीया इति भावः, सन्धी
पि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य अतुषट्तिविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्यात् नियताङ्ग-
पि मुख्यादिसन्धी रसानुगुण्यविवेचनया अन्वसन्ध्यङ्गान्यपि निवेशयैदिति भावः ।
इति यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम् ।

(छ) रुद्राङ्गरश्चि वषेति । सम्प्रधारणं वृत्तिः सा तु मुख्यसन्ध्यङ्गम् । अन्य-
त्रापि सन्धी तद्वर्णनं दृश्यते । निवृत्त इति । वदङ्गं यस्य तदङ्गं तस्यैव नान्यस्य
अन्वहायीति निश्चय इति भावः । अत्यविरुद्धं लङ्काकवीणां प्रवीणस्य विरुद्धं ;
नवाकविप्रवीणे तस्य नियमसादृश्यादिति भावः ।

(ज) अङ्गानां फलान्वाह इष्टेति । अङ्गानां फलं षड् विधम् । द्रष्टार्थ-
रचना, आचर्य्येकान्तः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः, प्रवीणस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सव्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु
उपक्षेपादित्रयं (भू) वीजस्वात्ममात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-
पुरुषप्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिसंपेक्ष्यै घामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया ॥

४०८ ॥ (अ)

तथा च यद्देष्टव्यम् । दुर्व्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्बो
(ध) दर्शितस्तात्तादृशेऽवसरेश्चत्यन्तमनुचितम् ।

अवरुहन्तु यद्दृष्टं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥

४०९ ॥ (ठ)

तथा प्रकाश्यानामङ्गानां प्रकाशनम् । अङ्गहीनः नरः यद्यत् चारम्भचमः
कार्यक्षमी नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनवाय
न युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थः । नाशकप्रतिनायकौ सन्धेः अङ्गं सम्पादयित्वा
प्रयुञ्जीयात् तस्य सव्यङ्गस्य चभावे पताकाद्या अर्थप्रकृतीः सम्पादयित्वा /सदभावे
पताकाद्यभावे इतरन् अन्वत् वीजं सम्पादयित्वा नित्यत्वः । आद्यपदेन प्रकृतौकार्य-
योगं ह्येषम् ।

(भू) अत्रादिपदेन परिकरपरिन्धासयोगं ह्येषम् ।

(अ) रसिति । रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एवाम् अङ्गानां सन्निवेशनं
प्रधीनः कार्यमिति शेषः, केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्निवेशन-
मिति शेषः, रसव्यक्तिभवंतु वा न भवतु शास्त्रसत्यादारचचार्यमेव नैवा प्रधीनार्हतेति
भावः ।

(ट) विप्रलम्बः अङ्गारमिदः ।

(ठ) अवरुहन्ति । धीमान् जनः अवरुहं यत् इत्तं चरितं, एवाहीनं

अनयोद्दाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । (ड)

अथ वृत्तयः ।

शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटौ पुनः ।
रसे रौद्रे च बौभक्षे वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाद्यस्य मातृकाः । (ढ)
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥

४१०॥ (ण)

तत्र कौशिकी ।

या श्लक्ष्णानेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्गुला पुष्कलनृत्यगौता ।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥

व्यक्तये प्रकाशाय नदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्वीत् विपर्ययास्यै-
दित्यर्थः, वा कदाचन न वदेत् ।

(ड) अनयोद्दाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव ।

(ढ) नाटकवृत्तीराह अथेति । वसन्ति रसेऽनयेति वृत्तिः नायकादिचेष्टा ।
वृत्तयश्चतस्रः, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे बौभक्षे च रसे
आरभटौ । सर्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती ; एताश्चतस्रः सर्वनाद्यस्य मातृकाः
जनन्यः । एतासामन्यतरथा यद्योक्तया यद्योक्तपाणि नाटकानि रचयितव्यानीति
भावः ।

(ण) तासां स्वरूपमाह स्यु रिति । नाटकादिषु प्रकरंयभाषादिषु, नाटकादी-
गाम्, अत्रादिपदेन नायिकादिषु ह्यव्यापारविशेषाः चेष्टामेदाः वृत्तय इति शेषः ।

(त) कौशिकीमाह तत्रेति । श्लक्ष्णेन मनीषुरीच नेपथ्यविशेषेण नायिकादीनां
मूप्यविशेषेण चित्रा मनोह्रा श्रीमातिप्रयत्नतो स्त्रीसङ्गुला नारीभूषिता

नर्म च नर्मस्फूर्जी

नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥४११॥ (त)

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रौडितं नर्म ।

दृष्टजनावर्जनकृत् तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन समृद्धारभयेन च ॥४१२॥ (थ)

तत्र केवलहास्येन विहितं तथा रत्नावल्याम्—“(वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् ।) एसा वि अक्षरा तव समीचे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विस्साणं” । (द)

समृद्धारहास्येन यथा शाकुन्तले—“(राजानं प्रति शकुन्तला) असंतुष्टो उण किं करिस्सदि (ध) । राजा । इदमिति व्यवसितः । शकुन्तला वज्जं ढौकते” (न) ।

पुष्कलानि प्रचुराणि वृत्तगीतानि यस्यां तादृशी कामोपमीनः प्रङ्गारः तस्य प्रभवाः सपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा आरुमिः मनोरमैः विलासैः धीरा दृष्टिरिति लक्षणीकैः युक्ता च वर्णते रसोऽनयेति उच्यते कौशिकी । अस्याः कौशिक्यावत्वारि अङ्गानि भेदाः—नर्म, नर्मस्फूर्जं, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(थ) नमीह वैदग्ध्यमिति । दृष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकृत् मनी-
रजनकरं वेदव्येन चातुर्येण क्रौडितं क्रौडनं भावे ज्ञानव्ययः, नर्म । तत्र
त्रिविधं—शुद्धहास्यविहितं, समृद्धारहास्यविहितं, समयहास्यविहितञ्चेति ।

(द) एषाण्यपरा तव समीचे यथा लिखिता इदं किमायं वसन्तकस्य विज्ञान-
मिति संस्कृतम् ।

(ध) असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति संस्कृतम् । असन्तुष्टो मधुकर इति
पूर्वाक्तेनान्वयः ।

(न) उदाहरति क्रमेण तमेति । इदमिति कमथमिति । व्यवसितः रूप-
निबन्धः । ढौकते अपधारयति ।

सभयहास्येन यथा रत्नावल्याम्—आलीख्यदर्शनावसरे ।
 “सुसङ्गता । आदो मए एसो बुत्ततो समं चित्तफलएण ।
 ता देवीए गदुअ णिवेदइस्स” (प) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदा-
 हृतम् । एवं विशेषेष्टासम्बन्धपि (फ) ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो

भयान्तो नवसङ्गमः ॥४१३॥ [ब]

यथा मालविकायां सङ्गते सायमभिच्छतायां नायकः ।

“विच्छज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं

ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।

प्रतिगृहाण गते सहकारतां

त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि” ॥ (भ)

मालविका । “भद्रा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं
 ण पारेमि” (म) इत्यादि ।

(प) शार्दा मया एष उच्यते : समं चित्तफलकेन तत् देव्यै मत्वा निवेदयिष्या-
 मीति संस्कृतम् ।

(फ) वैशसम्बन्धिसभयहास्यकृतं नर्मं यथा रत्नावल्यां—“सुसङ्गता । (दृष्टा
 विदुस्स) अथि कातरि सा विभोद्धि न भवत्येव वानर आर्यवचनकः खल्लेषः” ।

(ब) नर्मस्फूर्जं माह नर्मस्फूर्जं इति । सुखारम्भः प्रथमसुखकारः भयान्तः
 भयवसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः ।

(म) उदाहरति यथेति । विच्छजेति । ननु सुन्दरि ! सङ्गमे साध्वसं भयं
 विच्छज खल, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे प्रणयार्थिणि अतएव सहकारतां रसाक्ततां
 गते प्राप्ते मयि नायके इति शेषः, त्वम् अतिमुक्तलतायाः साधवीलतायाः चरितं
 प्रतिगृहाण ; यथा अतिमुक्तलता सहकारमाविष्टति तथा त्वं मामाविष्टस्वीति
 भावः । दुर्लभिलम्बितं इत्यं, “द्रुतविलम्बितमाह नभी भरौ” इति लक्षणात् ।

(न) नर्मुर्देव्या भयैनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारवामीति संस्कृतम् ।

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटो भावलिशैः

सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [य]

यथा मालतीमाधवे—

“गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
खसितमधिकं किञ्चित् किमन्यदितोऽथवा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाङ्गा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्” ॥ (र)

अलसगमनादिभिर्भावलिशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोक
प्रकाशितः

नर्मगर्भो व्यवहृति-

नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ॥४१५॥ [ल]

(य) नर्मस्फोटमाह अथेति । भावलिशैः सूचितेः भावैरित्यर्थं सूचित
अत्यरसः अङ्गारः नर्मस्फोटी मतः ।

(र) अदाहरति अथेति । गमनमिति । माधवस्य पूर्वरागविप्रलम्बवर्चनमिदम्
गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावहिवा कुवापि पततीति
भावः, शरीरम् असौष्ठवं सौष्ठवरहितम्, आङ्गार्यंशोभादिबर्णनात् सखाद्यपनयना-
भावाच्च इति भावः, अक्षितं निःश्रावः अधिकं दीर्घमित्यर्थः । किञ्च किमपि एतत्
अथवा इतः अस्मात् अन्यत् किं स्यात् । भुवने जगति कन्दर्पस्य आशा भ्रमति
यौवनञ्च विकारि विकारकारणम् । ते ते खलितमधुरा खलितेन वाग्वेश्यो
मधुरता तदम् अङ्गारवेष्टितं खलितमिति अल्पशीलेन मधुराः मनीहरा भावा
प्रकाराः धीरतां धैर्ये क्षिपन्ति आवयन्ति च । हरिषीहत्तम् ।

(ल) नर्मनर्ममाह नर्मगर्भ इति प्रच्छन्नवर्तिनः गूढचारिणः नेतुर्भावकश्च
स्य व्यवहृतिः व्यवहारः नर्म गर्भे यस्य तथोक्तः ।

यथा तत्रैव । सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्वा मरण-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्त्वती ।

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥

उत्थापकोऽथ संहृत्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः ॥

[व]

उत्ते जनकरी शत्रोर्वागुत्यापक उच्यते ॥४१६॥ [श]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्गे—

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदृश्याय तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ?

त्वत्साङ्गत्वसुखस्य नास्ति विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतेः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्” ॥ (घ)

(व) सात्त्वतीमाह अथेति । सत्त्वेन सहानुभावतया शौर्य्यं बलं, त्यागेन दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा आनन्दा क्षुद्रशृङ्गारा चम्प-
गङ्गारभावा विशोका श्रीकरहिता साङ्गता सप्तमत्कारा इतिः सात्त्वती । तस्या-
यत्नारो मेदाः—उत्थापकः, संहृत्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(श) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनायकस्य उत्तेजनकरी
कीर्षीहीपनी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(घ) उदाहरति यथेति । आनन्दादिति । रामं प्रति वाञ्छित उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीतये विस्मयाय लोकोत्तरपरितरूपदर्शनजनितसप्तमत्काराय वा
पञ्चानन्दे दुःखाय एतादृशोऽपि इत्यन्य इति विवादाद्येत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैदृश्यामपि त्वन्माभावोऽपि तस्मिन्नुपि कुतः ? नेत्र
तस्मिन्लोच्यर्थः, पुनः पुनश्च तव दर्शनेच्छा मम वर्तते इति भावः । तव सङ्कतिरेव

मन्त्रार्थं दैवशक्त्यादेः संह्रात्यः सङ्घभेदनम् ४१७ [स]

मन्त्रशक्त्या यथा सुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्यापि तत्रैव । दैवशक्त्या यथा
रामायणे रावणादिभीषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-

नानाभावसमाश्रयः ॥४१८॥ [ह]

यथा वीरचरिते—“रामः । असंशयं किल संपरिवार-
कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः । राम !
दाशरथे ! स एवायमार्यपादानां प्रियः परशुः” इत्यादि (क्ष) ।

प्रारब्धादन्यकार्याणां

करणं परिवर्त्तकः ॥४१९॥ [क]

साङ्गत्वं सङ्घ इत्यर्थः, तेन यत् सुखं तस्य विषयः पाठम् न अस्मि अहं तव
मेवैसुखकौतुपी न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः
जल्पितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाथौ धनुः शरासनं
जृम्भतां राजताम् ; धनुर्गृह्णाणेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) संह्रात्यमाह मन्त्रेति । मन्त्रः मन्त्रावाचनम् अर्थः धनं दैवशक्तिः
दैवो धमता ; आदिपदेन कौशलादियदृश्यम्, एतस्मात् कारणात् सङ्घस्य सम
वायस्य भेदनं पृथक्करणं संह्रात्यः ।

(ह) संज्ञःपसाह संलाप इति । नानाभावानां समाश्रयः गभीरा अर्थगुर्वी
उक्तिः संलापः स्यात् ।

(क्ष) उदाहरति यथेति । संपरिवारेति । संपरिवारस्य सानुचरस्य
कार्त्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्जितः वशीकृतः प्रीषित
इत्यर्थः तेन । अत्र देवविवरतिरूपे वीरसस्य समाश्रयेण उक्तेर्गभीरता ।

यथा वैष्णो—“भीमः । सहदेव ! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत्, अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चाली” इति (ख) ।

अथारभठी ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता बधबन्धाद्यैरुद्धतारभठी मता ॥ [ग]

वस्तूत्यापनसम्फेटी संक्षिप्तिरवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभध्याः प्रकीर्त्तिता[घ]

मायाद्युत्यापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥४२०॥ [ङ]

यथा उदात्तराघवे—

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरत्रातैर्वियद्ग्रापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेवपि कराः कस्मादकस्मादमो ।

(क) परिभ्रुत्कमाङ् प्रारब्धादिति । प्रारब्धात् कर्तुमुपक्रान्तात् कार्यात्
अन्वकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ।

(ख) उदाहरति यथेति । गुरुं युधिष्ठिरम् । अन्वत् स्यटम् । अथ
आयुधागारप्रवेशरूपान् आरब्धात् पाञ्चालीसमानन्त्ररूपस्य अन्वकार्यस्य
करणम् ।

(ग) आरभठीमाङ् अथेति । माया क्लृप्तविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुतप्रदर्शक-
विद्याविशेषः संग्रामी युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि, अथैव चेष्टितैः व्यापारैः तथा
बधबन्धाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दासुषा इतिः आरभठी ।

(घ) तर्हिदानाङ् वस्तूत्यादि । वस्तूत्यापनं सम्फेटीः संक्षिप्तिः अवपातनम्
पते चत्वारः आरभध्याः भेदाः कीर्त्तिताः ।

(ङ) तत्र वस्तूत्यापनमाङ् मायेति । मायादिना उत्यापितं वस्तु वस्तू-
त्यापनम् उच्यते ।

(च) उदाहरति यथेति । जीवल इति । जनी प्रत्यचीमृता जनिनः सर्वोक्त-

एते चोग्रकवन्धकण्ठहृधिरैराभायमानोदरा -

सुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः”॥इत्यादि(च)

सम्प्रेटस्तु समाघातः

ऋद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥४२१॥ [छ]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः ।

संचिप्रिर्वस्तुरचना शिल्पै रितरथापि वा ।

संचिप्रिः स्यान्निरुह्यौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२ [ज

यथा उदयनचरिते किलिञ्चहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा ।

वा निर्निरुह्या सुग्रीवः । यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिरुह्या
शान्तत्वापादनम् । “पुण्या ब्राह्मणजातिः” इति (भ)

शालिनः भास्वनः दीप्यमानाः सकलाः समयाः रवेः सूर्यस्य कराः मन्त्रा अपि
कक्षात् कथम् अकक्षात् सदसा विद्यद्व्यापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिरः
ऋतैः गाढाभकारनिषयैः जीवन्ते परामूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च
फेरवाः श्रमालाः उयावां भीषणाणां कवन्धानाम् अशिरस्ककलिवराणां
कण्ठहृधिरैः आभायमानं पूर्यमाणम्, अथवा आभावमानम् ईषद्भूतमानम्
उदरं येषां तादृशाः, तथा चाननं मुखमेव कन्दरा गुहा गर्तश्चैव इत्यर्थः
तस्याः (अनलं मुचन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः उल्कासुखा इत्यर्थः सतः
तीव्रान् उयान् रवान् मुचन्ति त्यजन्ति, कठीरं शब्दायन्ते इत्यर्थः ।
शार्ङ्गलिक्रीडितं इणम् । अत्र मायया अन्धकारकवन्धादीनां वस्तूनाम्
उत्थापनम् ।

(छ) सम्प्रेटमाह सम्प्रेट इति । ऋद्धसत्वरयोः समाघातः सत्यक् प्रहारः
सम्प्रेटः ।

(ज) संचिप्रिमाह संचिप्रिरिति । शिल्पैः रितरथापि अन्धप्रकारेणापि वस्तूनां
रचना संचिप्रिः । किञ्च नेतुर्नासकस्य निरुह्यौ स्यात्पारान् इति भावः, नेत्रन्तरं
नासकमेदस्य ग्रहः यद् 'ज्ञानमित्यर्थः संचिप्रिः ।

प्रवेशवासनिष्क्रान्तिद्वर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥४२३॥ [अ]

यथा ह्यत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । “प्रविश्य खङ्गहस्तः पुरुष इति” अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥४२४॥ [ट]

अथ नाव्योक्तयः ।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।
सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् तदभवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते ।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ।
किं ब्रवीषीति यत् नाव्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।
श्रुत्विवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ४२५ठ

(अ) सदाहरति वधेति । किलिञ्जहनिप्रयोगः काष्ठनिर्मित-इतिप्रयोगः ।
एव शिल्पेन रचना । वर्षभेदान्नेवन्तरमाह यथा परपुरामस्येत्यादि ।

(अ) अवपातनमाह प्रवेशेति । विद्रवः पलायनम् । प्रवेशादिसम्भवं वस्तु
अवपातनमित्यर्थः ।

(ट) पूर्वं स्थापककर्तव्यकथनावसरे ।

(ठ) नाव्योक्तौराह वधेति । अश्राव्यम् अन्वः शीतुमन् इमित्यर्थः । अन्वस्य
पराहस्य अन्वं जनं पश्चात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत्
अपवारितं भवेत् । जनान्ते जनसमीपे तिस्रः पताकाः यस्य तादृशेन उत्क्षिप्त्वा-
दुल्लिखयेत्यर्थः करीष्व अन्वान् जनान् अपवार्यं चाख्याय अन्तरा मध्ये यत्
अन्वोन्यामन्त्रणं परस्परम् आस्वापः स्नात् वत् जनान्तिष्ठान् । नाव्ये पात्रं व्यक्तं

यः कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्धुं सर्वा-
ङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्त्रयते तत् जनान्तिकं पराहृत्त्यान्वस्य रहस्यकथन-
मपवारितम् । श्रेष्ठं स्वष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि बणिजां चेटचेञ्चोस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्णस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ४२६६

वैश्या यथा वसन्तसेनादिः । बणिग् विण्दत्तादिः ।

चेटः कलहंसादिः । चटो मन्दारिकादिः ।

नाम कार्य्यं नाटकस्य

गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥४२७॥ [ठ]

यथा रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां

संज्ञा प्रकरणादिषु ॥४२८॥ [ण]

विना अनुक्रमेणैव अर्थं विषयं युक्तेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाश-
भाषितं स्यात् ।

(७) वैश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना
इत्यादि । तथा बणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदत्ती नाम
बणिगिन्यादि । तत्रैव वसन्तादिषु वर्णस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत् तत्
चेटचेञ्चोः प्रदर्शयेत् । यथा कलहंसादिः ।

(ठ) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिव्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं
सूचकं कार्य्यम् ।

(ण) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाषादिपरिग्रहः, नायिकानायकाख्यानां
संज्ञा संज्ञितः कार्य्य इति श्रेष्ठः ।

यथा मालतीमाधवादिः ।

नाटिकासट्टकादीनां

नायिकाभिर्विशेषणम् ॥४२६॥ [त]

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ख्यन्तकः साधि-

गमैः स्थाने प्रयुज्यते । ३३०॥ [थ]

•यथा शाकुन्तले—“ऋषो । गच्छाव इत्यर्थं साधयाव-
स्तावत्” ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषतेषां च ॥

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यो नटीसूत्रधारावाच्यं नाम्ना परस्परम् ॥

(त) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं
आर्य्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वाद्दिति भावः ।

(थ) प्रायेणेति । ख्यन्तकः साधिः साधधातुः गमैः गमधातोः स्थाने प्रायेण
प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानान् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः ।

(द) राजेति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः शीघ्रैः
वनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकैश्च वयस्य इति ऋषिभिः
गमन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दामरुषे पाण्डव
यादिरुषेण वाच्यः । विप्रः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः
विद्यादिभिः आर्य्य इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना
वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्रधारी

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।
 सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥
 वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्येरार्य्येति चाग्रजः ।
 भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
 वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध स्तातेति चैतरैः ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
 विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भग्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यी महाराजेति भूपतिः ॥

परस्परम् आर्य्यं नाम्ना नव्या सूत्रधारः आर्य्यं इति सूत्रधारिण नटी
 आर्य्यी इति रूपबेत्यर्थः वाच्यौ । पारिपाश्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधार
 भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपाश्विकं मारिष इति वदेत् । अधमै
 नीचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जने समा वयस्य इति
 मध्येः समाः हंही इति वाच्याः । अग्रजः ज्येष्ठः आता आर्य्य इति वाच्य
 सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवर्षिलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः ।
 विदूषकः राक्षीञ्च चेटीं राक्षः सङ्घचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत् । सुतः सारि
 रथिनम् आयुष्मन् इति वदेत् । वृद्धो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पु
 शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च वत्स पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्य
 वा वाच्यः । अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्य इति विप्रैः अमात्य इति सचिव इ
 वा भग्यते । तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते । शिष्या

स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारौ भर्तृदारिका ।
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥
 हलिति सट्टशी प्रेष्या हृञ्जे वेश्याऽञ्जका तथा ।
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ॥
 श्रामन्त्वणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ।
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ॥
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्

॥४३१॥ [द]

शिल्पप्रभृतिभिः, आद्यशब्देन भाटपुत्रादीनां यद्वेषम्, पूज्यः पूजनीयो जनः
 अट्टशीता अभिधा यस्य तादृशः नाम अट्टशीला सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति
 शेषः । आचार्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद् वेदनाचार्यः स उदाहृत इति
 अत्रनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति
 वा वाच्यः । युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः । अधमैस्तु कुमारकः
 सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारौ भर्तृदारिका
 वाच्या । पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हृष्टे इति,
 मध्यमेन मध्यमः हृष्टे इति वाच्यः, तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया
 स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हृष्टे इति अधमया
 स्त्रिया अधमा स्त्री हृष्टे इति वाच्येत्यर्थः । सट्टशी स्वसमाना स्त्री हलिति
 वाच्या । प्रेष्या क्लृप्ती हृञ्जे इति वेश्या अञ्जका इति वाच्या । कुट्टिनो
 अनुगतैः जनैः अन्वा इति पूज्या तथा जरती हृष्टा स्त्री जनैः अन्वा इति वाच्या ।
 पाषण्डाः शकारादयः स्वसमयान्तैः स्वसङ्केतानुसारिभिः आसम्भवेः सम्बोधनपदैः

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रुष्टिनां चार्द्धमागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या हि दौव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारिं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शायरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥

वाचाः । शकादयः शकयवर्गकिरातप्रभृतयः भरदत्तादिनामभिः सम्भाष्याः । यस्यत् केमं शिल्प वा विद्या वाजाति वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ वाच्यः अन्ये यथोचितं श्रेयाः ।

(ध) भाषाविभागानाञ्च अथेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां नारीणामेव गाथासु सङ्गीतेषु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्र नाम्ने राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी । चेटानां राजपुत्राणां श्रुष्टिनाञ्च अर्द्धमागधी । विदूषकादीनां भाषा प्राच्या । धूर्त्तानां भाषा अवन्तिका । दौव्यतां क्रीडत्सु योधनागरिकादीनां दक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारिं भाषां सम्प्रयोजयेत् । दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविडादिषु द्राविड़ी भाषा प्रयोक्तव्या इति श्रेयः । आभीरीः

चंटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ।
 उन्नतानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सस्य योक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।
 देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्त्रपि कैश्चित् तथोदितम् ॥
 यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम् ।
 कार्य्यं तच्चोत्तमादीनां कार्य्यी भाषाविपर्य्ययः ॥
 योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥

४३२॥ (ध)

पाभीरी, पुस्तकादिवु चाखाली, काठपत्रोपजीविवु काठजीविवु पत्रजीविवु
 व-आभीरी शावरी च भाषा । अकारकारादी तथैव आभीरी वा शावरी
 भाषा । पित्राचानां वाक् पेशाची । अनौचानाम् उत्कृष्टानां चंटीनामपि
 शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्णवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां
 देवप्रानामित्थर्षः, उन्नतानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः क्वचित् संस्कृतञ्च
 योज्यम् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य अभिभूतस्य भिक्षुणां
 बन्धधरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रव्रजितासु उत्तमासु
 उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम् । कैश्चित् नैः देवीमन्त्रिसुतावेश्यासु अपि
 भाषा संस्कृतमित्थर्षः उदितम् । नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं तद्देशं
 यद्देशचितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । तत्र देवैः उत्तमादीनां
 भाषाविपर्य्ययः ईशानुत्तमा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या । येषिप्रभृतानाम् अन्तरान्तरा
 र्थे मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विवाचितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम् ।

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि
मम तातपादानां भाषार्णवे ।

षट्त्रिंशत्क्षणाद्यत्र नाद्यालङ्कृतयस्तथा ।
वयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥

४३३॥ (न)

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः । अत्रेति नाटके ।
तत्र लक्षणानि ।

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा ।
हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च क्षप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ ममत्वाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः साहस्यं संक्षेपो गुणकीर्तनम् ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥

४३४॥ [प]

(न) नाद्यालङ्करीराह षट्त्रिंशदिति । अत्र नाटके लक्षणानि षट्त्रिंशत्,
तथा नाद्यालङ्कृतयः वयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथालाभ
यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुणमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि ।

(प) लक्षणान्याह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्षणानि
भर्षति ।

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥

४३५॥ (फ)

यथा ।

“आक्षिपन्धरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।

कोषदण्डसमघाषां किमेषामस्ति दुष्करम्” ॥ (ब)

वर्णानाक्षरसङ्घातस्त्रिचार्थै रक्षरैर्मितैः ॥४३६॥ (भ)

यथा शाकुन्तले—“राजा । कञ्चित् सखीं विनाऽतिबाधते शरीरसन्तापः । प्रियंवदा । संपदं लब्धोसहो उपसमं गमिस्सदि” (म) ।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

(फ) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः बल्यमाभाः अनुप्रासीप-
पादयः तेः सङ्गतेः गुणैः साधुर्यादिभिः धीमस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(ब) उदाहरति आक्षिपन्तीति । ई मुग्धे ! मुन्दरि ! अरविन्दानि पद्मानि
व मुखस्य शिबं आन्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तत्राक्षि, कोषदण्डसमघाषां
शेषः वीजकोषः धनामारध, दण्डः सघाषं चतुर्थोपायश्च, तैः समघाषां
उत्पूर्यावाम् उक्तैश्चर्याशिक्षाम् इति भावः, एवाम् अरविन्दानां किं दुष्करम्
रसाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकरमित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामचेतनतया
नेन्दा न सम्भवतीति असम्भवस्तुसम्भवरूपा निदग्रंभा तथा अर्थांतरव्यासः
शेष एते अलङ्काराः साधुर्यप्रसादाभां नुवाभ्यां सङ्गता काव्यं भूषयन्तीति
भूषणम् ।

(म) अक्षरसङ्घातमाह वर्धनेति । चित्रार्थैः मनोहराद्यैर्बुधकैः मितैः बल्यैः
पदरैः वर्धना रचना अक्षरसङ्घातः ।

(न) उदाहरति वधेति । साम्प्रतं लब्धोवध उपसमं वधिष्यतीति संज्ञकम् ।
एव सम्यदमित्यादिचित्रार्थाव्यवर्धः रचना ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥

४३७॥ (य)

यथा ।

“सहस्रसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः” (र)

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतस्यार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥

४३८॥ (ल)

यथा ।

“अनुयाक्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्रीर्विनाकेण का निशा शशिना विना” ॥ (व)

(य) शोभामाह सिद्धेरिति । यत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह
अश्लिष्टः अनभिमतः अर्थः प्रकाशते सा श्लिष्टेन श्लेषालङ्कृतेन लक्षणेन चित्रार्थां
विदग्धमनोरञ्जनार्थां रचना इति शेषः, शोभा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(र) उदाहरति सहस्रैरिति । सत् साधुः यंशः अन्ववादः अन्यत्र वेदः
विशेषः । शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र
अयभागः, गुणान्वितः गुणः शौच्यगाम्भीर्यादिरन्वयत्र मौर्वीयुक्तं, क्रूरः निधुर
निर्दयकाय्यकारित्वादिति भावः, उभयत्र समानं वक्तु इति वा । अत्र साधयितु
मिष्टैरन्वयादिभिः समं श्लेषेण अनभिमतवेत्साद्यर्थप्रकाशनात् शोभा ।

(ल) उदाहरणमाह यत्रेति । यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्शनात्
दृष्टान्तकूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः वीचयितुमिष्टः अर्थः साध्यते ज्ञानं
प्रकाशते इत्यर्थः, तत् उदाहरणं मतम् ।

(व) उदाहरति अनुयाक्येति । सीतां प्रति क्लृप्ताचित् उक्तिरियम्
जनातीतम् अलीकसामान्यं कान्तं रामनित्यर्थः अनुयाक्या अनुगच्छत्या त्वर
काधु मतम् आचरितम् । तथाहि, अकेण सूर्येण विना विरहिता इति भा

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृतेतुदर्शनात् ॥

४३६॥ (श)

यथा वैष्णां—‘भौमं प्रति चेटी । एवं मए भण्डं ।
भाणमदि ! तुह्नाषं अमुक्ते सु केसहृत्तेसु कथं अह्नाषं देवीए
केसाः संयमीषं तित्ति (ष) ।

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य

वाक्ये स्याद् यद्निश्चयः ॥४४०॥ (स)

यथा ययातिविजये—

“इयं स्वर्गाधिनायस्य लक्ष्मीः किं यत्तकन्यका ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती” ॥ (ह)

दिनश्रीः दिवसश्रीभा का ? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति सावः निशा
रजनी का ? अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना श्रीविभ्र श्रीभते इत्येवमभिमतता-
साधनम् ।

(श) हेतुमाह हेतुरिति । हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थ-
काशकं समासोक्तं संचितं वाक्यं हेतुः ।

(ष) उदाहरति यथेति । एवमिति । एवं मया भणितम् । भानुमति !
भाणम् अमुक्तेषु केसहृत्तेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति संसृत्तम् ।
शश्वत्तेषु केशपाशेषु । अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः । भानुमत्याः केशसंयम-
त्प्रदर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशसंयमनं भविष्यतीत्येवमभिमतार्थ-
काशते ।

(स) संशयमाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमजानतो जनस्यैवार्थः वाक्ये
न निश्चयः अनिश्चरत्वं स संशयः स्यात् । यदित्यर्थं य इत्यर्थे ।

(ह) उदाहरति यथेति । विषयस्य देशस्य । अत्र नायिकाया ययातिरभिधायः ।

दृष्टान्तो यस्तु पञ्चार्थ-

साधनाय निदर्शनम् ॥४४१॥ (ब)

यथा वेष्ट्यां—“भीम । आर्य्य ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो
दुर्व्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि (क) ।

तुल्यतर्कौ यदर्थेन

तर्कः प्रकृतगामिना ॥४४२॥ (ख)

यथा तत्रैव—

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

श्रतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं स्थशतीव माम्” ॥ (ग)

सञ्चयोऽर्थानुरूपी यः

पदानां स पदोच्चयः ॥४४३॥ (घ)

(ब) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पञ्चे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय ज्ञापनाय यत्
निदर्शनं हेतुदर्शनम्, स दृष्टान्तः ।

(क) उदाहरति यथेति । तस्याः भानुमत्याः । सा भानुमती । अत्र द्रौपद्य
भानुमतीकतृकः परिहासः साध्ये इति बोध्यम् ।

(ख) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुसारिणा अर्थेन यत्
तर्कः अर्थस्य सूचनं स तुल्यतर्कः ।

(ग) उदाहरति यथेति । “अकामानुमती कामम्” इति कीचः । शुभा अशुभा
वा स्वप्नाः दृश्यन्ते इत्यकामिनाप्यनुमनव्यमित्यर्थः ; अथवा कामं यथेष्टमित्यर्थः
प्रायेण स्वप्नाः कदाचित् शुभाः कदाचित् च अशुभा भवन्ति । इयं स्वप्नानाङ्गीन
श्रतसङ्ख्या तत्सदृशसङ्ख्या अहोनामिव अस्माकमपि श्रतसङ्ख्यावस्त्वादित्यर्थः । स्थशति
विषयो करोति । अत्र दुर्व्योधनादीनां श्रतधातृणां भाविनिधनरूपार्थस्य सूचनम्
पव्यावक्तं इति । अत्र तु सङ्ख्यागतस्य सादृश्यम् आत्मनि सभावना तुल्यतव
इति ।

(घ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति । पदानाम् अर्थानुरूपः अभिधेयसङ्ग्रहः, १

शाकुन्तले यथा—

“अधरः/किञ्चलयरागः कोमलविटपानुकारिणी बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सञ्चलम्” ॥ (ङ)

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥४४४॥ (च)

यथा ।

‘क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।

किं नु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराञ्छुखे” ॥ (छ)

सञ्चयः समूहः स पदोच्चयः । अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपद-
प्रयोगः उद्घातार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(ङ) उदाहरति अधर इति । अधरः अधरीठः किञ्चलयस्त्रिव रागो लीङ्गि-
यस्य तथाभूतः । बाहू कोमलविटपौ सदृक्लम्बीरुंशाखे, तदनुकारिणी तत्सदृशी ।
अङ्गेषु सञ्चलं कृतसद्भावं, यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम् । आख्या-
वृत्तम् । अत्र तु प्रस्तुतार्थानाम् अधरादीनां तत्सदृशपक्षवादिभिः पदसञ्चये-
रूपमानं पदोच्चयः ।

(च) निदर्शनमाह यथार्थानामिति । परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं निरा-
करणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्तनं क्रियते तत्
निदर्शनम् ।

(छ) उदाहरति क्षात्रेति । क्षात्रस्य भावो वा अत्र, क्षात्रं—यधीक्षं
“श्रीय्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धं चाप्यपलायनम् । दाननीचरभावश्च क्षात्रकर्म
सभावकम् ॥” इति । अलं समर्थाः, “अलं व्यर्थसमर्थयोः” इत्यमरः । किञ्च,
इति यथार्थे अन्वयं, मुक्तः व्यक्तः, पराञ्छुखे अन्वासक्तिः । अत्र अत्रिय-
धर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्णुञ्जनाखिण्डनरूपस्य अथैस्य
कीर्तनम् ।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-

दद्मन्तार्थस्य कल्पना ॥४४५॥ (ज)

यथा शाकुन्तले—

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीतरुं छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति” ॥ (भा)

ज्ञप्तिः केनचिदंशेन

किञ्चिद् यवानुमीयते ॥४४६॥ (ज)

यथा मम प्रभावत्याम्—

“अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता
भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावतो” (ट)

विचारो युक्तवाक्यैर्य-

दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥४४७॥ (ठ)

(ज) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति । सादृश्यात् साभ्यात् अद्भुतस्य असम्भ-
विनः अर्थस्य वस्तुनो कल्पना अभिप्रायः ।

(भा) उदाहरति इदमिति । यः अव्याजमनोहरम् अकृत्रिममनोरञ्जनम् इदं
पुरोदृश्यमानमनुपमं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः, तपःक्षमं तपश्चरणात्कं शस्यं
साधयितुं कर्तुम् इच्छति, स ऋषिः कण्व इत्यर्थः, ध्रुवं निश्चितं, नीलोत्पलपत्र-
धारया शमीतरुं अतिकर्कशमिति भावः, छेत्तुं व्यवस्यति उदयुङ्क्ते । वंशस्थ-
विलं हत्तम् । अत्र नीलोत्पलपत्रधारया शमीतरुर्छेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तप-
श्चरणं न सम्भवति ।

(ज) ज्ञप्तिमाह ज्ञप्तिरिति । केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनुमीयते
ज्ञायते सा ज्ञप्तिः ।

(ट) उदाहरति यथेति । चञ्चरीकेच अमरीच । अत्र सर्वतश्चरता इति विशेषण-
रूपेण अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम् ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—“राजा । नूनमियमन्तःपिहित-
प्रमदनविकारा वृत्तं ते । यतः ।

इसति परितोषरहितं निरोक्षमाद्यापि नेक्षते किञ्चित् ।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमक्षसमुत्तरं दत्तं” ॥ (ङ)

देशकालस्वरूपेषु

वर्षाणां दिष्टमुच्यते ॥४४८॥

यथा वेद्यां—“सहदेवः ।

यद् वैद्युतमिव ज्योतिरायं क्रुद्धेऽथ सभृतम् ।
तत्राहृदिव ज्ञानं यं नूनं संवर्धयिष्यति” ॥ (ण)

उपदिष्टं मनोहारि

वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥४४९॥ (त)

(ङ) विकारमाह विचार इति । युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबीजकारिण्यैः
वचनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः ।

(ङ) उदाहरति धर्षेति । इसतीति । परितोषरहितम् असतोषं इसति,
निरीक्ष्यमाद्यापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्यां वधस्याद्याम् उदाहरन्त्याम्
पालपन्त्याम् असमक्षसम् अधीग्यम् उत्तरं इति ददाति । अत्र अपरितोषः
हासादिरूपेणैतुमवचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् ।

(ठ) दिष्टमाह दीशेति । देशकालस्वरूपेषु देशकालयोः साधन्येण वर्षाणां
वर्षाणां दिष्टम् उच्यते ।

(ण) उदाहरति धर्षेति । यदिति । अथ क्रुद्धे आव्ये भीमसेने इति भावः,
वैद्युतमिव तादृशमिव यत् ज्योतिः सभृतं समुत्थितं तत् इयं ज्ञानां द्रौपदी प्राष्ट
वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्धयिष्यति । देशकालानुरूपवर्षानम् ।

(त) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति । शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनोरञ्जनरूपं
वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः ।

यथा शाकुन्तले—

“शुश्रूषस्व गुरुन्, कुर्व प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने ।

भर्तुर्विप्रकृतापि रीषणतया मा स्म प्रतीर्य गमः” ॥ इत्यादि । (य)

गुणातिपातः काव्यं यद्

विपरीतं गुणान् प्रति ॥४५०॥ (द)

यथा मम चन्द्रकलायां—चन्द्रं प्रति । “जह संहरिज्जह
तमो वेद्यह सभ्रखीहिं ते पाप्मो वससि सिरसि पसुवद्गणो
तह्वि इत्यीभ्रजीषणं हरसि” (घ) ।

यः सामान्यगुणीद्रेकः

स गुणातिशयो मतः ॥४५१॥ (न)

(य) उदाहरति यथेति । शुश्रूषस्वेति । पतिमेव गच्छन्तीं शकुन्तलां प्रति कलस्वीपदीश्रोत्रियम् । गुरुन् पूज्यान् जनान् शश्रूषयरादौन् शुश्रूषस्व सेवस्व, सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं प्रियवयस्याभ्यवहारं कुर्व । विप्रकृतापि अपमानितापि भर्तुर्वि प्रेषः, रीषणतया स्त्रीपनतया भर्तुः प्रतीर्य प्रतिकूलनित्यर्थः; मा स्म गमः न गच्छ, प्रतिकूलवृत्तिर्ना मा भवेत्यर्थः । अत्र हि स्वामिसकाशावस्थानरूपभ-सम्भावनाया मनीह्वारिवाक्येन शास्त्रानुसारतः प्रयोजनम् उपदिष्टमिति । अत्र गुरुशुश्रूषादिकं शास्त्रानुसारि मनीह्वारि वचनम् ।

(द) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति । बुधान् प्रति यत् विपरीतं काव्यं गुणाविरोधिकवाच्यमित्यर्थः स गुणातिपातः ।

(घ) उदाहरति यथेति । जह इति । यदि संहरियते तमी गृह्यते सभ्रखीसे पादः वससि हरसि पशुपतेष्वापि स्त्रीजीवनं हरसि इति संस्कृतम् । अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीत स्त्रीजीवनजीवनहरणम् ।

(न) गुणातिशयमाह य इति । यः सामान्यगुणैः उपमानोपमैववृत्तिसाधा रणधर्मैः उद्रेकः चाधिक्यम् उपमैवसेति शेषः, स गुणातिशयः मतः कथितः ।

यथा तत्रैव—“राजा । (चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य)

असावन्तसञ्चद्विकचनवलीलाञ्जयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्धिलसदलिसङ्घात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तयन्दो विगलितकलङ्कः सुमुखि ! ते” ? ॥ (प)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा

विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥४५२॥ (फ)

यथा ।

“दृष्ट्यापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जडाशयः” ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । असाविति । हे सुमुखि ! ते स्वया अन्तः
अन्तरे चञ्चत् स्फूर्त् विकचं विकसितं नव लीलाञ्जयुगलं क्रीडापद्मद्वयं यस्य
दृश्यः, तले स्फूर्जत् विकसन् कम्बुः शङ्कः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः
अरन्तः अलीनां अमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौष्पमासो-
तिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः, परिपूर्णा अखिलाः समराः कला यस्य तथोक्तः,
गलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दोषा राविः तस्याः सङ्गं सत्पकं विना
विमन्तरेवेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः ? कलायन्देन अतुःवट्टिविदाश्च लभ्यन्ते,
तस्य दोषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः । अथ
प्रमेयस्य सुखस्य लीलाञ्जयुगलादिसम्बन्धात् आङ्गादकलादिसाधारणधर्मेभ्यः
प्रादाधिक्यम् । चन्द्रे तु लीलाञ्जादिसम्बन्धाभावादिति ।

(फ) विशेषणमात्रं अर्थानिति । सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा विशेष-
ण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम् ।

(ब) उदाहरति यथेति । दृष्ट्येति । विशासः धनिर्न प्रसि-उक्तिरियम् । ऋदः
तुल्य इति शेषः । तथाहि, दृष्ट्या जलपानेच्छा धनाया च तस्याः अपहारी
इः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः सख्यः निर्दोषः, द्विजावासः
नां प्रचिन्नां जलचराणां इन्दादीनां प्राणयानाश्च आवासः आश्रयः,
नां प्रियः सतीवकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं,

पूर्वसिद्धार्थकथनं

निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ॥४५३॥ (भ)

यथा वेषयाम्—“निहताशेषकौरव्यः” इत्यादि । (म)

बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥४५४॥ (य)

यथा ।

“यद्दीर्घं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजनेकत्र त्वयि तत् स्थितम्” ॥ (र)

दृष्टादीनां भवेद् भ्रंशो

वाच्यादन्यतरद्वयः ॥४५५॥ (ल)

पद्मायाः लक्ष्म्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च, किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स उदः जडाशयः जडस्य जलस्य जाड्यगुणस्य च आशयः स्थानम् । अत्र बहून् समानधर्मा-नुक्ता बुधत्वजडाशयलाभ्यां भेदकथनम् ।

(भ) निरुक्तिमाह पूर्विति । पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, ‘अर्थानां कथनं निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ।

(स) उदाहरति यदिति । अत्र कौरव्यादिजनस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम् ।

(य) सिद्धिमाह बहूनामिति । अभिप्रेतस्य दृष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये बोधायित्यर्थः, एकमधिकस्य बहूनां कीर्त्तनं गुणकथनं सिद्धिः ।

(र) उदाहरति यदिति । हे राजन् ! कूर्मराजस्य कूर्मावतारस्य विष्णोः यत् बौध्यं बलं, यश्च शेषस्य जनस्य विक्रमः बौध्यमित्यर्थः, तदुभयं कूर्मशेषयोः सामर्थ्यं, पृथिव्याः रक्षणे प्राक्सन्निवधे एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य राज्ञः पृथ्वीपालनभारसङ्घिष्णुतातिशयबीधाय तदुभयकीर्त्तनम् ।

(ल) भ्रंशमाह दृष्टादीनामिति । दृष्टादीनाम् आदिपदेन दृष्टदुःखितादे यद्वचनम्, अदृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यत्र विपरीतं यत् वचः, स भ्रंशः भवेत् ।

यथा वेख्यां—“कञ्चु किनं प्रति दुर्व्योधनः ।

सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्” ।

स्रवलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्” ॥ (व)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्ययः ॥४५६॥ (श)

यथा ।

“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः” ॥ (ष)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा

परचित्तानुवर्त्तनम् ॥४५७॥ (स)

वाचा यथा—

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण !

आयैरुथानुमृष्टहोतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा” ॥ (ह)

(व) उदाहरति सहभृत्यगणमिति । अत्र चिरादपि न हनौति विवक्षितं तु न चिरात् हनौत्यथाकथनेन भ्रंशाख्यं नाटकाङ्गमिति ।

(श) विपर्ययमाह विचारिति । सन्देहात् संशयात् विचारस्य तत्त्वनिर्बन्धस्य षयाभावः अभावः विपर्ययः ।

(१) उदाहरति मत्वेति । लोकं जयतोऽस्यम् अदातारम् अवदान्धं मत्वा विचार्य, सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः । राजन् ! त्वयि राजनि रूपे सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भवन्ति श्रेष्ठः, सन्तोषनवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः । अत्र पूर्वे दाहत्वाभावस्य निवृत्तौ, उदासीं त्वयि रात्रिं तन्निश्चयानाम् एव विचारस्य अन्यथाभावः ।

(२) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति । चेष्टया शारीरव्यापारीष वाचा च परस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुसरणमित्यर्थः दाक्षिण्यम् ।

(३) उदाहरति प्रसाधयति । हे विभीषण ! त्वया पुरीं प्रसाधय अवशुद

वाक्यैः स्निग्धै रनुनयो

भवेदर्थस्य साधनम् ॥४५८॥ (घ)

एवं चेष्टयापि ।

यथा वेण्याम्—“अश्वत्यामानं प्रति कृपः । दिव्यास्त्रग्राम-
कोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि” (क) ।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं

नैकार्थं प्रतिपादनम् ॥४५९॥ (ख)

यथा शाकुन्तले—“राजा ।

किं शीतलैः क्लमविरोधिभिरार्द्रवातं,

सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निवेश्य चरणानुत पद्मताम्बू,

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते” ॥ (ग)

इति यतस्त्वं राजा इदानीमेति शेषः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य इति शेषः, सिद्धिं फलनिष्पत्तिम् अन्तरा विना न विद्मः स्यादिति शेषः । विभीषणं प्रति लक्ष्य-
स्थीकृतः । अत्र वाचा विभीषणचिन्तानुवर्तनम् दाविष्यम् । चेष्टया यथा शाकु-
न्तले—“तदङ्गमेनामनृणां करोमि इत्यङ्गुरीयकं ददाति” । अमाङ्गुरीयदानरूप-
चेष्टया शाकुन्तलाचिन्तानुसरणं दाविष्यम् ।

(घ) अनुनयमाह वाक्यैरिति । स्निग्धैः स्नेहयुक्तैः वाक्यैः अर्थस्य कार्यस्य
साधनम् अनुनयः ।

(क) उदाहरति यथेति । दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कोविदः
विषयः तस्मिन्, भारद्वाजो भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रौण इत्यर्थः, तस्य तुल्यः
पराक्रमः यस्य तादृशे । अत्र स्निग्धवाक्येण अश्वत्यावः सन्तोषरूपस्य कार्यस्य
साधनम् ।

(ख) मालामाह मालेति । अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत् नैकार्थं
प्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात् ।

(ग) उदाहरति । किमिति । ई करभोरु ! शीतलैः शीतलसर्पैः क्लमविरोधिभिः

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थी-

ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥४६०॥ [घ]

यथा वेण्याम्—“द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छ-
तीति कथयन्तं कर्षं प्रति राजा । साधु अङ्गराज ! साधु ।
कथमन्यथा ?

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत् कथमन्यथा” ॥ (ङ)

दूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गृह्णं तु तत् ॥४६१॥ (च)

यथा तत्रैव—कर्षं प्रति अश्वत्थामा ।

“निर्वीर्यं गुरुपापभाषितवशात् किं मे तवैवायुधम्”

इत्यादि (छ) ।

यानिद्वरैः मलिनोदलतालवल्लेः पद्मपत्ररूपव्यजनैः आर्द्रवातं सञ्चालयामि किम् ?
एत अथवा पद्मताम्री पद्मे इव ताम्री आरक्तौ ते तव परथौ अङ्गे क्रीडे निवेश्य
निषाय यथासुखं संवाहयामि । दसन्तिलकं वृत्तम् । अत्र अभीष्टस्य शक्तुलला-
परितीषस्य साधनाय वातसञ्चालनादीनामनेकाथानां प्रतिपादनम् ।

(घ) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति । अर्थांतरस्य उक्तेः हेतोः यत् अन्याथैः
प्रतीयते सा अर्थापत्तिः ।

(ङ) उदाहरति यथेति । दत्त्वाभयमिति । अतिरथः सः द्रोणः पूर्वेषु; “मा
नाम् अशुभो नधीत्” इति अभयं दत्त्वा किरीटिना अशुभेन बध्यमानं इत्यमानं
सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत । एव मद्गुरुप्रकाराश्वत्थामाभिषेकायासंसिद्धिः चेन्
वदि न स्यत्, तर्हि अन्यथा प्रकारान्तरं, कथं किम् ? न किमपीत्यर्थः । अत्र सिन्धु-
राजोपेक्षादुपाधौ अंतरप्रकटनेन द्रोणस्य स्वपुत्राभिषेकाभिप्रायः प्रतीयते ।

(च) नर्हणमाह इत्येति । दूषणस्य उद्घोषणायां यत्र भर्त्सना तत् नर्हणम् ।

(छ) उदाहरति यथेति । अत्र अश्वत्थामासकृपाया कथंयत्संभ्र ।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥४६२॥ [ज]

यथा तत्रैव—“सुन्दरकः । पृच्छा ! अत्र अपि नाम सारदुद्गमो दिष्टो तुल्ये हिं मन्त्रासौ दुष्प्रोषणो वा वेत्ति”
(भ) ।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थै-

रुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥४६३॥ [ञ]

यथा विक्रमोर्वशां—“राजा ।

सुयार्चन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामही ।

स्वयं वृतः पतिर्वाभ्यामुर्वशा च भुवा च यः” ॥ (ट)

सारूप्यमभिभूतस्य

सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥४६४॥ [ठ]

(ज) पृच्छामाह पृच्छति । अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनाशुचकैः वाक्यैः अर्थागत्यन्वेषणं पृच्छा मतम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । अर्थेति । “वाक्याः । अयं अपि नाम सारद्विदितीयो दृष्टो युष्माभिः मन्त्राराजो दुर्व्योषणी न वा” इति संस्तुतम् । अत्र प्रार्थनाशुचकवाक्येन दुर्व्योषणान्वेषणम् ।

(ञ) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति । रुत्कृष्टैः लोकादिभिः लोकप्रसिद्धैः अर्थैः अर्थस्य कार्यस्य साधनं प्रसिद्धिः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्यचन्द्रश्रीबलादिभिः नाम परिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम् ।

(ठ) सारूप्यमाह सारूप्यमिति । सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य अर्थः भवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेण वर्त्तनं व्यवहारः सारूप्यम् ।

यथा वेण्याम्—“दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः ।
दुरात्मन् ! दुर्योधनहतक !” इत्यादि (ड) ।

संचेपो बत् तु संचेपा-

दात्मान्यार्थं प्रयुज्यते ॥४६५॥ [ठ]

यथा मम चन्द्रकलायाम्—“राजा । प्रिये !

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेत्वानि मुधा ? ।

(आत्मानं निर्दिश्य)

अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्त्रि दासजनः” ॥ (ण)

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्त्तनम् ॥४६६॥

यथा तत्रैव—“नेत्रे खञ्जन” इत्यादि (त) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत् सादृश्यपुरःसरम् ॥४६७॥ [थ]

(ड) उदाहरति यथेति । अत्र सादृश्येनाभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य चीभवत्तन्म ।

(ठ) संचेपमाह संचेप इति । संचेपात् साधारण्यात् अन्याथे अन्यस्य अर्थे कार्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संचेपः ।

(ण) उदाहरति यथेति । शिरीषकुसुमवत् परिपेत्वानि सुकीमलानि अङ्गानि, किं कथं मुधा मृषा खेदयसि क्लेशयसि ? अयं दासजनः तव ईहितकुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत् अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति किं तव पाषाणेनेति भावः । अत्र चन्द्रकलापरिचर्याथे रात्रि आत्मनिधोगः ।

(त) उदाहरति । अत्र नायिकाया रूपगुणानां कथनम् ।

(थ) लेशमाह स इति । सादृश्यपुरःसरं सादृश्यतापर्ययं कम्, यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स लेशः ।

यथा वेष्यां—“राजा ।

हृते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या ज्ञाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति” ॥ (द)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥४६८॥ [ध]

यथा ।

“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्यरः ।

पश्य सुम्भ ! समाश्वस्तां कादम्बश्चुम्बति प्रियाम्” ॥ (न)

विशेषार्थाहविस्तारो-

ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥४६९॥ (प)

(द) उदाहरति यथेति । शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं पुरस्कृत्य अथेकृत्य जरति वदते गाङ्गेये भीष्मे हृते अर्जुनेनेति शेषः, पाण्डुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनां या ज्ञाघा गौरवम् अभूदिति शेषः, अस्माकं सैव तादृशी ज्ञाघा भविष्यति, अभिमन्युवधे इति शेषः । यथा वृद्धस्य कृत्स्नेन हनने ज्ञाघानुपयुक्ता, तथा अस्माकमपि बालकस्यैकाकिनोऽभिमन्योर्बहुभिर्हनेन भविष्यतीति भावः । अत्र अभिमन्युवधः 'भीषवधतुल्य इति सादृश्यम् ।

(ध) मनोरथमाह मनोरथ इति । भङ्गन्तरेण भङ्गनिशेषेण सदृशज्ञानेन इत्यर्थः, यत् अभिप्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः ।

(न) उदाहरति रतीति । नायिकां प्रति कस्यचिदुक्तिः । हे सुम्भ ! पश्य एषः मन्मथमन्यरः मदनपरवशः अतएव रतिकेली सुरतविहारी कलः मधुरवाक् कादम्बः कलहंसः समाश्वस्तां विश्रान्तां, चादराधिक्यदर्शनेन विश्वसन्तीम् इत्यर्थः, प्रियां किञ्चित् ईषत् चुम्बति ; ईषत् चुम्बनम् अस्याः उत्तरोत्तरकामीद्रेकाय इति भावः । अत्र कादम्बचुम्बनरूपभङ्गा स्थाभिप्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः ।

(प) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति । विशेषः रूपलावण्याद्यतिशयः अर्थः प्रयोजनं यस्य, तादृशः ऊहविस्तारः तर्कातिशयः अनुक्तसिद्धिः उदीर्यते कथ्यते ।

यथा गृहहृत्क्षवाटिकायाम्—

“दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राग्ने कल्याणनामानावभौ तिथ्यपुनर्वसू” ॥ (फ)

स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं

प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥४७०॥ (ब)

यथा शाकुन्तले—

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्यदः” ॥ (भ)

(फ) उदाहरति दृश्येते इति । गृहोपवने विश्वामित्रसमीपे रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सौतां प्रति तत्सखीनां सनकमुक्तिरियम् । हे तन्वि ! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः, यौ एतौ दृश्येते, हे प्राग्ने ! विदुषि ! एतौ उभौ कल्याणनामानौ यमाभिधौ तिथ्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदाविति तर्कयामौ वयमिति शेषः । अत्र रूपलावण्याद्यतिशयात् विश्वामित्ररामलक्ष्मणेषु पृथिव्यां चन्द्र-तिथ्यपुनर्वसुत्वधर्मादीपेषु तर्कातिशयरूपानुक्तसिद्धिः ।

(ब) प्रियोक्तिमाह स्यादिति । पूज्यं जनं प्रमाणयितुं यत् हर्षभाषणं सा प्रियोक्तिः स्यात् ।

(भ) उदाहरति यथेति । पूर्वं प्रथमं फलीत्यर्थः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमीदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः । प्राक् दृष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्तरं पयः जलं दृष्टेरित्यर्थः । निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्ययोः अयं पौर्वापर्यरूपो विधिः इति, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अथतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्यदः सत्यज्ञयः परलोति शेषः । वंशस्त्विलं वृत्तम् । अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्यं तु सम्पद तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तत्रैपरीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-इत्यनेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः ।

अथ नाट्यालङ्काराः ।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वीद्यमाश्रयाः ।
 उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
 आशंसाध्यवसायौ च विसर्पीक्षेत्रसञ्चितौ ।
 उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
 उत्कीर्त्तनं तथा याञ्जा परीहारो निवेदनम् ॥
 प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कृतयोर्नाट्यभूषणहेतवः ॥ (म)
 आशीरिष्टजनाशंसा ॥४७१॥ (य)

यथा शाकुन्तले—

“ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।
 पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुमवाप्नुहि” ॥ (र)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥४७२॥ (ल)

(म) नाट्यालङ्कारानाङ्गुषधेति । आशीःप्रभृतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्कार-
 इत्यर्थः । अलङ्कृतिपदस्य योगार्थमाह नाट्यभूषणहेतव इति ।

(य) आश्रयमाह आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(र) उदाहरति ययातेरिति । शर्मिष्ठा हवपर्वमुता ययातेरिव त्वं पत्यु-
 दुःखस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । पुरुं पुरुनामानं पुत्रं सा शर्मिष्ठा इव
 सम्राजं अक्रवर्त्तितं त्वमपि आप्नुहि लभस्य । अत्र शाकुन्तलां प्रति कस्यस्य शुभा-
 शंसनम् ।

(ल) आक्रन्दमाह आक्रन्द इति । यथा शीकेन प्रलपितं प्रखापः आक्रन्दः ।

यथा वेद्याम्—“कक्षुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके ।” इत्यादि ।

कपटं मायया यत्र

रूपमन्यद्विभाव्यते ॥४७३॥ (व)

यथा कुलपत्यङ्के—

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संग्रयम्” ॥ (श)

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसङ्घते ॥४७४॥ (ष)

यथा शाकुन्तले—“राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं
तावदस्माभिः । एवंविधा एव वयम् । किं पुनरिमासभिसम्भाय
लभ्यते ? शार्ङ्गरवः । विनिपातः” इत्यादि (स) ।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥४७५॥ (ह)

(व) कपटमाह कपटमिति । यत्र मायया ह्येतेन अन्यत् रूपं विभाव्यते
प्रदर्शयति तत् कपटम् ।

(श) उदाहरति यथेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन मृगरूपं
क्षात्रनहरिणकाय परित्यज्य विधाय, कपटं कृत्स्नं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः
युधि युद्धे संग्रयं नीयते प्राप्यते । अत्र मायया अन्यरूपयुक्तम् ।

(ष) अक्षमासाह अक्षमेति । स्वल्पः अत्यल्पः अपि परिभवः यत् न अभिसङ्घते
सा अक्षमा ।

(स) उदाहरति यथेति । शार्ङ्गरवं प्रति राज्ञ उक्तिः । अभ्युपगतं स्वीकृतम् ।
एवंविधाः पराभिसम्भासिन् इत्यर्थः । इमां शकुन्तलाम् । अभिसम्भाय प्रस्ताप्ये ।
अत्र सत्यवादिप्रित्यनेन सीङ्गुलनसम्कीर्षनेन परिभूतस्य शार्ङ्गरवस्य विनिपात इति
वचनेन अक्षमा प्रकटिता ।

(ह) गर्वमाह गर्वं इति । अवलेपजं उदाहरणं तावत् गर्वं ।

यथा तत्रैव—“राजा । ममापि नाम सत्त्वरभिभूयन्ते
मृदाः” (घ) ।

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥४७६॥

यथा कुम्भे—“रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव
तावत्” (क) ।

ग्रहणं गुणवत् कार्यं-

हेतोराश्रय उच्यते ॥४७७॥ (ख)

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के—“विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामि” इति (ग) ।

उत्प्रासनन्तपहासो

योऽसाधौ साधुमानिनि ॥४७८॥ [घ]

यथा शाकुन्तले—“शाङ्करवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-
वृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरि-
त्यागः” इत्यादि (ङ) ।

(घ) उदाहरति यथेति । सत्त्वे प्राणिविः । अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः
सूचितः ।

(क) उदाहरति यथेति । शोकविवशः अतिशीकार्तः बहुपुत्रभाटवस्तुवर्ग-
नाश्रादिति भावः, अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि । अत्र रणकर्मणः उद्यमः
सूचितः ।

(ख) आश्रयमाह ग्रहणमिति । कार्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं यद्वचम् आश्रयः
उच्यते ।

(ग) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र राज्ञार्यं रामाश्रयणं गुणवत् ।

(घ) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति । आत्मानं साधु मन्यते इति साधुनामौ,
तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अथ पुनरिति वितर्के, पूर्ववृत्तान्तः प्रकुलवा-

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्

वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥४७६॥ (च)

यथा तत्रैव—“राजा” ।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिद्धतकीमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः” ॥ (छ)

अधिचेपवचःकारी

क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥४८०॥ (ज)

यथा ।

“त्वया तपस्विचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो बाली स्वात्मा च परलोकतः” ॥ (झ)

परिच्छेदरूपा पूर्ववदनेत्यर्थः, व्यासङ्गान् भार्यान्तरसंज्ञान् । तत् कथमिति अन्यथा कथमित्यर्थः । अत्र अधर्मभूरीरिति उपहासः ।

(च) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति । वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात् या आकाङ्क्षा तत्राधीष्टा इत्यर्थः सा स्पृहा ;

(छ) उदाहरति चारुणेति । चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन स्फुरणेन अपरिद्धतः नायकेनादृष्टतया अत्रस्थितः अतएव कीमलः प्रियायाः शकुन्तलायाः अयम् अधरः पिपासतः पातुमिच्छतः मम अनुज्ञां ददातीव । अत्र अधरस्य रमणीयत्वात् पानाकाङ्क्षारूपा स्पृहा ।

(ज) क्षोभमाह अधिचेपवच इति । अधिचेपवचः भक्तं नवाक्यं करोतीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभनामासङ्कार एव प्रोक्तः ।

(झ) उदाहरति त्वयेति । रामं प्रति बालिन उक्तिः । हे तपस्विचाण्डाल ! तपस्वि च्चाण्डालवत् नृशंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नवधवर्तिना मुग्धभावेन स्थिरा विसाकारिणा त्वया केवलं बाली न हनः, किन्तु परलोकतः आत्माऽपि हत इत्यर्थः, शटशं दुष्काय्यं त्वया कृतम् एतेन परलोकं तव निस्सारो गच्छीति भावः । अत्र भक्तं नकारिक्षोभः ।

मोहावधौरितार्थस्य

पश्चात्तापः स एव तु ॥४८१॥ (अ)

यथाऽनुतापाङ्गे—रामः ।

“किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि बहुशो मिथ्याभिमतस्तदा”

इति (ट) ।

उपपत्तिर्मता हेतो-

रुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥४८२॥ [ठ]

यथा बध्यशिलायाम्—

“म्रियन्ते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः ॥ (ड)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥४८३॥ [ड]

यथा श्मशाने—माधवः ।

“तत्पत्रयेयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या सुखम्” इति (ण) ।

(अ) मोहेति । मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधौरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्तापाखण्डार एव ।

(ट) उदाहरति यथेति । देव्या सीतया । मिथ्याभिमतः मिथ्यादत्तपरिवादः । अननुत्पन्नरूपस्य अर्थस्य अवधौरितात् पश्चात्तापाखण्डार एव ।

(ठ) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति । अर्थस्य कार्यस्य सिद्धये हेतोः कारणस्य उपन्यासः कौतूहलम् उपपत्तिर्मता ।

(ड) उदाहरति यथेति । त्वयि म्रियमाणे या म्रियते, त्वयि जीवति सति या जीवति, यदि तां जीवन्तीं इच्छसि तदा मम असुभिः प्राचैः आत्मानं रक्ष । अन तस्या जीवन्तरक्षारूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुत्वात् शरीररक्षणम् ।

(ड) आशंसानाह आशंसनमिति । आशंसनम् अभीष्टत्वानि मनसो व्यापारणम् ।

(ण) उदाहरति यथेति । तस्याः माखण्डाः ।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [त]

यथा मम प्रभावत्या—”वज्रनाभः ।

अस्य वज्रः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लौक्योन्मूलयाम्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥”-(घ)

विसर्पी यत् समारब्धं

कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [द]

यथा वेष्ट्याम्—“एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि (ध) ।

कार्यं ग्रहणमुल्लेखः ॥ ४८६ ॥ [न]

यथा शाकुन्तले—“राजानं प्रति तापसी । समिदाहर-
णाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत
इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः
कार्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति (प) ।

(त) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञा कार्यस्य कर्तव्यत्वेन दृढतरनिर्देश
इत्यर्थः, अध्यवसायः ।

(घ) उदाहरति यथेति । प्रद्युम्नस्य वज्रः क्षणेनैव अगत्या गदया निर्मथ्य
सञ्चर्य लौक्या अनायासेन अद्य वः युष्माकं ; वः इति अनादरे वही, युष्मान्
अनादृत्य इति भावः । रसातलं विहाय भुवनद्वयं स्वर्गो भुवश्च इत्यर्थः, स्वस्य
रसातलवासितादिति भावः, उन्मूलयामि अत्पाटयामि । अत्र वज्रनाभस्य
वचोनिन्दनादिरूपकार्यं दृढतरनिर्देशरूपीऽध्यवसायः ।

(द) विसर्पमाह विसर्पं इति । अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं प्रकृतं
स विसर्पः ।

(ध) उदाहरति यथेति । एकस्य त्रीपदीकेशयज्ञस्य पाकः कर्त्तव्यं संशान्ति
पशुराजन्वनिचनरूपमिति भावः । अथ केशयज्ञस्य अनिष्टफलप्रदं कर्म ।

(न) उल्लेखमाह कार्यग्रहणमिति । कार्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(प) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठप्ररचय साधिदैवत
इव अविद्वेषता अविघात्री देवता तया सङ्घिन इव अनुमालिनीतीरे मासिन्वाः

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य

प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [फ]

यथा ।

“इन्द्रजिञ्चण्वीर्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ब)

भर्त्सना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥

यथा सुन्दराङ्के—“दुर्योधनः । धिक् ! धिक् ! सूत ! किं
कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति”
इत्यादि (भ) ।

नद्याक्षीरे इत्यर्थः । कार्यतिपातः कार्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य-
पदस्यम् ।

(फ) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय
प्रवर्त्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिदिति । मेघनादं प्रति लक्षणश्लोक्तिः ।
हे इन्द्रजित् ! नाम्नैव न तु कार्यत इति भावः, प्रच्छन्नवीर्यः प्रच्छन्नपराक्रमः
बलवान् असि भवसि, इन्द्रजिदाख्येव तव प्रच्छन्नत्वं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः,
धिक् धिक् त्वा पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, “धिक् निभर्त्सनानिन्दयोः” इत्यमरः ।
वत्सम् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे । यदि तव निर्भयत्वं
स्यात् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे
इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्यम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या
स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्ललितस्य, पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः, पापम् अनिष्टं
वचोविदारणरूपमित्यर्थः । अत्र मूर्च्छितदुर्योधनरक्षसाय रथात् रथं प्रत्यावर्त्तित-
वत्सं सूतं प्रति मोहावसाने दुर्योधनस्य भर्त्सनम् ।

नीतिः शस्त्रेण वर्त्तनम् ॥४८६॥ (म)

यथा शाकुन्तले—“दुष्मन्तः । विनीतवेशप्रवेशानि तपो-
वनानि” इति (य) ।

उक्तस्यार्थस्य यत्त्वं स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥४८७॥ (र)

यथा शाकुन्तले—“राजानं प्रति शाङ्करवः । आः ! कथमिदं
नाम् किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोक-
वृत्तान्ते निष्णातः । (ल)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिच्छते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (व)

(म) नीतिमाह नीतिरिति । शस्त्रेण यथाशस्त्रं वर्त्तनं व्यवहारं शास्त्रीय-
वर्मागुहानमित्यर्थः नीतिः ।

(य) उदाहरति यथेति । तपोवनप्रवेशे चोदयं व्यजेदिति शास्त्रमत्र दृष्टव्यम् ।

(र) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति । उक्तस्य अर्थस्य अर्थस्य निश्चयस्य
उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उक्तेः स्यात्
तत् अर्थविशेषणं स्यात् । उपालम्भविशेषेण इति पाठे प्रतिकुलोक्तिस्त्वनेनेति
गोह्यम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । कथमिदम् उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तम् उप-
पत्तम् । नितरामतिशयेन । लोकावस्थान्ते लोकावस्थान्ते इत्यर्थः । निष्णातः
भेषः ।

(व) सतीमिति । जनः स्त्रीः भर्तृमतीं सवर्षा स्त्रियं ज्ञातिकुलं पित्रकुलमित्यर्थः
इति शेषः । अतः यथाः तादृशीं पित्रवृत्तान्तेनावस्थान्तेनित्यर्थः, सतीमपि
स्त्रीमपि, अन्वया भर्तृमतीम् उपपत्तिगुहां, यथा सतीमपि असतीं, विशङ्कते

प्रोत्साहनं स्वादुत्साह-

गिरा कस्यापि बीजनम् ॥ ४६१ ॥ (ग)

यथा बालरामायणे—

“कालरात्रिकरालीयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ।

तज्जगन्नितयं व्रातुं तात ! ताडय ताडकाम्” ॥ (घ)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्

सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४६२ ॥ (स)

यथा वेण्यां—“कृपं प्रति अश्वत्यामा । त्वमपि तावद्रात्रः
पाश्र्ववर्ती भव । कृपः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्” (ङ)
इत्यादि ।

सदीर्घा सन्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वस्वभूमिः स्वस्व स्त्रिया इत्यर्थः बभूभिः
पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा भन्तुरिति श्रेयः, प्रमदा नारी “प्रमदा समदे वने
स्त्रियामुत्तमधीषिति” इति मैदिनी । परिणेतुः पत्युः समीपे इत्यते रचितुमिति
श्रेयः । अत्र किमिदमुपन्यस्तमिति राश उक्ती तन्निर्भक्षं नरूपेण वाः कथमित्या-
दुक्तीर्त्तनम् बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम् ।

(ग) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति । उत्साहगिरा उत्साहसूचकात्वेन कस्यापि
यीजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात् ।

(घ) उदाहरति कालरात्रीति । स्त्री इति हेतोः किं विचिकित्ससि ? इमां
न वेति संशयेन तिष्ठसि ? हे तात ! समेनसम्बोधनमिदम्, इयं रात्रसी काशरात्रि-
वत् कारावा दाहवा, निष्कीकयासिनीत्यर्थः । तत् तस्मात् जनतां नितयं निरुपन-
मित्यर्थः व्रातुं रचितुं ताडकं ताडय जहोत्यर्थः । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य
उत्तेजनम् ।

(स) साहाय्यमाह साहाय्यमिति । सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूल-
तया यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

(ङ) उदाहरति यथेति । अष्टम् । अत्र रथस्यापाररूपे सङ्कटे राश-
सानुकूल्यविधानम् ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४६३ ॥ (ज)

यथा तत्रैव—“दुर्योधनः । मातः ! किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते” इत्यादि (क) ।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ४६४ ॥ (ख)

यथा, शाकुन्तले—“राजा शकुन्तलां प्रति । अयि ! तपो वर्द्धते ? अनसूया । दाणिं अर्दिधिविसेसलाहेण” (ग) इत्यादि ।

भूतकार्यार्थ्यान्मृतकीर्त्तनं मतम् ॥ ४६५ ॥ [घ]

यथा बालरामायणे—

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः” इत्यादि । (ङ)

(क) अभिमाननाह अभिमान इति । स एव अभिमान एव ।

(ख) उदाहरति यथेति । असदृशम् अयोग्यं, कृपणं क्षुद्रम् । अत्र मातुरा-
शेषेण दुर्योधनस्य अभिमानः सूच्यते ।

(ग) अनुवृत्तिनाह प्रश्रयादिति । प्रश्रयात् विनशात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं
प्रतिवचनादिना सन्तोषणम् अनुवृत्तिः ।

(घ) उदाहरति यथेति । दाण्यम् इति । इदानीमतिविधिशेषलाभेन इति
संज्ञकम् । स्पष्टम् । अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने, प्रश्रयः ।

(ङ) उक्तीर्त्तनमाह भूतेति । भूतस्य हतस्य कार्यस्य आख्यानं कथनम्
उक्तीर्त्तनं मतम् ।

(ञ) उदाहरति यथेति । भवद् देवरे उच्यते । अत्र सीतां प्रति रामस्य भूतस्य
नागपाशबन्धनादिः कार्यस्य कथनम् ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञयाः

स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४६६ ॥ [च]

यथा ।

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान्” ॥ (क)

परिहार इति प्रोक्तः

कृतानुचितमार्जनम् ॥ ४६७ ॥ [ज]

यथा ।

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्तं उक्तवानस्मग्रनक्षरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥ (झ)

(च) याज्ञामाह याञ्जेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहरणम्, “भी बहेश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते” इत्यादि ।

(क) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । राघवः प्रति अरुणदक्षीः क्षिरियम् । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पयन् राघवः रामः तथि आसतामिति दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दक्षभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीडां कारयसि ? वानरास्तव शिरोभिः संयामपतितैः कन्दुकक्रीडां करिष्यान्ति, तत् कथं सङ्घसे इति भावः ।

(ज) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्जनं चना परिहारः प्रोक्तः ।

(झ) उदाहरति प्रायेति । रामं प्रति बाहिन उक्तिः । प्राणप्रयाणे प्राणान् समये यत् दुःखं यातना तेन भासः व्यथितः सन् यत् अनक्षरं दुरक्षरमित्यर्थः उक्तवान् “त्वया तपस्विषाण्डात्” इत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभो ! तत् क्षमस्व, किञ्च अन्यच्च सुग्रीवः मम कनीयान् भाता ते तुभ्यं समर्पितः । अत्र अनुचितकार्त्तस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम् ।

अवधीरितकर्त्तव्य-

कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४६८ ॥ [ज]

यथा राघवाभ्युदये—“लक्षणः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्थनया
गन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्” (ट) ।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य

यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४६९ ॥ [ठ]

यथा वेष्णां—“राजा । कञ्चुकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भौमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां
तत्रोपचिताः समारम्भाः” (ड) ।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५०० ॥ [ड]

यथा तत्रैव—“देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्
ऋदा पूरिताः” इत्यादि ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ण]

(ज) निवेदनमाह अवधीरितेति । अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य
कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम् ।

(ट) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र समुद्रायर्थेनाथं गमनं पूर्वमवज्ञातं
कथं पुनस्तदर्थं मननम् इति लक्षणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् द्वारार्थायं निवेदनम् ।

(ठ) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति । कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रवर्त्तनं स्यात् ।

(ड) उदाहरति यथेति । उपचिताः बर्द्धिताः, समारम्भाः समुयोगाः । अत्र
इहकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम् ।

(ड) आख्यानमाह आख्यानमिति । पूर्ववृत्तस्य पुराघटितस्य उक्तिः कथनम्
आख्यानम् ।

(ण) युक्तिमाह युक्तिरिति । अर्थस्य कार्य्यस्य अवधारणं कर्त्तव्यनिश्चयः
युक्तिः ।

यथा तत्रैव—

“यदि समरमपास्य नास्ति सृत्वी-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्” ॥ (त)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले—“राजा । तत् किमिदानीमात्मानं
पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि” (द) ।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥

यथा तत्रैव “सहि ! यं जुत्तं आस्रमवासिणो जलस्र
अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उञ्जिअ सच्छंददो गमणम्” (ध)
एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-
त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु (न) च
केषाञ्चिद् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशिषान्तर्भावेऽपि नाटके
प्रयत्नतः कर्त्तव्यात् तद्विशेषोक्तिः । एतानि च—”

(त) उदाहरति यथेति । यद्वीति । यदि समरं युद्धम् । अपास्य त्यक्त्वा सृत्वीः
भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं युक्तमिति ।
अथ यदि जन्तोः प्राणिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति कथं यशं
सुधा स्रष्टा मलिनं कुरुध्वम् । अत्र समरस्य कर्त्तव्यतायां निश्चयः ।

(थ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति । प्रमदस्य प्रकटौनन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः ।

(द) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् । अत्र शकुन्तलायाः पुनः प्राप्तौ आनन्दान्ति-
शयः ।

(ध) उदाहरति यथेति । सहीति । “सहि ! न युक्तमाश्रमवासिनी
जनस्याक्ततसत्कारमतिथिविशेषमुक्त्वा स्वच्छन्दती गमनम्” इति संस्कृतम् ।
अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशवाक्यम् ।

(न) एषामिति । यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणहेतुवत्त्व-

“पञ्चसन्धि चतुर्हसि चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशत्क्षणीपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥
 महारसं महाभोगमुदात्तरचनाम्बितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥
 सुस्निष्टसन्धियोगश्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 स्रद्दुशब्दातिपातश्च कविः कुर्यात्तु नाटकम्” ॥ (प) इति ।
 मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्वेव ।
 कैथ्यङ्गानि वक्ष्यन्ते ।

लास्याङ्गान्याह ।

गीयपटं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥
 उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

सामान्यधर्मयोगात् नाट्यलङ्कारेऽन्तर्भवितुमर्हति तथान्वेषां भेदकथनं गड्डबिका-
 प्रवाहेषु गतानुगतिक्रियायैव इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः । एषु लक्षणनाट्या-
 लङ्कारेषु ।

(प) पञ्चेति । पञ्च सन्धयः सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौशिक्या-
 दयः यत्र तत्, चतुःषष्ठ्या षष्ठीः पूर्वोक्तेः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणेः पूर्वोक्तेः
 उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तेः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
 इत्यर्थः रसः शङ्कारः वीरी वा यत्र तादृशं, महान् भीमः भावादिर्यत्र तादृशं,
 महासञ्चारं वा, उदात्ता विद्यासञ्चारं दिगुचयुक्ता इति भावः या रचना तथा
 शशितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य वीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
 र्यञ्जित् तथोक्तं, सञ्चारम् इत्यत्र सञ्कारम् इति वा पाठः । साधुः सञ्चरन्नुद्येय
 इत्यर्थः साधारः व्यवहारः यत्र तादृशं, जनप्रियं शौचरक्षणं, सुस्निष्टः सन्धिः
 सुखादीर्घैः समावेशः यञ्जित् तथाभूतं, सुप्रयोगं सुखाभिनयं, सुखाश्रयम् चानन्द-
 निश्चयं, स्रद्दुः सुधीनस्यः शब्दानाम् अतिपातः प्रथीतः यञ्जित् तथाभूतं नाटकं
 कविः कुर्यादित्यन्वयः ।

लास्ये दशविधं श्रुतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥

५०४ ॥ [फ]

अत्र च ।

तन्त्रीभागुडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।

शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ब]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हिं गौरि !
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन” (भ)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥

५०६ ॥ [म]

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः—“उपलक्षणञ्चैतत् । क्रोधोद्-
भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्” इति ।

निखिलातोदरहितं शोकचिन्तान्विताभ्रजा ।

(फ) गेयपदमिति । गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिरुक्तानित्यर्थः ।

(ब) गेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभास्य वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अथेकृत्य गृहीते-
त्यर्थः आसने पुरः अयतः उपविष्टस्य यत् शुद्धं पवित्रं गानं तत् गेयपदम् ।

(भ) उदाहरति उत्फुल्लमिति । उत्फुल्लं विकसितं यत् कमलं पद्मं तस्य
केसरपरागवत् गौरी गौरवर्णा युतिर्दीप्तिर्यस्यास्तादृशि ! भगवति ! गौरि !
पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भक्त्याः अद्युद्येण मम अभिवाञ्छितं प्राप्तं प्रसिध्यतु
अफलोभवतु ।

(म) स्थितपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति । यत्र मदनेन उतापिता स्थिता
श्रुती प्राकृतं पठति तत् सास्यमित्यर्थः स्थितपाठ्यम् उच्यते ।

अप्रसाधितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [य]
 आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च ।
 स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [र]
 अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
 वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [ल]
 स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाद्यं श्लक्ष्णाच्चिगूढकम् ॥
 ५०७ ॥ [व]

यथा मालत्याम्—“मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः” ।
 कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
 प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैम्भवं विदुः ॥
 ५०८ ॥ [श]

करणं वीणादिक्रिया ।

(य) आसीनम् निखिलेति । शीघ्रेण चिन्तया चान्विता अनला निखिला-
 तीद्यरहित निखिलेन आतोद्येन रचितं केनापि बाधेन न सङ्गतमित्यर्थः अप्रसा-
 धितम् अनलकृतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा, यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम् । यस्मिन्
 शये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम् ।

(र) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति । आतोद्येन वादित्वा मिश्रितं सङ्गतं
 गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोबन्धनपूर्वकगौतानि इत्यर्थः । तथा
 स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका ।

(ल) प्रच्छेदकमाह अन्येति । पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्मान् आसक्तमित्यर्थः
 मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं
 प्रच्छेदकः मतः ।

(व) त्रिशुद्धमाह स्त्रीति । स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं मनीशं नाद्यं नर्त-
 नादिकं चिगूढम् ।

(श) सैम्भवंमाह कश्चनेति । भ्रष्टसङ्केतः सङ्केतस्थाने गायिकाया अगमनात्

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।

द्विगूढं रसभावाद्यम् ॥ ५०६ ॥ [ष]

उत्तमोत्तमकं पुनः ।

क्रोपप्रसादजमधिच्चे पयुक्तं रसोत्तरम् ।

हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ५१० [स

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥

५११ ॥ [ह]

स्यष्टान्युदाहरणानि—

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे ॥

५१२ ॥ [ञ]

च्युतसङ्घे तस्यान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन चन्वितोऽपि कश्चन कौऽपि पुरुषः यत् प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैम्बधं विद् ।

(ष) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणी भावः पदानि यत्र तादृशं, यथा चतुरस्रपदं सरयामादि पूर्णं, मुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् आद्यं युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(स) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । क्रोपप्रसादाभ्यां जातम्, अधिचे तिरस्कारः तदयुक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, हावेन भूनेवादिविकारेऽस्ति लघ्वर्णत्वेन, हेत्वया हेलायन्तसमाख्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणीकतेन चन्वितं च मनीशेन श्लोकबन्धेन पयारचनेन मनोहरम् गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(ह) उक्तप्रत्युक्तमाह उक्तीति । उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां संयुक्तं सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, अलीकवत् कथावादसहितम् अप्रियवशा, विलासं चन्वितः युक्तः गीतस्य अग्रः यत्र तादृशं गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

एतदेव नाटकं यथा क्षालरासायणम् ।

अथ प्रकरणम् ।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमाल्योऽथवा बणिक् ।

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥

५१३ ॥ [क]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम् । अमाल्यनायकं मालती-
माधवम् । बणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ।

कितवद्युतकाराद्विटचेटकसङ्ग लः ॥

५१४ ॥ [ख]

(क) मङ्गलनाटकमाह एतदिति । एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताका
खानकैः दशभिरङ्गैश्च युतं धीराः विधांसः मङ्गलनाटकम् कश्चिरे उक्तवन्तः ।

(ख) मङ्गलनाटकमुक्त्वा प्रकरणमाह अथेति । भवेदिति । प्रकरणे वृत्तं वर्यनीयं
नायकपरितं, लौकिकं लौकिकपरिव्रजनावप्रसिद्धमतएव, कविना कल्पितं स्वकपील-
रचितमित्यर्थः, न तु पुराणादिप्रसिद्धं, भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी प्रधानम् । नायकः
धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपावः अथः तत्सङ्घिताः ये धर्माः स्वर्गसाधन-
मृताः कामाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि जनादीनि तत्परः तदासक्तः न तु
अपायरहितमुक्तिकामीति भावः ।

(ख) नावक्षति । क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि वेश्या,
क्वचित्वा द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन द्वैतुना तत्र प्रकरणस्य त्रयः भेदाः
विशेषाः । तत्र तेषु भेदेषु द्वितीयो भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति

कुलस्त्री पुष्यभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । द्वे अपि
मृच्छकटिकायाम् । अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (ग) । शेषं
नाटकप्रकृतम्

अथ भाषः ।

भाषः स्याद्भूतं चरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥

रङ्गे प्रकाशयेत् स्नेनानुभूतमितरेण वा ।

सम्बोधनोक्तिप्रत्युत्तौ कुर्यादाकाशभाषितैः ॥

सूचयेद्दीरमृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः ।

तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।

मुखनिर्वहणे सन्धौ लास्याङ्गानि दशापि च ॥

५१५ ॥ [घ]

भावः । कृतवः धूर्तः शूतकारः, आदिपदेन सभिकादीनां यङ्गं, तथा विटः
पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतेः सङ्कुलः व्याप्तः ।

(ग) अस्येति । “विना विशेषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्द्यम्” इत्युक्ते अस्य
प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतम् लक्षणं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात् ।

(घ) भाषमात्रं अस्तेति । भाष इति । धूर्तस्य : नायकस्य चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थानं दृश्यादेव आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः
एकेनैव अङ्गेन समापनीय इत्यर्थः, भाषः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः चतुरः
पण्डितः विटः स्नेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशास्त्रायां प्रका-
शयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युत्तौ कुर्यात् । शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः
वीरमृङ्गारौ रसौ शौर्य्यवर्णनेन वीरं, सौभाग्यवर्णनेन मृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत् ।
तत्र भाषे इतिवृत्तम् उत्पाद्यं कविभिः कल्पनीयं प्रायेण भारती इति, मुखं
निर्वहणं एतौ सन्धौ, तथा लास्याङ्गानि दशापि प्रसिद्धानीति शेषः ।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तर-
प्रत्युत्तरे कुर्यात् । ऋङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशीर्ष्वर्चनया
सूचयेत् । प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्मवति । सास्याङ्गानि
गीयपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः ।

अथ व्यायोगः ।

स्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्गश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्दोरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥

५१६ ॥ (ङ)

यथा सौम्यिकाहरणम् ।

अथ समवकारः ।

वृत्तं समवकारे तु स्यातं देवामुराश्रयम् ।

सम्बधो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥

सम्भौ द्वावन्ययोस्तद्वदेक एकी भवेत् पुनः ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥

(ङ) व्याधीनमाह अथेति । स्यातेतिवृत्त इति । स्यातं पुराणादिषु प्रसिद्धम्
इतिवृत्तं यस्य तादृशः । गर्भविमर्षाभ्यां सम्बधो हीनः गर्भविमर्षसन्धिरहित इत्यर्थः ।
अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य सङ्ग्रामस्य उदयः सव्यस्त्रि-
यंस्त्रिन् तेषामृतः । सम्बत् सुवचनम् ।

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
 वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
 वीथ्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्याषिाङ्गुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यञ्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के च तिस्रभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१७ ॥ (च)

नाडिका घटिकाह्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटको-
 क्तावपि नेह विधातव्यौ ।

तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।
 स्वाभाविकः क्लृप्तिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

(च) समबकारमाह अथेति । वृत्तमिति । देवासुराश्रयं देवासुरसम्बन्धम् ।
 निर्विमर्षाः विमर्षरहिताः सन्धयः चतुर्थसन्धिं विना चलारः सन्धयः प्रथेया
 इत्यर्थः । अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र आदिमे अङ्के ही सन्धी मुखप्रतिमुखे
 इति भावः, अन्ययोः [द्वितीयतृतीययोरङ्गयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः
 निर्वङ्गश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक्
 भिन्नं भिन्नं फलम् । अखिलः समयो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम्
 अन्ये अङ्गान्नेति भावः । षडक्षरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रवृत्तीनि ।
 मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः । द्वादश-
 नाडीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कं प्रथमाङ्कनिष्ठं वस्तु निष्पाद्यं सप्त्याह-
 नीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिस्रभिः नाडीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां नाडीभ्यां तदव-
 यस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनै कृतः ॥

५१८ ॥ (छ)

अत्र शास्त्राविरोधेन कृती धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र
कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु (न) नियम इत्याहुः ।
चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्यन्ते (ज) बहवोऽर्था
अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसङ्गामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरभाः ।

भूतप्रेतप्रिशाचाद्याः षोडशाल्यन्तमुद्रताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

द्वीपाः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१९ ॥ (झ)

(क) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च त्रैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्मायेति ।
शृङ्गारः धर्मायेकामैः त्रिविधः । कपटः स्वामाधिकः कृत्रिमः देवजः देवेन जनितः ।
विद्रवः शङ्का-भय-दासकृतः सन्धुः, अचेतनकृतः चेतनकृतः तथा चेतनाचेतनोभय-
कृत इति त्रिविधः ।

(ल) समवकीर्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(क) डिमसाहं अथेति । उपरागैः अद्भुत्यादीनां वासविशेषैः भूयिष्ठः

अत्रोदाहरणञ्च—“त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः ।

अथ ईहामृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तचतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।
 मुखप्रतिमुखे सन्धौ तत्र निर्वहणं तथा ॥
 नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
 ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥
 दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
 शृङ्गाराभासमाप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
 पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।
 युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥
 महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥
 एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।
 दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितेत्तरे ॥

५२० ॥ ॥ (ज)

बहुलः । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । दीप्ताः उज्वलाः ।
 विभावादिसामथीबलेन भटिति प्रतीयमाना इति भावः । अन्यत् स्यष्टम् ।

(ज) ईहामृगमाह अथेति । मिश्रवृत्तः ख्याताख्यातेतिवृत्तः । अनियमौ
 नियमवर्जितौ कश्चित् नरो नायकः, प्रतिनायको वा, कश्चित् दिव्यः नायकः,
 प्रतिनायको वा, इति नायकप्रतिनायकयोर्नियमौ आसीति भावः । गूढभावात्
 गोपनभावात् अयुक्तकृत् अनुचितकार्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना,
 अर्धदिपदेन कलादिपरिग्रहः । परं शब्दं मतिनायकमित्यर्थः, संरम्भं क्रोधम्,
 आनीय माप्य, क्रुद्धं कर्त्तव्यर्थः, व्याजात् कृषात् । बधप्राप्ताः बधप्राप्तियोग्या

मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा कुसुमशेखरविजयादि ।

अथ अङ्कः ।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥
प्रख्यातमिति वृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।
भागवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥

५२१ ॥ (ट)

इमञ्च केचित्—“नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्” आहुः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्र” इति उत्सृष्टिकाङ्कः । यथा शर्मिष्ठायातिः ।

अथ वीथी ।

वीथ्यामीको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते ।

अपीत्यर्थः । “निवर्त्तते” इत्ययं निवर्त्तयेदिति पाठे परं युद्धस्थानमानीय संरम्भं निवर्त्तयेदित्यर्थः । महात्मान इति प्रतिनायकानां बन्धं पुराणादिप्रसिद्धं स न वर्षनीय इति भावः । अन्यत् सुगमम् ।

(ट) अङ्कमाह अथेति । उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत् । प्रपञ्चयेत् विस्तारयेत् । प्राकृताः सामान्याः नातिमहान् इत्यर्थः । स्थायी स्थिरतरः । प्रपञ्चयेत् बहुलीकुर्यात् । भागवदिति भावे यथा मुखनिबन्धने सन्धौ कौशिकी, भारतीयौ वृत्तौ, दश खास्याङ्गानि, तथावापीत्यर्थः, अस्मिन् अङ्के जयपराजयौ वर्षनीयौ । अन्यत् स्पष्टम् ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥
 सूचयेद्भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।
 मुखनिर्वहणे सन्धौ अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

५२२ ॥ (ठ)

कश्चिदिति उत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
 प्रस्थाः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनोषिणः ।
 उद्गात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं कुलम् ॥
 वाक्केल्यधिबले गरुडमवस्यन्दितनालिके ।
 असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु ॥

५२३ ॥ (ड)

तत्र उद्गात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरण
 लक्षिते ।

मिथो वाक्यमसङ्गृतं

प्रपञ्चो हास्यकुन्मतः ॥ ५२४ ॥ (ठ)

यथा विक्रमोर्वश्याम् । वङ्गभीस्यविद्रुषकचेच्योरन्योन्य-
 वचनम् ।

(ठ) वीथीमाह अथेति । अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः कथित् नायक
 इति शेषः कल्पयते निवध्यते । अखिलाः समयाः पञ्चेति भावः अर्थप्रकृतयः वीजा-
 दवः प्रयीष्या इति शेषः ।

(ड) अस्था इति । अस्थाः वीथ्याः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(ठ) प्रपञ्चमाह मिथ इति । मिथः परस्परं हास्यकृतं हास्यजनकम् । असङ्गृतं
 मिथ्याभूतं वाक्यं मपचः ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थ-

योजनं श्रुतिसाम्यतः ॥ ५२५ ॥ (ग)

यथा तत्रैव—“राजा ।

सर्वस्त्रितिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्येवनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया” ॥ (त)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः । “राजा । कथं दृष्टेत्याह” ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । “नटादित्रितयविषय-
मेवेदम्” (घ) इति कश्चित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-

र्विलोभ्य क्लृप्ताच्छलम् ॥ ५२६ ॥ (द)

यथा वेष्टां—“भीमार्जुनी ।

कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो

लक्षणाकेशोत्तरोयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।

(ग) द्विगतमाह त्रिगतमिति । श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् अनेकार्थयोजनं
सङ्गर्हे कल्पनं त्रिगतं स्यात् ।

(त) उदाहरति यथेति । सर्वेति । सर्वश्रीविरहितस्य पुद्गरस्य उक्ति-
रियम् । हे सर्वस्त्रितिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ ! पर्वतश्रेष्ठ ! अस्मिन् रम्ये
वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा उर्वशी त्वया दृष्टा ?
अत्रैव वाक्यस्य प्रतिशब्देन साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रश्नरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति
प्रतिश्वनिः प्रतिबचनरूपो अपरीऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम् ।

(घ) त्रिगतपदव्युत्पत्तिमाह नटादीति । आदिना नटोप्रभृतिनटयोर्यदृष्टम् ।
इदं त्रिगतम् ।

(द) क्लृप्ताह प्रियाभैरिति । प्रियाभैः प्रियसङ्घर्षैः अश्लेषैः वाक्यैः विश्वोभ्य
लक्षणा परप्रसारणा क्लृप्तम् ।

राजा दुःशासनादेर्गुरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्
 कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न वषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्तः” ॥ (ध)
 अन्ये त्वाहुःकूलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।
 उदीर्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृतम् ॥ (न)
 वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥
 ५२७ ॥ (प)

द्विचौत्यु पञ्चक्षणं यथा—

“भिन्नो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किन्तेन मद्यं विना
 मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।
 वेद्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा
 चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य कान्या गतिः” ॥ (फ)

(ध) उदाहरति यथेति । कर्णेति । द्यूतक्रीडानां द्यूतक्रीडारूपकपटाणां
 कर्णा, अनुमयं अनुप्रचुरं, प्रचरार्थे मयट् । यत् शरणं गच्छं “शरणं गच्छरक्षित्रीः”
 इत्यमरः । तस्य उद्दीपनः विरोचनद्वारा अनुगच्छदाहक इत्यर्थः, अभिमानौ
 अहङ्कारवान्, कृपायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य चैव्यपदयने आहर्षवे
 पटुः निधीकथिता इत्यर्थः, पाख्खवाः युधिष्ठिरादयः यस्य दासाः किङ्कराः,
 द्यूतकथेन दासत्वेन सम्भाषिता इति भावः । दुःशासनादेः दुःशासनप्रभतिकस्य
 अनुजशतस्य कनिष्ठभाटशतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कर्णस्य मित्रं वसु, सः
 प्रसिद्धः असौ राजा दुर्योधनः क्व कुत्र कास्ते तिष्ठति कथयत, यूयमिति
 शेषः । वषा क्रीधेन तं दृष्टं साक्षात्कर्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्तः भवादः,
 आवाभिति शेषः । भृत्यान् प्रति उत्तरिवम् ।

(न) अन्ये लिङ्गि । कस्यचित् किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य वञ्चनाहास्यरोषकृतं
 यत् वचनम् उदीर्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् कृतम् आहुः कथयन्ति ।

(प) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति । द्वे वा तिस्रो वा प्रमुक्तयः प्रतिवचनमिति
 ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत् ।

(फ) उदाहरति यथेति । भिन्नो भवि । भिन्नो ! मांसनिषेवणं मांसमीनं

केचित् “प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्तिर्वाकिलिः”
इत्याहुः । अन्ये च “अनेकस्य प्रशस्यैकमुत्तरम्” ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः

स्पर्द्धयाधिबलं मतम् ॥ ५२८ ॥ (ब)

यथा मम प्रभावत्यां—“वक्षनाभः ।

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥ (भ)

प्रद्युम्नः । अरे रे असुरापसद ! (म) अलमसुना बहुप्रलापेन
मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

प्रकुरुषेते मद्यं विना तेन मासेन किं ? मद्यसङ्घितमांसभोजनमेव वक्षिकरमित्यर्थः ।
अहो ! मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियं सत्यं, परन्तु वाराङ्गनाभिः सद्यः ; विना
वेष्ट्याभिसंयमपि न मदकरमित्यर्थः । वेष्ट्या वाराङ्गना अपि अर्धरुचिः अर्धाभि-
लाषिणी, लक्ष्मिभिरुः, कुतस्तव धनम् ? आयातीति शेषः । द्यूतेन चौर्व्येष वा
भवतः चौर्व्येषू तयोरेपि परियुद्धः स्वीकारः ? वर्णते इति शेषः । नष्टस्य आचार-
भ्रष्टस्य अन्त्या गतिः का ? न कान्तीत्यर्थः ।

(ब) अधिवलमाह अन्वीन्येति । स्पर्द्धया अहङ्कारेण अन्वीन्यं परस्परं वाक्यस्य
आधिक्येन अतिशयेन उक्तिः अधिवलं मतम् ।

(भ) उदाहरति यथेति । अस्मेति । अस्य प्रद्युम्नस्य वक्षः अक्षेनैव अनया
हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः लीलयया अवहलया अद्य वः
युष्माकं युष्मानाह्वेत्यर्थः अनादरे षष्ठी । भुवनद्वयं स्वर्गं प्रथिवीषु इत्यर्थः स्वस्य
पातालवासिन्त्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उन्मूलादिष्यामि ।

(म) असुरापसद ! असुरावस ।

(न) अद्येति । प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरकोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः निहितान्

आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोचितेयं
क्षीणी क्षणेन पिशिताशनक्षोभनीया” ॥ (य)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि

भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२९ ॥ (र)

यथा वेख्यां—“राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्यलस्य

पर्याप्तमेव करभोर ! ममोरुयुग्मम्” ॥ (ल)

अनन्तरं प्रविश्य—“कञ्चुकी । देव ! भस्मं भग्मम्” इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्या-

न्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥ ५३० ॥ (व)

यथा क्लितरामे—“सौता । जाद ! कल्लं क्लु अओञ्जा-
एण गंतव्वं तच्चिं सो राआ विणएण पणयिदब्बो” । लवः ।

उरुकीदखात् महाधनुषः निर्मलितानां बाणानां शराणां समूहस्य पातैः क्षेपैः इयं
क्षीणी पृथ्वी क्षणेन अत्यल्पकालेन समस्तानां दितिजानां देव्यानां ज्वतनैः क्षिपैः
उचितता अभिपिप्ता सती पिशिताशनानां सांसभोजिनां क्षोभनीया अभिलषणीया
श्रद्धवर्द्धनीत्यर्थः, आस्तां भवतु । वसन्वतिलकं इत्यम् ।

(र) गण्डनाह गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं भिन्नार्थं पृथगर्थं
सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

(ल) उदाहरति यथेति । अध्यासितुमिति । भातुनतौ प्रति दुर्योधन-
वचनम् । हे करभोर ! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव जघनस्यलस्य
अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्याप्तमेव समुचितमेव । अत्र रथकेतनभङ्गरूपभिन्नार्थं
वचनं प्रस्तुतस्य दुर्योधनोद्भङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम् ।

(व) अवस्यन्दितनाह व्याख्यानमिति । स्वरसोक्तस्य स्वभावेन उक्तस्य वाक्यस्य
अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत् ।

“अथ किमावाभ्यां राजोपजौविभ्यां भवितव्यम्” । सीता ।
 “जाद ! सो तुङ्गाणं पिदा” । लवः । “किमावयोः रघुपतिः
 पिता ?” सीता । (साशङ्कम्) “मा अन्वधा संकथं थं क्खु
 तुङ्गाणं सभलाए ज्जेव पुह्वीए त्ति” । (श)

प्रहेलिकैव हास्येन

युक्ता भवति नालिका ॥ ५३१ ॥ (घ)

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम्—
 “सुसङ्गता । सहि ! जस्स किदे तुमं भाअदा सो इदो ज्जेव
 चिद्धदि” । सागरिका । “कस्स किदे अहं भाअदा” ? सुसङ्गता ।
 “णं चित्तफलअस्स” । अत्र त्वं राज्ञः कृते भागतेत्यर्थः
 संवृत्तः (स) ।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥

५३२ ॥ (ङ)

(ग) उदाहरति यथेति । आदेति । “पुत्र ! कस्स खलु अमीध्यावां
 गन्तव्यं तद्दिं सु राजा विनयेन प्रचयितव्य” इति संस्कृतम् । आदेति । “पुत्र ! ख
 युष्माकं पिता” इति संस्कृतम् । “मा इति । “मा अन्वधा गृहेया न खलु युवयोः
 सकलाया एव पृथिव्याः” इति संस्कृतम् । अत्र स्वभाषीकस्य स युवयोः
 पितेति वाक्यस्य सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पाठशक्यत्वेन अन्वधा
 व्याख्यानम् ।

(घ) नाशिकामाह प्रहेलिकैवेति । हास्येन युक्ता प्रहेषिणा एव नालिका
 भवति ।

(ङ) उदाहरति यथेति । सहिति । “सहि ! यस्य कृते त्वमानता स इन्न एव
 तिष्ठति” इति संस्कृतम् । कस्स इति । “कस्स कृते अहमानता” इति संस्कृतम् ।
 च इति । “ननु चित्तफलकस्य” इति संस्कृतम् । अत्र राज्ञः कृते त्वमानतेति
 उगरे संवृत्तम् ;

तत्राद्यं (क्ष) यथा मम प्रभावत्याम्—“प्रद्युम्नः (सहकार
वल्लीमवलोक्य सानन्दम्) अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहला रसावहा तन्वी ।

किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे” ॥ (क)

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां दुर्योधनं प्रति
गान्धारीवाक्यम् ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे

हास्यक्षोभकरं वचः ॥ ५३३ ॥ (ख)

यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने मालविका
निर्गन्तुमिच्छति—“विदूषकः । मा दाव उपदेसमुध्वा गमि-
स्ससि” इत्युपक्रमेण । दासः । विदूषकं प्रति । “आर्य्य !
उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः” । विदूषकः । “पदमं बह्वण-
पूष्ना भोदि सा इमाए लङ्घिता” (ग) । मालविका । “स्मयते”

(५) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति । असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं
यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च अग्ररुतः हितवाक्यसम्यखत इत्यर्थः । मूर्खस्य पुरः अगतः
हितं वचः असौ असत्प्रलापः ।

(६) आयम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(क) अलीति । अलिकुल भ्रमरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मगौहरकेशा, परि-
मलः सौरभः तद्वद्बहुला अतिसौरभशालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवहतीति
तथोक्ता अत्यनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी क्लृप्ताङ्गी, किशलयः पङ्कजः तद्वत् पेशलः कीमल-
पाणिर्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम प्रियतमा
अतिप्रियसी । अत्र सहकारलताया स्वप्रियादुद्धिरसम्बद्धा ।

(ख) व्याहारमाह व्याहार इति । परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यक्षोभकरं
वचः असौ व्याहारः ।

(ग) उदाहरति यथेति । सा इति । “मा तावदुपदेसमुध्वा गमिष्यसि” इति
संस्कृतम् । पदमं इति । “प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवात् सा अनया लक्षिता” इति
संस्कृतम् ।

इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तो न हासलोभ-
कारिणा वचसा व्याहारः ।

दोषा गुणा गुणा दोषा

यत्र स्युर्मृद्वं हि तत् ॥ ५३४ ॥ (घ)

क्रमेण यथा—

“प्रिय ! जीवितंता कौर्व्यं निस्नेहत्वं कृतघ्नता ।

भूयस्त्वद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥ (ङ)

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना” ॥ (च)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं
विधेयानि । विस्मयतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपौहोदा-
ह्यतामि वीथी च । नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वा-
दीथीयम् । यथा मालविका ।

(घ) मृद्वस्नेह दोषा इति । यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः, गुणाः दोषाश्च
युः तत् स्रदवम् ।

(ङ) सदा इति । हे प्रिय ! जीवितता त्वदिरहे जीवनमित्यर्थः कौर्व्यं
नेष्टुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरत्वं देहो
जीवनस्य मित्तभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवद्वा, तस्मात् तदानीं
जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नी चेत् तस्य कौर्व्यादिकमवश्यवक्तव्यमिति भावः ।
पुनः पुनः त्वद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः, मम एते जीवनस्य कौर्व्यादयः गुणताम्
पशुकृतां गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

(च) तस्या इति । मन्वुं प्रति नायकस्त्रीक्तिरिधम् । तस्याः कान्ताया
यौवनश्रिया तादृखलस्यैव भूषितं विरामितं तत् रूपसौन्दर्यं रूपमाधुर्यं मम
सुखैकतायनं सुखमावाधारं यत् जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः, तत् दुःखाम एव
ऽसुखप्राप्तये एव । अत्र गुणानां दोषत्वम्

अथ प्रहसनम् ।

भाषवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।
भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

५३५ ॥ (छ)

अत्र नारभटौ नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानि स्थितिर्न वा ।
तपस्त्रिभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः ॥५३६॥ (ज)
एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३७ ॥ (झ)

यथा कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तद् विदुः ॥

४३८ ॥ (ञ)

यथा धूर्त्तं चरितम् ।

(छ) प्रहसनमाह भाषेति । भाषवत् भाष इव भाषे यथा मुखं निर्वहण्य
सन्धी, सन्ध्यङ्गानि च वङ्गानि, सास्याङ्गानि च दश, एकीऽङ्कः, तथावापीति भावः ।

(ज) तत्र विशेषमाह अचेति । अत्र प्रहसने नारभटौ वृत्तिर्न प्रयोज्येति
श्रेयः । वीथ्यङ्गानां स्थितिरवस्थानं न वा नैव, अथवा वीथ्यङ्गानां स्थितिः नियते-
त्यर्थः । अत्र प्रहसने तपस्त्रादिषु मध्ये कश्चित् नायकी वाच्यः । अत्र भगवच्छब्देन
सत्त्वात् प्रीच्यते । अन्यत् सुगमम् ।

(झ) प्रहसनस्य मीढवर्थं वक्तुमारभते एक इत्यादि । यत्र एकः मुख्यः नायक
इत्यर्थः धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं प्रहसनं, शुद्धम् उच्यते ।

(ञ) आश्रित्येति । कञ्चन जनं धृष्टमिदं नायकमाश्रित्य इति भावः, यत्
हास्यं प्रहसनं, क्रियते तत् सङ्कीर्णं विदुः ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां सङ्कीर्णं केचिदूचिरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥

५३६ ॥ (ट)

यथा नटकमेलकादि । मुनिस्वाह ।

“वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविकृतवेशपरिच्छेदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णम्” ॥ (ठ) इति ।

विकृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः ।

भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५४०॥ (ड)

इदन्तु सङ्कीर्णं नैव गतार्थमिति मुनिना पृथग्नोक्तम् ।

अथोपरूपकाणि । तत्र ।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

(ट) वृत्तमिति । यत्र बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णं ऊचिरे
उक्तवन्तः ; तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्वाङ्गम् अङ्गद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्गेन विनिर्मितं
भवति ।

(ठ) वेश्येति । यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वचनं तथा तेषामविकृतानां यथा-
स्थितानामिति भावः, वेश्यानां परिच्छेदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरण-
मित्यर्थः, तत् सङ्कीर्णम् ।

(ड) विकृतमिति । यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारणस्य नटस्य
भटादेशं वेश्युक्ताः वचनयुक्ताश्च भवेयुः तत् हास्यं प्रहसनं, विकृतं विदुः ।

देवी पुनर्भवेज्ज्योष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुन

॥ ५४१ ॥ (ठ)

द्वयोर्नायकनायिकयोः । यथा रत्नावलीविद्यशालभञ्जिकादि ।

अथ चोटकम् ।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

दोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥

५४२ ॥ (ण)

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्गं यथा विक्रमोर्वशी ।

अथ गोष्ठी ।

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।

नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥

(ठ) उपरूपकाख्याङ्ग अथेति । नाटिकेति । कृतहस्ता कल्पितवृत्तानां न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया मारोवहुला, चतुरङ्गिका चतुर्भिरङ्गैः सम्पाद्या इत्यर्थः । प्रख्यातः प्रसिद्धः धीरखलितः निश्चिन्तो मृदुरनिश्चयमिति लघु-
शोक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता नायकः
देव्याः महिष्याः मासेन भयेन शब्दितः सन् अस्यां नायिकायां सम्भवत्तेत समा-
जेत् । द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः
प्रायेण विमर्षास्वल्पसम्बन्धीना इत्यर्थः । अन्वत् सुगमम् ।

(ण) चोटकमाह अथेति । समेति । सम वा अष्टौ वा नव वा पञ्च वा अष्टौ-
यव तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्गं, विदूषकचरितसहितं
नाम्नं दोटकं प्राहुः ।

हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड् योषिदन्विता ।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥
५४३ ॥ (त)

यथा रैवतमदनिका ।

अथ सट्टकम् ।

सट्टकं प्राकृतशेषपाद्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।
अङ्गा जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यत्राटिकासमम्
॥ ५४४ ॥ (थ)

यथा कर्पूरमञ्जरी ।

अथ नाट्यरासकम् ।

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
उदात्तनायकं तद्वत् पौठमर्दीपनायकम् ॥
हास्योऽङ्गत्वं सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥

(त) गीष्ठीमाह अथेति । प्राकृतेरिति । प्राकृतेः नातिविदग्धैः । नोदात्त-
।चना संस्कृतान्यभाषिणी । पञ्चभिः षड्भिर्वा योषिद्विरन्विता । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) सट्टकमाह सट्टकमिति । प्राकृतं संस्कृतादेव्यत्, अशेषं समस्तं पाद्यं
।क्यं यजिन् तत्, अप्रवेशकं प्रवेशवर्जितम् प्रचुरः बहुलः । जवनिकाख्याः
षडाः प्रयोग्याः अङ्गस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोग्य इत्यर्थः । अन्यत् अङ्गसंख्या-
दिकम् ।

(द) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बह्वी तासस्य तासकियामानस्य
।यस्य साम्यस्य च स्थितिर्यजिन् तत्, “तासः कासकियामानः खयः साम्यम्”

केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥

५४५ ॥ (द)

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती
यथा विलासवती ।

अथ प्रस्थानम् ।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका वृत्तिः कौशकी भारती तथा ॥

सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संवृत्तिः ।

अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥

५४६ ॥ (घ)

यथा शृङ्गारतिलकम् ।

अथोल्लाप्यम् ।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

शिल्पकाङ्कैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः । (न)

उल्लाप्यं बहुसंग्रामं त्यस्रगीतिमनोहरम् ।

इत्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्तलक्षणः उपनायकः
नायकसहकारी यत्र तत् । शृङ्गारः शृङ्गाररससहितः हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् ।
नारी नायिका । वासकसञ्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि इतर इत्यर्थः ।
सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रसृतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य संवृत्तिः
समापनम् । अन्यत् सुगमम् ।

(न) उल्लाप्यमाह अथेति । उदात्तेति । उदात्तः धीरोदात्तः नायकी यत्र
तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यनायकीचित्तपरिवयुक्तम् । अन्यत् स्पष्टम् ।

चतस्री नायिकास्त्रत्र त्रयोऽङ्का इति केचन ॥

५४७ ॥ (प)

शिल्पिकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा देवीलहादेवम् ।

अथ काव्यम् ।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कलम् ।

खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुल्लिकायुतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्तात् सन्धी चाद्यौ तथान्तिमः ॥

५४८ ॥ (फ)

यथा यादवोदयः ।

अथ प्रेङ्खणम् ।

गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।

असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।

नियुञ्जसस्फोटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।

(प) अन्यसम्मतमुद्गाप्यमाह लङ्गाप्यमिति । तत्रस्यैव त्रिभङ्गीन इति भावः, यथा त्रिपदीगीतेन समोद्धारम् । केचन पञ्चिता इदम् उद्गाप्यं वदन्तीति शेषः ।

(फ) काव्यमाह अथेति । काव्यमिति । चारभटी इतिविशेषः तथा हीनं लख्यमात्रा द्विपदिका भग्नतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथाच्छुल्लिका इन्दीमेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूत्रकावाक्यसम्मितम् । नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च । अत्र काव्ये चाद्यौ मुखप्रतिमुखे इत्यर्थः अन्तिमः निर्बन्धमन्त्यर्थः । अन्त्यं सुगमम् ।

(व) प्रेङ्खणमाह अथेति । गर्भेति । गर्भावमर्षरहितं गर्भविमर्षवृत्ति-
शयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायकी यत्र तत्, नियुञ्जः स्फोटः सरीवभावश्च

नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥

५४६ ॥ (ब)

यथा बालिबधः ।

अथ रासकम् ।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥
असूत्रधारमेकाङ्कं सवौथ्यङ्कं कलान्वितम् ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
द्रुह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥
५५० ॥ (भ)

यथा मेनकाहितम् ।

अथ संलापकम् ।

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।
पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतारः ॥

ताभ्यां युतं, सर्वाभिवर्त्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम् । प्ररोचना प्रकृत-
प्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम् । असूत्रधारलेऽपि नेपथ्यस्त्रेण केनचित्
नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः ।

(भ) रासकमाह अथेति । रासकमिति । पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः गटेः
सम्पादनित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः, सूयिष्ठं
पर्याप्तम् । कला नृत्तादिका चतुःषष्टिप्रकारा तत्रा अन्वितं, श्लिष्टया मित्ताद्यंवा
नान्द्या युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन
बन्धनेन संश्रितम् ।

भवेयुः पुरसंरोधकूलसंग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥

यथा मायाकापालिकम् ।

अथ श्रीगदितम् ।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायिकां गर्भविमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विहङ्गिरूपरूपकम् ॥५५२॥

(य)

यथा क्रीडारसातलम् ।

“श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।

एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित् प्रचक्षते ॥” (र)

जह्यमुदाहरणम् ।

(म) संज्ञापकमाह संज्ञापक इति । पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा । पुरसंरोधः नगरावरोधः, कूलं “प्रियाभैरप्रियैर्वाङ्गैर्विषीभ्य कूलनाच्छलम्” इत्युक्तलक्षणं, संग्रामं युद्धं, विद्रवः “शङ्काभयदाहकृतः सभ्रुसो विद्रवो मतः” इत्युक्तलक्षणः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(य) श्रीगदितमाह अघेति । प्रख्यातेति । प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तानाम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् । गर्भविमर्षसम्बन्धवर्जितं, भारतीवृत्तिबहुलञ्च । श्री इति शब्देन संयुतं बहुलः श्रीशब्दप्रबोधयुतमित्यर्थः ।

(र) श्रीगदिते । श्रागादिते आसीना उपनिषा श्रीः श्रीवेश्वारिणी नटीव्यसेः, किञ्चित् गायेत् पठेदपि । तथा एकाङ्कः एकैर्नैत्र अङ्केन समाप्तः भारतीप्रायः भारतीवृत्तिबहुलः सन्दर्भं इति केचित् पण्डिताः प्रचक्षते ।

अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्धवाहादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥५५६॥
(स)

सुग्यमुदाहरणम् ।

अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वाग्दत्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः ॥
५५७ ॥ (ह)

यथा केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।
कौशिकीभारतीवृत्तियुक्तीकाङ्कविनिर्मिता ॥
उदात्तनायिका मन्दपुरुषाऽत्राङ्कसप्तकम् ॥
उपन्यासोऽथ बिन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ (ञ)

(स) प्रकरणिकासौ अथेति । नाटिकेवेति । सार्धवाहो वणिकः । अन्त-
र्यष्टम् ।

(ह) हल्लीशमाह हल्लीश इति । वाग्दत्तः संस्कृतभाषया सङ्घित इत्यर्थः,
एकपुरुषः एकमात्रमटः । मुखान्तिमौ आद्यचरमौ मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्त-
र्यष्टम् ।

(ञ) भाणिकामाह अथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिष्कृतपरिष्कृता ।

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कौर्त्तनम् ।
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ॥
भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु साध्वसम्
सोपालम्भवचः कोपपीडयेह समर्पणम् ॥
निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।
संहार इति च प्राहुर्यत् कार्यस्य समापनम् ।

५५८ ॥ (क)

स्यष्टान्युदाहरणानि—यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषामपि
नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेष-
परिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सङ्गावस्य
नियमः ।

अथ श्रव्यकाव्यानि ।

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५९॥

(ख)

मन्दः इति, पुनः नायकः यस्यां वादशी । अङ्गसप्तकम् उपन्यासादीनि संहारा-
नानि सप्त अस्याः अङ्गानौत्यर्थः ।

(क) उपन्यासादि सप्तानाम्नां अद्यकान्याह उपन्यास इति । प्रसङ्गेन काव्यस्य
कौर्त्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदोर्षादेरित्युक्तवचनः,
तस्य वाक्ये कर्तृवचनवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्त्यसंभ्रमस्य
च भ्रान्त्यस्य इत्यर्थः, नाशः विच्छेदः विबोधः स्यात् । मिथ्या आख्यातं कथनं साध्व-
सम् । इह भाषिकायां कोपेन पीडया वा सोपालम्भवचः तिरस्कारवचनं समर्प-
णम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कौर्त्तनं निवृत्तिरिति कथ्यते । काव्यस्य
सम् समापनं तत् संहार इति प्राहुः, प्राह इति शेषः ।

(ख) दृश्यकाव्यमुक्त्वा श्रव्यकाव्यान्वाह अवेति । श्रव्यमिति । श्रोतव्य-
भावमिति मादशब्देन दृश्यकाव्यव्यवच्छेदः ।

तत्र पद्यमयान्याह ।

कृन्दो बह्वपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥

५६० ॥ (ग)

तत्र मुक्तकं यथा मम—

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च” ॥ (घ)

युग्मकं यथा मम—

“किं करोषि करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥
इति यावत् कुरङ्गाचीं वक्तुमीहामहे वयम् ।
तावदाविरभूञ्चूते मधुरो मधुपध्वनिः ॥ (ङ)

(ग) कृन्द इति । कृन्दीभिः गाद्यव्यादिभिः बह्वानि रचितानि पदानि
सुतिङन्तरूपाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन पद्येन । पञ्चभिरिति न्यूनसंख्या-
व्यवच्छेदः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रिति । मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाभि-
निष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दधनम् अनन्तम् अपारम् अव्ययम् अच्युतम्
अजं अन्यरहितं परं यत् ब्रह्मं यथा साक्षात् कर्तुम् प्रयत्नोक्तं उपासते भक्त्ये,
ताः मथुरापुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् सान्द्रात्
शतधा बहुधा इत्यर्थः, आलिङ्गन्ति समालपन्ति आकर्षन्ति क्रीडार्त्तमाहरन्ति,
चुम्बन्ति च । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(ङ) किमिति । हे कान्ते ! करस्य उपान्ते प्रान्तभान्ते करत्रये इत्यर्थः, इति

एवमन्यत्रापि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।
 सहशः चत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
 एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
 शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस ईष्यते ॥
 अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
 इतिहासीकृतं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
 चत्वारस्तस्य वर्गा स्युस्तेष्के कच्च फलं भवेत् ।
 आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
 क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताच्च गुणकीर्तनम् ।
 एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
 नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका ब्रूह ।
 नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
 सग्रान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
 सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥

गण्यस्थलीं किं कथं करोषि, न एव.न्तः एकावसानं यस्य सः नैकान्तः अन्यासक्त इति यावत् स न भवतीति अनेकान्तः, तस्मिन् तन्मात्रवत्तमे इत्यर्थः, प्रथमप्रवये प्रथयाकाङ्क्षिणीत्यर्थः, कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः । इति एवं प्रकारेण यावत् वयं सुरङ्गाचीं मदनयनां वक्तुम् ईदृशमहे चेष्टामहे तावत् चूते रसाले मधुरः मनीहरः मधुपध्वनिः समरभङ्गाः आविरभूत् अजायत, समररवेणैव मानभङ्गी जातः, नाकारं प्रयासस्यावश्यकतेति भावः ।

(च) महाकाव्यमाह सर्वमन्य इति । सर्गैः अवात्तराद्येदृशं नैकपलचितः बन्धः सुदुर्लभः इत्यर्थः महाकाव्यम् । तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः, सुरः देवविशेषः ; बहवो

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्बी च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणाप्रयाणीपयममन्वपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी दृह ॥

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी दृह ॥

कवेवृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामस्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

५६१ ॥ (च)

यस्यङ्गाणि यथालाभमत्र विधेयानि । अवसानेऽन्यवृत्तकै-
रिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलि-
मण्डपानादयः । (क) यथा रघुवंशशिशुपालबधनैषधादिः । यथा
वा राम राघवविलासादिः ।

अनेके, नायका इत्यर्थः । नाटकसम्बन्धः नाटकीकृतमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः ।
नामस्यैषु पुराणादिषु उद्धृतम् उच्यते इत्तं चरितम् । भुज्जनाश्रयं सावजनाचरित-
मिति । वर्णा धर्मार्थकाममोक्षाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च कृति चकारी
यार्थं भवति । आदौ चारम्भे महाकाव्यस्येति शेषः, नमस्किंवा देवतादीनां श्रमस्कारः
आर्षीणां सुभाशंसनं वा लोकानामिति शेषः । वस्तुनिर्देशः वस्तुन इति वृत्तसम्बन्धिनः
प्रधानस्य निर्देशः कौत्सनम् । खलादीनां दुर्जनादीनाम् । एकवचनस्यैः एकविध-
स्यैः निबद्धै रित्यर्थः, अवसाने सर्गसमाप्ते अन्यवृत्तकैः भिन्नच्छन्दो विरचितैरित्यर्थः ।
इति महाकाव्ये । नानावृत्तस्यैः बहुभिच्छन्दोभिः रचित इत्यर्थः । उच्यते विवाहः ।
यथायोगं यथासम्भवं, साङ्गोपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसङ्घिताः । कवेः प्रपितुः वा वृत्तस्य
वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना अस्य महाकाव्य नाम कर्तव्य-
मिति शेषः । तद्य कविनाम यथा—साघ भारविप्रथमि । इतनाम यथा—
कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा—रघुवंशादि । इतरनाम यथा—भट्टिप्रथमि ।
तु किन्तु सर्गनाम सर्गो उपादेया वर्णनीया या कथा तथा कर्तव्यमिति शेषः ;
यथा—रतिविलापी नाम चतुर्थः सर्ग इत्यादि ।

अस्मिन्नार्धे पुनः सर्गा-

भवत्याख्यानसंज्ञकाः ॥५६२॥ (ज)

अस्मिन् महाकाव्ये—यथा महाभारतम् । (अ)
प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्रवाससंज्ञकाः ।
छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्भूलितकैरपि ॥

५६३॥ (ज)

गुया सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलययाश्वचरितम् ।
अपभ्रंशनिबन्धे ऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।
तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥

५६४॥ (ट)

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्जितम् ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रावर्जितम् ॥

५६५॥ (ट)

यथा भिन्नाटनम् आर्याविलासश्च ।

(क) रसेषु शृङ्गारस्यैव प्राधान्यात् जलकैलिसमुपानादयः तदुदाहरणत्वेन
प्रदर्शिताः । एवं वीरादिषु यथासम्भव राज्ञीपाराज्ञीदाहरणं सस्यम् ।

(ज) अस्मिन्निति । आर्षे कृषिप्रणोते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(अ) महाभारतादी गद्यसत्त्वे ऽपि पद्यश्रावण्यैव महाकाव्यत्वव्यवहारः ।

(घ) प्राकृतैरिति । प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणोते तस्मिन् महाकाव्ये ।
आस्कन्दकेन तदास्थेन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । गलितकैः तदास्थ-
छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ट) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्वर्षितनिबन्धः अस्मिन् महाकाव्ये ।

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-

स्यैकदेशानुसारि च ॥५६६॥ (ड)

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्यान्यानपेक्षकः ।

व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥

५७७॥ (ठ)

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या । यथा सुक्ताव-
ल्यादि ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्विर्धसमासाद्यं तुय्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६८॥ (ण)

(ड) काव्यमाह भाषेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा उपभ्रंशादि
तथोन्मिद्यमात् भाषया रचिते न विभाषा, विभाषया रचिते न भाषा प्रयोक्तव्य
इति नियमेन रचितमिति शेषः, सर्गसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकाद्यप्रवणे
एकाद्यप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत्, पद्यैः रचितमिति शेषः, सन्धि
सामग्र्यवर्जितं सुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(ठ) खण्डकाव्यमाह स्खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानुसू-
मित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ड) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोका-
समूहः कोषः ॥ स कोषः व्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चे-
त्तिसमनोद्धारः प्रतिप्रश्नसमीप इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(ण) गद्यमाह इति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं व्यक्तं खण्डकाव्यं

मुक्तकं यथा—“गुरुर्वधसि पृथुरसि” इत्यादि । वृत्तगन्धि
यथा मम—“समरक्षण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोद-
ण्डशिञ्जिनौटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर !” (त) । अत्र कुण्डली-
कृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्धत्तस्य पादः । समरक्षण्डूयनेति च
प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उल्कलिकाप्रायं यथा ममैव—
“अशिसं विंशुमर णिसिददरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-
वरपरबल !” (थ) इत्यादि । चूर्णकं यथा मम—“गूणरत्न-
सागर ! जगदिकनागर ! कामिनीमदन ! जनरञ्जन !” इत्यादि ।
कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

क्वचिदत्र भवेदाय्यां क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रकी ॥

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेष्टुं तकीर्तनम् ॥

५६६ ॥ (द)

यथा कादम्बर्यादि ।

यम् । तत्र चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उल्कलिकाप्रायं, चूर्णकञ्च । आद्यं
मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तभागयुतम्, वृत्तस्य पद्यस्य भागेन च श्रेण युतम्, अन्यत्
उल्कलिकाप्रायःमित्यर्थः, दौर्घसमासेन आद्यं युतं, तृथं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः,
असमासकम् अन्येन समासेन युक्तमित्यर्थः ।

(त) समरैति । समरस्य कण्डूयनःप निविडाभ्यां इदाभ्यां भुजदण्डाभ्यां कुण्डली-
कृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिन्याः बीज्याः टङ्कारः तेन उज्जानस्तिं
रेणः शरीरं गच्छेत् तस्य तन्मन्त्रुञ्जी ।

(थ) अशिसं इति । “अशिसं विश्वरणिशिततरशरविसरविदलितसमरपरिगत-
लपरबल” इत्यादि संस्कृतम् । अशिशेति । अशिसम् अशरवतं विश्वरणाः प्रसरन्तः
विशिततराः शान्धिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः, शराः तेषां विसरीष विद्येपेष विदलितं
शरपरिगतं संघामस्थितं प्रबलं शरबलं शत्रुसेनं येन तन्मन्त्रुञ्जी ।

(द) नयनेदृश्यां कथायाह कथायामिति । कथायां सरसं वस्तु रविदत्तं
शरेण विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आय्यां भवेत्, क्वचिदा वक्त्रापव-

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनं
 अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
 कथांशानां व्यवच्छेदो चाप्रवास इति बध्यते ।
 भाष्यावक्रापवक्राणां कन्दसा येन केनचित् ॥
 अन्यापदेशेनाप्रवासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

२७०॥ (घ)

यथा हर्षचरितादि ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्” ।

इति दण्डराचार्यवचनात् केचित् “आख्यायिका नायके-
 नेव निबद्धव्या” इत्याहुस्तदयुक्तम् (न) । आख्यानादयश्च
 कथाख्यायिकयोरेवास्तर्भावान्न पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनेव—
 “अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (प) शेषाश्चाख्यानजातयः” । इति ।
 एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि ।

वक्रकश्च कन्दसौ प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः क्रीकैः नम-
 स्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्द्वैतस्य चरितस्य कौर्त्तनं कथनं भवेदिति शेषः ।

(घ) पद्यस्यापरभेदेरुपानाख्यायिकामाह आख्यायिकेति । आख्यायिका

कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्ये नमस्कारः खलुचरित-
 वर्चनश्च तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्त्वेतावान् यत् कवेः वंशादीनां
 कौर्त्तनम् अन्यकवीनाश्च वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा गद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां
 व्यवच्छेदः विशेषः आश्वास इति नाम्ना बध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे आख्या-
 वक्रापवक्राणां कन्दसां मध्ये येन केनचित् कन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन भाविनः
 भविष्यतः कवेस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(न) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि
 उदीरणात् उद्गारयन्ति अनियमः अनियमस्तु दृष्ट इति दण्डराचार्यस्य वचनात्
 नायकेनेव आख्यायिका निबद्धव्येति कथाश्चिन्तनमयुक्तमिति प्रसिद्धार्थः ।

(घ) अनेति । अनेव कथायामाख्यायिकायां विल्युषः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

३८५

अथ नद्यपद्यमयानि । (फ)

नद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥५७१॥

यथा देशराजचरितम् ।

नद्यपद्यमयो राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥५७२॥

यथा विरुदमणिमाला ।

करभकन्तु भाष्यभिर्विधाभिर्विनिर्मितम् ॥

॥५७३॥

यथा मम षोडशभाषामयो प्रशस्तिरत्नावली । एवमन्येऽपि
मेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथग्-
लक्षिताः । (ब)

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः

परिच्छेदः ।

(फ) नद्यपद्यमयानि श्रव्यकाव्यानीत्यर्थः ।

(ब) उद्देशमात्रेति । उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः विख्याताः तत्रावात्
उक्तभेदान्नास्तीति उक्तभेदेष्वन्तर्भावात् तेषां नामत एव भिन्नत्वं न वस्तुगत्या इति
सात्वयम् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता

विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

809/VIS/S(JIV/R5)

174786

